

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І
АРХІТЕКТУРИ**

Є.В.Перегида, В.Ф.Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко, С.Д.
Місержи, С.В. Стеценко, В.Л. Згурська, В.П. Третяк

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Київ 2011

УДК 32
ББК 66
П 26

Рецензенти:

Бабкіна Ольга Володимирівна, завідувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, доктор політичних наук, професор

Горбатенко Володимир Павлович, заступник директора з науки Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, доктор політичних наук, професор

Кресіна Ірина Олексіївна, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України

Майборода Олександр Микитович, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор

Рижко Володимир Антонович, завідувач кафедри філософії Київського національного університету будівництва і архітектури, доктор філософських наук, професор

Затверджено на засіданні науково-методичної ради Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол №8 від 21 червня 2011 року.

Перегида Є.В. Політологія: навчальний посібник / Є.В. Перегида, В.Ф. Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко, С.Д. Місержи, В.Л. Стеценко, В.Л. Згурська, В.П. Третяк. – К.: КНУБА, 2011. – 216 с.

Навчальний посібник охоплює теми, передбачені навчальною програмою з політології для студентів вищих навчальних закладів. На основі широкого використання зарубіжної та вітчизняної літератури, значного масиву новітнього емпіричного матеріалу аналізуються закономірності політичного розвитку суспільства, особливості становлення політичних систем різних країн, зокрема політичної системи України.

Посібник містить таблиці, контрольні запитання, тестові завдання, термінологічний та іменний покажчики. Призначено для студентів вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	4
Політика як соціальне явище. Предмет, методологія, категорії та функції політології. Історія політичної думки.	
ПОЛІТИЧНА ВЛАДА	28
Поняття влади. Структура і типологія влади. Легітимність. Механізми здійснення влади. Демократія як форма влади та демократизація.	
ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВА	41
Поняття політичної системи суспільства. Держава як головний інститут політичної системи. Центральні органи державної влади. Нормативно-правова система. Форми державного правління та устрою. Державна політика та державне управління. Регіональна політика та місцеве самоврядування. Політика в сфері будівництва та архітектури.	
ПОЛІТИЧНЕ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	83
Політичні еліти. Політичне лідерство.	
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ	93
Групи у політиці. Громадянське суспільство. Політичні партії – структура, функції, типологія. Партійні системи країн світу. Становлення партійної системи України.	
ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ЕТНОСІВ ТА НАЦІЙ	110
Етноси та етнічні групи, особливості етногенезу. Нації – поняття, теорії, типологія. Етнічна та національна ідентичність та свідомість. Етнонаціональні відносини та етнополітика. Особливості етнополітичного розвитку України.	
ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	125
Політична свідомість. Політична ідеологія. Політична культура. Політична участь та політична соціалізація.	
ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ	147
Політичні комунікації: сутність та особливості. Масові політичні комунікації.	
ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	157
Поняття політичного процесу. Конфлікти та кризи в політичному житті. Виборчий процес та виборчі системи.	
СВІТОВІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	178
Міжнародні відносини та зовнішня політика. Глобалізація. Міжнародні організації. Україна в системі міжнародних відносин.	
СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	196
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	213

ВСТУП

Політологія є складовою гуманітарного циклу підготовки бакалаврів. Її викладання у вищій школі як нормативної дисципліни передбачене документами Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Актуальність вивчення політології зумовлюється тим, що соціальний контроль в сучасному суспільстві зосереджується переважно в політичній сфері. Фахівець з будь-якої спеціальності неминуче включається в систему політичних відносин. Зокрема й від того, як він опанує дисципліну «Політологія», залежатиме, чи буде він пасивним об'єктом політичного впливу, чи стане активним суб'єктом розбудови держави, економічної, соціальної, інших сфер суспільного життя. Головним завданням курсу є з'ясування сутності політичних відносин та процесів, опанування знань, що знадобляться у професійній діяльності. Відтак курс спрямований не лише на вивчення теоретичного матеріалу, а й на формування активної громадянської позиції, свідомого ставлення до політичних явищ, зокрема тих, які визначають розвиток сфери, фахівцем у якій планує стати студент.

Політологія включена до навчальних планів спеціальностей у Київському національному університеті будівництва і архітектури за напрямом «Будівництво» та іншими напрямами, за якими КНУБА готує бакалаврів. Посібник складений згідно з робочою навчальною програмою, яка затверджена КНУБА та передбачає, зокрема, 14 годин лекцій та 20 годин практичних занять. В курсі політології використовуються знання, набуті студентами під час вивчення історії України, історії української культури, філософії, соціології, правознавства. Автори також намагалися пов'язати вивчення політології з дисциплінами циклу професійного навчання. Серед навчального матеріалу значне місце посідає аналіз економічної, соціальної, екологічної та інших видів політики держави, політики в сфері будівництва та архітектури.

Кожен розділ складається з плану, основного навчального матеріалу, контрольних запитань, прикладів тестових завдань, списку літератури. Посібник включає словник політологічних термінів та іменний покажчик.

Автори спирались на сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних явищ та процесів, досягнення наукових інститутів, вищих навчальних закладів України та інших країн, на власний досвід викладання політології студентам КНУБА.

Автори сподіваються, що посібник буде корисним й для інших навчальних закладів. Побажання щодо його покращення надсилайте на адресу: м. Київ-03680, Повітрофлотський проспект, 31, Київський національний університет будівництва і архітектури, кафедра політичних наук.

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Політика як соціальне явище.
2. Предмет, методологія, категорії та функції політології.
3. Історія політичної думки.

Політика як соціальне явище

Об'єктом політології у найширшому смислі є сфера політики. Але що є сутністю політики? Сам термін походить від давньогрецького polis (місто-держава). Спочатку під політикою розуміли мистецтво управління полісом. Згодом з'явилися інші визначення. К. Маркс розумів під політикою боротьбу суспільних класів, М. Вебер – управління різними сферами життя та керівництво політичною організацією, передусім державою.

Згідно з Оксфордським словником, політика виникає там, де люди не задоволені розподілом прав і де існують процедури для врегулювання розбіжностей. Відсутня політика там, де є одностайна згода щодо прав і обов'язків. Отже, передумовою політики є дефіцит ресурсів, внаслідок чого виникають групи людей, які борються за їх перерозподіл. Інструментом перерозподілу є влада, в першу чергу державна.

Тому тривалий час політику визначали як сферу державного управління. Але етатистський (фр. etate – держава) підхід мав недоліки. Він другорядну роль відводив недержавним суб'єктам (наприклад, партіям), які впливають на перерозподіл ресурсів. Цей недолік долається у визначенні політики як сфери влади (кратологічний /грец. «кратос» – влада/ підхід), хоча держава лишається найпотужнішим її суб'єктом.

В англійській мові є терміни, які відповідають вітчизняному поняттю «політика». В. Горбатенко зазначає, що термін politics означає взаємодію індивідів, груп, організацій у сфері влади; polity – організаційно-інституційну форму політики; policy – зміст політичної діяльності, тобто цілі, механізми їх реалізації тощо.

Отже, **політика** є сферою діяльності, предмет якої – завоювання, утримання і використання державної влади, та самою цією діяльністю.

Таблиця 1. Структура політики

Політичний інтерес	- першопричина, усвідомлене джерело політичної поведінки
Політичні відносини	- взаємодія суб'єктів політики та влади
Політична організація	- визначає роль інститутів, публічної влади як центрів управління, регулювання суспільних процесів
Політична свідомість	- сукупність поглядів, знань, оцінок, орієнтації на збереження даної політичної системи, влади
Політична діяльність	- активність, спрямована на зміну або збереження існуючих політичних відносин.

Політичний процес	- форма функціонування політичної системи суспільства у просторі та часі
-------------------	--

Оскільки рішення, які виробляє влада, є обов'язковими, політика пов'язана з правом, мораллю, які нормативно регулюють суспільні відносини. Політики немає у суспільстві, де люди побороють одне одного, швидше керуючись принципом «Я буду мати», аніж «Я маю на це право».

Суб'єкти політики – *індивіди, групи, установи (організації), які беруть участь в політиці.* Розрізняють «суб'єктів політики» та «носіїв влади». Останні – це індивіди, організації, які наділені повноваженнями.

Об'єкти політики – *явища суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.* Ними є політична, економічна, правова, духовна підсистеми суспільства, окремі соціуми та індивіди.

Виокремлюють види політики залежно від:

- її суб'єктів та носіїв влади – державну, партійну тощо;
- сфери – зовнішню, економічну, соціальну, військову тощо;
- рівня діяльності – локальну, регіональну, національну, міжнародну.

Функції політики. Першою часто називають інтеграцію суспільства, забезпечення його стабільності. Дійсно, завдяки владі регулюють сфери суспільного життя, встановлюють норми, забезпечується порядок. Але деякі дослідники вважають, що політика – передусім боротьба, конфлікт. К. Шмітт взагалі визначав її через поняття «ворога» і «друга». Отже, думка про інтеграцію суспільства як функцію політики має прихильників та опонентів. Але вони доповнюють одні інших. В політиці неминучі конфлікти, але її ціль – створення інститутів, що забезпечують їх розв'язання. За словами О. Богданова, гармонією є подолання, а не відсутність, протиріч.

Серед інших функцій політики виокремлюють: вираження інтересів соціальних груп, індивідів, управління політичними процесами, виявлення та вирішення конфліктів, соціалізацію індивідів. Але усі ці функції розкриваються через функцію інтеграції.

Предмет, методологія, категорії та функції політології

Поняття предмета науки акцентує на аспектах її об'єкта, на які дослідник спрямовує увагу. В широкому розумінні це структура об'єкта, закономірності та особливості його розвитку. Предмет політології – закономірності та особливості розвитку сфери політики.

Водночас предмет науки пов'язаний з методологією вивчення об'єкта. Методологічну групу політології складають принципи пізнання, підходи до дослідження політичних явищ, методи дослідження.

До загальних принципів наукового пізнання В. Бабкін відносить принципи об'єктивності (вивчення об'єктивних закономірностей розвитку, відповідність фактичного та логічного тощо), історизму (вимагає розгля-

ду політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, крізь призму причинно-наслідкових зв'язків) тощо.

Але щодо особливостей їх реалізації у політологічному дослідженні слід зауважити, що нині дослідник не є стороннім спостерігачем, він є складовою реальності, яку вивчає.

Теоретико-методологічні підходи в політології сформувались, поперше, в ході взаємодії політології з іншими науками, насамперед суспільними. Зокрема, становлення політології пов'язане з розвитком філософії. В її рамках розробляються загальні методи наукового пізнання, теорія мислення, закони функціонування суспільства. Створюючи картину світу, філософія дає поштовх до предметних висновків у науці про політику, які конкретизуються в політичній філософії.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить історії. Вона вивчає процеси виникнення, розвитку, занепаду держав, відносини між ними, війни, революції. Складовою політології є й історія політичних вчень.

Аналіз політики неможливий без розуміння сутності економічних процесів. Адже форми власності, господарювання визначають палітру соціальних та, як наслідок, політичних інтересів. З іншого боку, складовою політики є вплив політичних суб'єктів на виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ.

Тісний зв'язок існує між політикою та правом. Адже розвиток правових норм є показником політичного розвитку. Понятійно-категоріальний апарат політології та правознавства близький. Обидві ці науки використовують категорії держави, влади, форми державного правління та державного устрою, партії тощо. Тривалий час в політології домінував формально-юридичний підхід до аналізу політичних явищ та процесів.

В рамках політичної соціології вивчають відносини держави та соціальних груп, взаємодію останніх з приводу доступу до влади тощо. Політологія використовує не лише соціологічні дані щодо основних соціальних груп, а й соціологічні методи збору первинної інформації.

Політична психологія досліджує психологічні компоненти політичної участі індивідів та масової політичної поведінки. Вивчення політичної свідомості, дослідження політичної соціалізації, політичних конфліктів, електоральної поведінки неможливі без використання результатів досліджень в галузі психології. З іншого боку, політологія вивчає механізми суспільного впливу на індивідуальну та групову свідомість.

Політична географія вивчає територіальні аспекти розвитку політичної сфери суспільства.

Серед основних теоретико-методологічних підходів, які поширені в політичній науці, слід виокремити наступні.

Історичний. Полягає у вивченні політичних процесів, явищ з точки зору їх історичного розвитку. Вимагає хронологічної фіксації подій, дозволяє проводити паралелі між минулими та сучасними процесами.

Соціологічний. Передбачає аналіз взаємодії політичної, економічної, соціальної, духовно-ідеологічної сфер розвитку суспільства.

Інституційний (формально-юридичний). Орієнтує на дослідження політичної сфери, зокрема політичних інститутів, у межах існуючих юридичних норм. Політичні інститути розглядаються не лише як організаційні структури, а й як нормативні моделі поведінки.

Неоінституційний. Згідно з його положеннями, функціонування політичних інститутів визначається індивідами, які діють в їх рамках, а самі інститути є рамковими обмеженнями взаємодії суб'єктів політики.

Системний. Розглядає політику як складну систему, як механізм, що саморегулюється. Забезпечує цілісне її сприйняття, аналіз зв'язків між її елементами. Тривалий час вважався найціннішим підходом до вивчення політики. В останні часи розмивається, враховуючи складність об'єкта.

Структурно-функціональний – полягає у розгляді структури політичної системи з позицій функціонального призначення її елементів (так, це стосується взаємозв'язку між кількістю партій та їх впливом на виборчу систему). Ґрунтується на розумінні суспільства як системи інтегрованих елементів, що прагне стабільності на основі вибору цінностей.

Соціально-психологічний (біхевіоралістський) – орієнтує на вивчення поведінки індивідів, груп, які здійснюють політичні дії, на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки. Передбачає застосування методів, які використовуються в природничих науках та соціології.

Нормативний. Орієнтує на розробку ідеалу політичного устрою, шляхів його втілення. Без нормативізму політологія, як будь-яка наука, неможлива, адже вона оперує нормативними поняттями. Але абсолютизація цього підходу в умовах стрімких змін у розвитку суспільства некоректна.

Культурологічний – підхід, в рамках якого головна увага звертається на особливості політичної культури індивідів, груп, суспільства в цілому.

Постбіхевіоралізм – теоретичний підхід, що виник як реакція на неспроможність біхевіоралізму пояснити політичні дії лише як реакції на зовнішні стимули. Постбіхевіоралісти орієнтовані на вивчення ціннісних та інших нормативних чинників формування політичних дій.

На сучасному етапі політологія пішла шляхом поєднання напрацювань в межах різних теоретико-методологічних підходів.

Деякі дослідники виокремлюють синергетичний підхід. В його рамках увага звертається на принципи самоорганізації систем, зокрема, вивчення їх як відкритих, що знаходяться у процесі обміну з навколишнім середовищем, неврівноважених, на альтернативність, нелінійність розвитку. Дослідження, що були передумовою появи синергетики, проводилися насамперед в сфері природничих наук. Їх результати були поширені, зокрема, на суспільні науки. Але багато політологів вважає, що цей підхід не склався як цілісна система методологічних принципів та понять.

Враховуючи зазначене, ми можемо визначити **предмет політології** як *закономірності та особливості розвитку політичного процесу, функціонування політичної системи і влади, сутність форм, методи діяльності суб'єктів політики.*

Метод у науці – це спосіб, шлях пізнання, інструмент для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет.

Окрему групу методів складають загальнологічні методи, що належать науці в цілому – діалектичний (передбачає розгляд процесів та явищ з урахуванням їх зміни, взаємозв'язку компонентів і внутрішніх суперечностей), методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції тощо.

Наступну групу складають методи емпіричних досліджень, отримання та аналізу інформації про політичні явища та процеси, які розроблені в політології або суміжних науках: спостереження; опитування; статистичні (допомагають здійснити систематизоване узагальнення емпіричних результатів, що характеризують різні стани об'єкта); порівняльний (передбачає співставлення однорідних та різнорідних політичних явищ, винайдення ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдання); моделювання (оцінка передбачуваного розвитку події); історичної ретроспекції тощо.

Зміст об'єкта й предмета політології віддзеркалюється в системі категорій і понять. **Категорії** – *загальні поняття науки.* Низка категорій має загальнонауковий характер – суспільство, розвиток тощо. До безпосередніх політологічних категорій належать: політичні інтереси, політичні цінності, політична боротьба, політична влада, політичний режим, демократія, політична свідомість, ідеологія, політична культура, державний лад, політичний інститут, держава, політична система, політична організація, політичні відносини, політична думка, політична діяльність, політичне рішення, політичний процес, політичний конфлікт, політичне лідерство, політична соціалізація тощо. Крім того, в політології широко використовуються поняття і категорії суміжних наукових дисциплін.

До **функцій** політології зазвичай відносять:

- теоретико-пізнавальну – полягає у розробленні теорій, концепцій, гіпотез, формулюванні закономірностей розвитку політичних явищ;
- методологічну – полягає у розробці теоретичного інструментарію дослідження політичних явищ і процесів;
- прикладну – розробка політичних технологій, рекомендацій щодо здійснення політичних дій, проведення політичних кампаній;
- світоглядну – формування світогляду особи, її політична соціалізація, передача їй знань про політичну сферу суспільного життя, права, свободи та обов'язки громадянина;
- прогностичну – полягає у здатності передбачати перспективи політичних процесів, наслідки прийняття та виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних відносин, експертизу політичних рішень на предмет очікуваного ефекту.

Історія політичної думки

Політична думка Стародавнього Світу. **Міфологія** була першою формою політичної свідомості. В ній не лише першоджерелом влади, а й самим правителем був Бог. Такі погляди були властиві усім народам. Надалі ускладнення процедур здійснення влади призвело до раціоналізації свідомості. Але міфологія остаточно не була подолана. Вона відроджується у суспільстві кожен раз, коли постає новий лад. Так, напередодні краху СРСР поширені були думки, що досить проголосити незалежність та західні стандарти суспільного життя, як в Україні запанує демократія, право. Лише з часом прийшло розуміння, що реалізація цих цілей вимагає тривалої розбудови інститутів, які можуть і не прижитися.

Перші пам'ятки раціоналізованої політичної свідомості з'явилися за 2 тис. років до н.е. У Законах вавилонського царя **Хаммурапі** (1792-1750 рр. до н.е.), індійських **Ведах**, в рамках **буддизму**, збірці «Махабхарата», що ґрунтувалася на оновленому **брахманізмі**, влада та право постали як світські інститути. Однією з давньоіндійських пам'яток була «**Артхашастра**» («Наука про державний устрій»). Вчені сперечаються щодо її автора, але погоджуються, що це була збірка розвинених політичних технологій.

Значний відбиток в політичній думці залишили китайці. **Конфуцій** і сьогодні вважається в цій країні найвидатнішим мислителем. Ідеї його та інших політичних філософів Давнього Китаю надані в таблиці 1.

Таблиця 2. Політична філософія Давнього Китаю.

Напрямок	Період	Основні ідеї
Конфуціанство (Конфуцій)	VI-V ст. до н.е.	Влада має божественне походження, але залишається такою, поки імператор править розумно. Управління здійснюється на основі доброчинності та законів. Доброчинність важливіша за закони і включає риту-

		ал, турботу про людей, шанування правителя.
Даосизм (Лао Цзи)	VI-V ст. до н.е.	Дао – природній хід речей. Причина соціальної нерівності, війн – відхилення від дао.
Моїзм (Мо Цзи)	V ст. до н.е.	Усі люди народжуються рівними. Верховним правителем є народ. Держава виникає внаслідок укладання людьми договору.
Легізм (Шан Ян)	IV-III ст. до н.е.	Закон є засобом управління, а не закріплення прав індивідів. Він віддзеркалює інтереси правителя.

В античному світі (давні Греція та Рим) саме політика була сферою свободи. Але ця свобода не дорівнювала пізнішій ліберальній її інтерпретації, в основі якої – свобода індивіда. Для греків бути вільним від суспільства неможливо. Згідно з законом афінського правителя Солона, «хто під час смуту не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той ..позбавляється громадянських прав».

Грецька політична думка пройшла шлях від міфології (Гомер, Гесіод) до науки. Пов'язує їх філософія «сімох мудреців» (Солон, Піттак тощо), піфагорійців (розробляли категорії рівності, справедливості), Геракліта (засновник діалектики), софістів (софія – мудрість). Софісти (Гіппій, Антіфонт) вважали еквівалентом справедливості природне право, а мінливий закон – таким, що суперечить їй. Вони були фактичними винахідниками договірної концепції держави (Лікофрон).

Але найвідомішими філософами були Сократ, Платон, Арістотель. **Сократ** (469-399 до н.е.) вважав неможливою політику без права, що тожне справедливості, а свободу трактував як панування справедливих законів. Він був прихильником договірної концепції держави.

Для **Платона** (427-347 рр. до н.е.) чуттєвий світ – спотворене віддзеркалення світу ідей. Розумному, вольовому та чуттєвому началам людини відповідають стани філософів, воїнів, виробників. В ідеальній державі правлять філософи, бо вони керуються загальним благом. Реальні держави – недосконалі копії ідеальної, серед них виділяються тимократія (влада сили), що вироджується на олігархію (влада багатих), остання – на демократію, а вона – на тиранію. Отже, Платон відкрив закон зміни форм правління. Якщо ми порівняємо його схему з рухом форм правління в період сучасних революцій, то відкриємо багато спільного.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) вперше назвав політику наукою та найважливішою формою спілкування. Право він розглядав як інститут, що складається з природного та умовного (законів) права. Політичним є правління законів, а не людей. Арістотель – автор концепцій громадянства (громадянин – той, хто бере участь у законотворчій та судовій діяльності), середнього класу, що увійшли до сучасної думки. Він вдосконалив типологію форм правління, виділивши їх за якісним

(правління на користь усіх /правильні форми/ або самої влади /неправильні/) та кількісним (правління одного, кількох, більшості) критеріями.

Таблиця 2. Класифікація форм правління за Арістотелем.

Форми	Править один	Правлять декілька	Правлять усі
Правильні	монархія	аристократія	політія
Неправильні	тиранія	олігархія	демократія

В часи еллінізму, коли рабство вичерпувало свій потенціал, у **Епікура, стоїків, Полібія** ревізуються цінності античності. Ідея свободи переміщується з політики до інших сфер (духовної, виробничої). Ця тенденція на нисхідній стадії грецького суспільства цікава аналогією з сучасністю, де руйнуються старі цінності і саме людина стає мірою розвитку.

Дослідники в ідеї Полібія щодо змішаного правління (монархія, аристократія, народне правління) вбачають першу концепцію стримувань та противаг у владі, а самого Полібія вважають прабатьком теорії поділу влади, яка через два тисячоліття стала одним з критеріїв демократії.

Видатні мислителі Риму – **Цицерон** (106-43 рр. до н.е.), **Сенека** (3-65), **Марк Аврелій** (121-180). На римському праві й нині базується європейське право. Вершина правової думки Риму – Кодекс Юстиніана VI ст.

Отже, стародавні мислителі були у витоків концепцій природного та позитивного права, громадянства, середнього класу, договірної концепції держави, поділу влади, які стали основою європейської демократії.

Політичні ідеї Середньовіччя. В ці часи починають розмиватися уявлення про нерозчленованість суспільства та держави. Ключовим стає питання співвідношення держави та церкви. Адже вікові держави (Рим) руйнувалися, а недержавний інститут церкви пережив катаклізми.

Аврелій Августин (354-430), наслідуючи античну традицію, розрізняє «гради Божий» та «град земний», відносячи до нього й державу. Спільнота буде державою, якщо поєднає право з Божою справедливістю. Недотримання цього було, на думку Августина, причиною падіння Риму.

Фома Аквінський (1225-1274), вчення якого було вершиною релігійної думки, вважав, що від Бога походить природний закон. Якщо з ним розходяться закони держави, то народ може скинути монарха. Так заклалася європейська традиція пріоритету суспільства над державою.

У **Візантії** було започатковано іншу традицію. Ключовий принцип православ'я – соборність. Держава визнавала церковний закон своїм керівництвом, але церква (тобто суспільство) мала підкорятися державі.

Політична думка **України** княжих часів включає «Повість временних літ», ідеї князя Володимира Святого щодо ролі релігії, Руську Правду (перше кодифіковане законодавство, що дає уявлення про суспільні

цінності), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, де аналізується відношення між законом (зовнішнім регулятором дій людей) та істиною (внутрішній контролер, узгоджується з волею Божою), «Повчання дітям» Володимира Мономаха, де формулюються вимоги до правителя.

Політична думка доби Відродження та Реформації. У XIII-XVI ст. в Європі зароджується капіталізм, з'являються інші, крім церковної, форми суспільного життя, формуються національні держави. Це зумовило кризу католицизму, процеси Відродження (відновлення людиноцентричної античної культурної спадщини), Реформації.

Для **Марсилія Падуанського** (1275-1343) держава – світський інститут, що виник шляхом ускладнення форм спілкування (сім'ї-роди-племена-міста-держава). Досконала та держава, де є гарні закони, стабільність. Джерело законів – народ, що призначає правителя та змінює його, якщо він відступає від законів. Народом він вважав заможні верстви (чиновники, феодалы, купці). Марсиль – прихильник монархії, але виборної.

Провідним мислителем доби був **Н. Макіавеллі** (1469-1527). В ті часи змінювалися форми правління, ставали неефективними релігійні догмати. Макіавеллі завданням науки бачить збирання фактів, пояснення суспільних змін. Він вводить багатофакторний аналіз політики, включно економічні, військові, психологічні чинники. Макіавеллі не відкидав фактор долі (закономірностей) в політиці, але вважав, що вона «наполовину» визначає дії людей, що «доля на тій стороні, де краща армія».

Макіавеллі завершує інтелектуальні перевороти, розпочаті релігійною думкою, і водночас пориває з традицією. Він розмежовує не лише державу та суспільство, а й політику та мораль. Це дало підстави дослідникам говорити про аморалізм Макіавеллі. Але він був проти не етики як такої, а незмінних догматів, проти підпорядкування держави церкві. Сучасною мовою це означає – у церкви своя етика, в політиці – своя. На його думку, принципи політики – користь та сила. Розриваючи цілісність суспільства, він готує ґрунт для лібералізму з його свободою індивіда.

Держава, на його думку, це відносини влади та підпорядкування, система законів. Сила влади – у здатності примусити до послуху. В боротьбі з реакцією потрібна жорстокість. Але постійне вживання проти підданих робить її шкідливою. Макіавеллі – прибічник республіки.

Важливий етап європейської думки – вчення **Ж. Бодена** (1530-1596) про державний суверенітет. На його думку, держава є наслідком угоди індивідів, її завдання – забезпечити справедливість, охороняти від ворогів. Суверенітет полягає у непідпорядкованості держави іншим (церкві). Але держава – правове управління. У законах закріплюються цінності (при-

ватна власність, сім'я). Актуальна думка Бодена, що «немає публічного там, де немає приватного». Приватна власність – запорука публічності влади. Суверенітет держави не поширюється на приватні відносини.

Ще один напрям політичної думки – **утопічний комунізм**. Капіталізм встиг продемонструвати несправедливість. Т. Мор (1478-1535), Т. Кампанелла (1568-1639) змальовували майбутнє суспільство, де відсутня приватна власність, правителі обираються, між людьми панує згода.

В ході Реформації виник протестантизм, що став ідеологією буржуазії. Але, виступаючи проти католицизму, протестанти заперечували свободну волю. **М. Лютер** (1483-1546), **Ж. Кальвін** (1509-1564) говорили про рабство людської волі, підпорядковували індивіда громаді. Вони розходились з філософами-гуманістами, але «вписувались» до майбутньої «соціальної моделі» Європи. Серед протестантів були й розбіжності. Кальвін був за незалежність церкви, Лютер – за зверхність держави над нею.

Розвивалась політична думка й на **Сході**. В мусульманстві з'явилися течії суннітів, шиїтів, ваххабітів. Але Схід продемонстрував й світських мислителів. **Ібн Рушд** (XII ст.) стверджував, що управління суспільством має здійснюватися на науковій основі. **Ібн Халдун** (XIV ст.) визначав завданням держави охорону власності індивідів.

Українські землі тоді увійшли до інших держав. Спершу Литви, де з'являються юридичні кодекси (Литовські статuti 1529 р., 1566 р., 1588 р.), а потім – католицької Речі Посполитій. В ході міжрелігійної боротьби, яка віддзеркалювала соціальну боротьбу в умовах становлення капіталізму, отримала розвиток полемічна література. Х. Філалет, І. Вишенський (1545-1620), С. Орихівський (1513-1566), Ю. Дрогобич відстоювали ідеї справедливих законів, права підданих на захист від влади, соціальної рівності. В дусі Бодена Філалет вважав незаконними спроби церкви підпорядкувати світську владу. Орихівський аналізував проблеми організації королівської влади, її завдання з захисту підданих, розвитку науки, освіти. Ці ідеї були співзвучні європейським, хоча причини їх в Україні пояснювались пануванням польської католицької влади. Були в полемічній літературі й захисники унії католицизму та православ'я (П. Скарга).

Політичні ідеї Нового часу. Підґрунтям для розмежування теоретичних напрямів в Європі була філософія Нового часу. Праці філософів заклали ідейні підвалини боротьби буржуазії проти абсолютизму.

Перша буржуазна революція відбулась у Нідерландах, які дали перші зразки новочасної філософії. **Г. Гроцій** (1583-1645), **Б. Спіноза** (1632-1677) розрізняли природне (справедливість) і позитивне (закони) право, відносили до першого право на власність, свободу переконань, захист

від сваволі. Гроцій вважав, що держава з'являється внаслідок укладення договору індивідами. До цього їх штовхає розподіл праці, приватна власність. Влада держави не поширюється на природне право, вона лише охороняє приватну власність, розв'язує конфлікти між індивідами.

Англійська думка – класика філософії Нового часу. Саме в цій країні з'явилися Велика Хартія вольностей (1215), Білль про права (1689). **Т. Гоббс** (1588-1679) рушіями дій вважав пристрасті, а природним станом – «війну усіх проти усіх». Оскільки найсильніша пристрасть – страх смерті, то, прагнучи подолати «війну», люди відмовляються від частини прав і передають їх главі держави. Гоббс вважав силу основою права і бачив завданням держави примушення індивідів до виконання законів. Він був за абсолютну монархію. Деякі відмінності його ідей від традиційних ліберальних пояснюються тим, що революція змусила його втекти з Англії, а надію на порядок він покладав на сильну державу, але її метою, як й інші ліберали, вважав забезпечення недоторканості особи, власності.

Дж. Локк (1632-1704) був не лише автором теорій договірного походження держави, природних прав людини, верховенства закону, народного суверенітету, громадянського суспільства, а й запровадив сучасну – функціональну (на відміну від Полібія) – версію поділу влади (на законодавчу, виконавчу та союзну гілки).

Французькими просвітниками були Вольтер, Дідро, Маблі, **Ш.Л. де Монтеск'є** (1689-1755), який розробив багатофакторний підхід до аналізу політики, був засновником **географічного детермінізму** – пояснення політичного режиму специфікою території. Він довів концепцію поділу влади до формули, що увійшла у сучасну науку, а саме що державна влада за функціями поділяється на законодавчу, виконавчу, судову. Актуальними є інституціоналістські ідеї Монтеск'є, згідно з якими для свободи необхідні соціальні сили та інститути, зацікавлені у ній та здатні захистити її від влади, його думка про те, що свободам загрожує, коли різні види влад очолюють представники однієї партії.

Найрадикальнішим просвітником був **Ж.-Ж. Руссо** (1712-1778). Платонівське перетворення форм правління він пояснював приватною власністю. Руссо висунув ідею спільної волі народу. Чиновники управляють, спираючись на закони, прийняті більшістю. Але в його теорії політика обмежується, адже зникає проблема узгодження інтересів. Тому деякі вчені вважають Руссо провісником тоталітаризму. Сам він вважав, що «народна демократія» може бути реалізована у невеликій державі, а сучасні країни вимагають складнішого управління. Тому, розрізняючи народ «у сутності» та «у явищі», Руссо вводив фігуру професійного законодавця.

Особливим напрямом політичної думки було німецьке Просвітництво, його найяскравіші представники – Кант та Гегель. Їх вчення були зумовлені відставанням капіталізму в цій країні, її роздробленістю і водночас пруським абсолютизмом, відповідальним за об'єднання країни.

I. Кант (1724-1804) створив основи німецької школи суспільного договору, правової держави, співвідношення свободи, права і моралі. На його думку, правова держава ззовні регулює поведінку індивідів, мораль же торкається внутрішньої мотивації. Кант вважав, що для суспільства важливіші не форма правління, а методи владарювання. Він був автором концепцій вічного миру, всесвітнього громадянства тощо.

На ідейному спадку **Г.Ф.В. Гегеля** (1770-1831) зросли й ліберали, й соціалісти, й консерватори. Особливо слід відзначити його внесок до концепції громадянського суспільства. Його погляди послідовніші, ніж англійських мислителів. Гегель теж називав громадянське суспільство сферою прояву свободи людини, але вважав, що справжня свобода тут не досягається, адже свобода одного перетворюється на несвободу для іншого. Відтак свободу він визначив як усвідомлену необхідність, а її тріумфом вважав не громадянське суспільство, а правову державу.

Українська думка тих часів представлена гетьманом П. Орликом (1672-1742), автором Хартії вольностей Війська Запорізького, що містила схему управління козацькими землями, представницькі органи, що обмежували гетьманську владу. Наприкінці XVII ст. частина України інкорпорується до Російської імперії, що вплинуло на політичну думку. Ректор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович (1681-1736), прихильник договірної концепції держави та теорії природного права, водночас висунув концепцію освіченого абсолютизму. На його думку, церква має підпорядковуватися державі. І. Гізель виступав за союз з Москвою, обумовлюючи це вимогами надати політичні права та церковну автономію Україні.

Новочасна філософія – фундамент **лібералізму**, головною цінністю якого є індивід. *Всі люди, вважають ліберали, народжуються рівними, володіють правом на життя, свободу, власність. Лібералізм не відкидає необхідності держави, але обмежує її функції захистом прав індивідів.* Лібералами були **Дж.С. Мілль** (1806-1873), **Б. Констан** (1767-1830). Констан розрізняв свободу політичну та особисту, суть останньої – незалежність від влади. Він вважав прийнятними ті форми правління, які гарантують особисту свободу, а саме парламентаризм (тоді парламент протиставлявся не президенту, а абсолютизму), але визнавав потребу в монарху для вирішення конфліктів між гілками влади. Німецькі ліберали (**К. Веркер**, **В. фон Гумбольдт**) розробляли засади конституціоналізму.

З кінця XVIII ст. «землею обетованою» для дослідників свободи були США, де у 1787 р. було ухвалено Конституцію. Наслідком вивчення процесів у США стала теорія демократії **Ш.А. де Токвіля** (1805-1859). Згідно з нею, демократія досягається на основі єдності рівності та свободи. На заваді свободи можуть стати й надмірний індивідуалізм, й централізація влади, як зброя в боротьбі за рівність. Токвіль був за представницьке правління, широке місцеве самоврядування, але сучасникам варто ознайомитись з його тезами про загрозу «колективної тиранії».

Теоретиками республіканізму були **Дж. Медісон** (1751-1836), **О. Гамільтон** (1755-1804). Вони визначали народ єдиним джерелом влади, а вибори – ознакою республіканізму, але також визнавали, що парламентська більшість може зрадити народ. Тому вони запропонували принцип поділу влад. Й сьогодні американська система «стримувань та противаг» (Президент – Конгрес – Верховний Суд) вважається зразковою.

Потужно розвивалися **соціалістичні** вчення. Серед них виділяється марксизм. **К. Маркс** (1818-1883) поставив ідеї соціалізму на ґрунт теорії. Автор теорії суспільно-економічних формацій, понять економічного базису та надбудови (до неї він відносив політику, духовність тощо), концепту соціальних класів як великих груп людей залежно від місця у виробництві, Маркс вважав двигуном зміни формацій класову боротьбу. Ця тенденція зміниться у майбутньому, оскільки один з класів капіталізму – пролетаріат – стаючи з «речі в собі» «реччю для себе», перетворюється на націю, захоплює владу та використовує її в інтересах суспільства.

Суперечності в марксизмі сприяли виокремленню з нього комунізму та соціал-демократії. Засновник останньої **Е.Бернштейн** (1850-1932) вважав, що теза про «науковий соціалізм» некоректна, адже соціалізм як явище майбутнього не є предметом науки, а детермінується в етичній сфері. Він зауважував, що в нових економічних умовах (акціонування підприємств тощо) не підтверджуються властиві для класичного капіталізму тези щодо концентрації власності, зубожіння робітників. У XX ст. соціал-демократія увібрала постулати не лише марксизму, а й інших теорій. Так, програма німецьких соціал-демократів відкриває двері партії незалежно від того, прийшла людина від економічного матеріалізму Маркса, Нагорної проповіді чи морального імперативу Канта.

У XIX ст. оформлюється теорія **анархізму**. Її засновником був француз **Прудон** (1809-1865). На його думку, держава як інститут буде замінена договірними відносинами індивідів, громад й груп виробників. Його послідовниками були М. Бакунін (1814-1876), П. Кропоткін (1842-1921).

Реакцією на Велику французьку революцію, розвиток лібералізму та соціалізму був **консерватизм**. **Е. Берк** (1729-1797), **Ж.-М. де Местр** (1754-1821) вважали, що традиція відтворює суспільство, обираючи з-поміж суспільних форм найкращі. Консерватори вважають, що соціальна нерівність природна, тому боротьба проти неї шкідлива. В економіці вони близькі до лібералів, відстоюючи приватну власність, вільний ринок.

Серед доктрин XIX ст. не можна не згадати **націоналізм**. В Європі відбулась низка революцій («весна народів»), виникли нові держави. Теоретичним підґрунтям цього були концепції економічного націоналізму Ф. Ліста, культурного націоналізму І. Гердера.

Серед **російських** доктрин, що мали вплив в Україні, були: декабризм (П. Пестель був автором проекту Конституції Росії під назвою «Руська Правда»); селянський соціалізм О. Герцена (1812-1870), за яким селянська громада буде основою соціалізму в Росії; концепцію православ'я, самодержавства та народності.

Політична думка кінця XIX – початку XXI ст. Ускладнення систем управління сприяло інституціалізації політичної науки та освіти. Як самостійна навчальна дисципліна політологія почала формуватися у другій половині XIX ст. Піонерами були США, де були відкриті перша кафедра історії та політичної науки (Колумбійський коледж), факультет історії, соціальних та політичних наук (Корнельський університет), присуджено ступінь доктора історії та політичної науки, створено асоціацію політичних наук (1903). В Європі у Католицькому університеті Дубліна створюється кафедра з соціальної та політичної науки, у Франції – Приватна школа політичної освіти (1872), де готували кадри для державного апарату, а з 1890-х рр. в університетах виникають факультети політичних наук. Процес становлення політології як навчальної дисципліни завершився на Міжнародній конференції у 1949 р., де було рекомендовано включити її до переліку обов'язкових дисциплін для вивчення в системі вищої освіти.

Одним з перших дослідників новітнього капіталізму був **М. Вебер** (1864-1920). Його внесок до політичної науки включає доктрини бюрократії, плебісцитарної демократії (контроль за бюрократією здійснюють обрані лідери), аналіз держави як інституту (однією з її ознак він назвав монополію на легітимне насилля), концепцію легітимності влади (визнання правомірності влади) та першу типологію легітимності, класифікацію політичних діячів («за професією», «за випадком», «за сумісництвом»).

Організований капіталізм зумовив появу метатеорій, пов'язаних з практикою політичних режимів, часто тоталітарних. До них належать лєнінізм (**В. Ленін** розробив теорії імперіалізму, соціалістичної революції у

відсталій країні, партії «нового типу» тощо), **сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм**. Серед їх передумов були й **елітистські теорії**, згідно з якими, попри демократизацію політики, реальне управління здійснює меншість (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс). Грунтом для тоталітаризму була також критика демократії з боку Ф. Ніцше, О. Шпенглера тощо.

Не можна казати, що після падіння тоталітарних режимів розробка метатеорій не здійснювалась. Слід згадати «критичну теорію» **франкфуртських** неомарксистів (за якою могильником капіталізму буде не робітництво, інкорпороване до капіталізму, а маргінали, зокрема студенти), «нових лівих» у Великобританії та США, концепцію «соціально-правової держави» німецьких дослідників або **транзитологію**, що виникла у другій половині ХХ ст., коли демократизація поширилася на відсталі країни (транзитологи розробляли модель переходу до демократії). Але суспільні процеси розбивали універсалістські концепції. Події 1968 р. «поховали» неомарксизм, хоча його положення залишились у світовій скарбниці ідей, а події 1990-2000-х рр. в колишньому СРСР – транзитологію.

Схоже стосується й **неоліберальних теорій**. У ХХ ст. лібералізм еволюціонував від класичного до соціального, який визнавав роль держави у регулюванні економіки, і далі до неолібералізму, теоретики якого (Ф. Хайєк тощо) виступають за максимальне обмеження ролі держави. І хоча у 1980-1990-х рр. неоліберальна концепція була реалізована у багатьох країнах, криза 2010-х рр. стала потужним ударом по ній.

Відтак в цілому слід констатувати занепад у ХХ ст. політичних метатеорій. У другій половині століття поширився **постмодернізм**, представники якого (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр) заперечують за науковою методологією здатність раціонально обґрунтувати політику.

Місце метатеорій посіли теорії, які пояснюють окремі аспекти політики. Це призвело до розриву між теорією та політичною практикою. Якщо раніше ідеології суспільних рухів будувались на теоріях (вчення Фоми Аквінського – єзуїти, марксизм – соціал-демократія та комунізм), то в ХХ ст. відстань між теорією та ідеологією зросла.

Ф. Кирилюк звертає увагу на зміни в тематиці міжнародних політологічних конгресів, що свідчать про «розмивання» предмету науки. Дедалі більша увага прикута до динамічних аспектів політичних відносин. Не дивно, що, попри посилення міжнародного співробітництва (1949 р. – створення Міжнародної асоціації політичної науки, 1970 р. – Європейського консорціуму для політичних наук), специфіка досліджень залежала від регіональних особливостей. Те саме зумовлює зростання ролі соціологічних, математичних методів та загалом міждисциплінарних пошуків.

Для європейських досліджень був властивий акцент на ролі політики та влади, динаміці еліт, функціонуванні політичних режимів, інститутів. Вітчизняні дослідники відзначають традиції інституціоналізму у французькій думці. **Ж. Бюрдо** увів до переліку досліджуваних інститутів ті, які ігноруються правом (групи інтересів, ЗМІ тощо), **М. Дюверже** (нар. 1917) розробляв поняття масових та кадрових партій, закони кореляції виборчих та партійних систем, **Р. Арон** (1905-1983) – класифікацію показників, за якими вивчаються політичні системи, режими, групи тиску тощо.

Серед італійських вчених слід виокремити марксиста **А. Грамші** (1891-1937), який розробив теорію гегемонії класу, який спирається не лише на насилля, а й на суспільно-моральне лідерство, відтак зміна цієї гегемонії є тривалим процесом зміни настроїв та думок у суспільстві.

Організований капіталізм проявився у концепціях корпоративізму та корпоративної держави, з якими виступили **Г. Клемендаль**, **Ж. Лембрух** (нар. 1928) та інші дослідники. Тоталітарні організації та режими вивчала **Х. Арендт** (1906-1975). Становлення таких режимів вона вважала наслідком декласування та атомізації сучасного суспільства.

Сферою антагонізму вважав політику **К. Шмітт** (1888-1987). Він називав парламенти ареною боротьби за електорат, а не професійного управління. Вважаючи державу інститутом, що «придушує антагоністичні угруповання», він розробляв концепцію «кваліфікованої демократії», де провідну роль грають чиновники, військові. Концепцію сильної держави розробляли неоконсерватори **К. Хорнунг**, **Г.-К. Кальтенбруннер** та ін.

Розвивалися **етнополітичні** дослідження – від примордіалізму (Е. Сміт) до конструктивізму (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум, Е. Гелнер тощо).

Політологами США ключова увага приділялася політичній участі індивідів та груп. США були батьківщиною біхеовіоралізму. Чиказька школа **Ч. Меріама** (1874-1953), **Г. Ласуела** (1902-1979) проводила емпіричні дослідження виборчих кампаній, комунікацій, політичного лідерства. Інститути «чиказці» аналізували як системи міжособистісних відносин.

Не лише на американську, а й на політичну науку в інших країнах вплинула теорія груп інтересів, автором якої вважають **А. Бентлі** (1870-1957). В цілому в західній політології вельми поширений погляд на політику як діяльність з контролю та примирення групових інтересів.

Розвивається такий підхід до політики як **теорія раціонального вибору**. Ф. Кирилюк зауважує, що її прихильники обмежуються матеріальними інтересами при дослідженні дій індивідів. Ця оцінка потребує коригування, адже в теорії раціонального вибору передбачається, що переконання теж впливають на вибір індивідами найкращих дій.

Мірою того, як з'ясовувалося, що на одні стимули індивіди реагують по-різному, біхевіоралізм перестав задовольняти дослідників. Відбувається процес **постбіхевіоральної революції**. В її межах відроджується інтерес до політичної філософії, інституційного аналізу. Сьогодні неоінституціоналісти звертають увагу на діяльність політичних інститутів, їх вплив на поведінку політичних суб'єктів, характер політичних рішень.

Наслідком інтересу до політичної філософії стала теорія справедливості **Дж. Роулза** (1921-2002). Повертаючись до новочасної концепції держави, він стверджує, що люди, схвалюючи суспільний договір, вирішують, що є справедливим. Об'єктивує ці пошуки соціальна структура.

До скарбниці науки увійшли дослідження політичної культури, яка розглядається як одна з базових детермінант влади. Цей підхід долав формально-юридичне розуміння політики. Класиками досліджень політичної культури стали **Г. Алмонд** та **С. Верба**.

Г. Алмонд та **Д. Істон** (нар. 1917) стали засновниками системних досліджень. Істон визначає політичну систему як взаємодію в суспільстві, за допомогою якої здійснюється розподіл цінностей. На вхід політичної системи поступають імпульси у вигляді суспільних вимог і підтримки; на виході – політичні рішення, за допомогою яких розподіляються цінності.

Р. Даль (нар. 1915) розробив теорію поліархії, що передбачає: активну участь громадян; відкрите суперництво політичних груп в боротьбі за виборців; їх участь в прийнятті рішень; терпимість до опозиції; можливості впливу на уряд. Водночас вчений відзначав неможливість реалізації ідеалу народного правління через складність соціального управління, низьку управлінську компетентність громадян.

Процеси останньої третини ХХ ст. і в першу чергу демократизація багатьох країн дали поштовх для подальшого розвитку політичної науки, інтенсифікації **порівняльної політології**, появи нових напрямів.

Проблеми модернізації політичних систем досліджували **З. Бжезінський**, **Дж. Сарторі**, **О. Енкарнасьйон**, ін. **А. Лейпхарт** розробив концепцію консоціальної демократії, яка властива сучасному політичному плюралізму, положення щодо коаліційної політики, самоуправління меншості тощо. **С. Хантінгтон** (1927-2008) був автором концепції «хвиль демократизації». Він також досліджував залежність демократії від матеріального добробуту, розробив технократичну та популістську модель модернізації.

Вище говорилось про перипетії транзитології, негативний вплив на яку мали проблеми реалізації демократії, особливо в колишньому СРСР, серед них – домінування виконавчої влади, становлення національних моделей демократії. Та й особливості самих західних країн зумовлювали

критику плюралістичної демократії. **Ю. Хабермас** (нар. 1929) зауважує, що сучасні системи блокують активність громадян, а політичні вибори є обранням панів рабами. Він заперечував, що конфлікти долаються зростанням добробуту, адже причина конфліктів – у класовій структурі.

На недоліки у своїй концепції змушений був реагувати і Р. Даль. Продовжуючи дослідження, він виявив зростаючу нерівність в політичному потенціалі суспільних сил та переходить від концепції поліархії до розробки теорії економічної демократії як чинника політичної рівності.

В останню третину ХХ ст. відроджується концепція **громадянського суспільства**. Е. Арато, Д. Кін та ін. вбачають у ньому противагу монополізації власності. Нові інтерпретації громадянського суспільства базуються не на ліберальних, а на комунітаристських концепціях.

Політичні конфлікти були серед найактуальніших тем досліджень. Інституалізується науковий напрям **конфліктології**. Крім неомарксистів, до її представників відносять Л. Козера, К. Боулдінга, Р. Дарендорфа.

Розвиток комунікаційних технологій зумовив розробку концепцій політкомунікацій. Автором теорії соціальної комунікації був Хабермас. Демократію він визначав як «інституційно гарантовані форми громадянської комунікації, в процесі якої вирішується, як люди можуть і хочуть існувати».

Дослідники аналізували вплив технологічних змін на політику. **Д. Белл** (1911-2011) висунув концепцію постіндустріального суспільства (де більше половини ВВП виробляється в сфері освіти, послуг тощо). Цьому суспільству відповідає режим мерітократії, або влади заслужених. **О. Тоффлер** (нар. 1928) висуває концепцію «розмивання влади» у суспільстві по мережах взаємодій, що корелюється з теорією А. Грамші.

Процеси глобалізації поставили в центр досліджень міжнародну політику. **Геополітичні концепції** з'явилися раніше. В останні часи виникли нові концепції – З. Бжезінського (автор «Великої шахівниці»), Д. Ная (концепт «жорсткої/м'якої» сили) тощо. Зростаючі відмінності між регіонами світу зумовили появу теорії С. Хантінгтона, згідно з нею ключовим чинником світового розвитку є міжцивілізаційні відмінності. Але джерело конфліктів – не відмінності між цивілізаціями, а універсалістські претензії Заходу. Увага до світових процесів була прикута в Росії, де виникла доктрина євразійства, з якою виступали П. Савицький, О. Дугін.

У ХХ ст. складний шлях пройшла китайська думка. Починаючи з президента **Сунь Ят-Сена** (1866-1925), за яким правління має базуватися на 3 принципах – націоналізмі, народовладді, народному добробуті, а влада має поділятися на законодавчу, виконавчу, судову, екзаменаційну та контрольну, продовжуючи тоталітарним вченням **Мао Цзе-дуна**

(1893-1976) і до «соціалізму з китайською специфікою» **Ден Сяопіна** (1904-1997), яка ближче до неоліберальних, а не соціалістичних теорій.

Високі зразки політичної думки дала Індія. Реалізація концепції ненасильницького опору **М. Ганді** (1869-1948) призвела її до незалежності.

Ренесанс пережив Близький Схід. Засновником **панарабізму** був англієць Лоуренс Аравійський, його продовжувачами – лідери Єгипту Г.А. Насер (1918-1970), Лівії М. Каддафі (нар. 1942). Нині на зміну панарабізму прийшли **місцеві націоналізми** (у Лівії – модель «джамахірії»). Але в умовах глобалізації ці моделі стають непридатними. Виникли версії **політичного ісламу**, включно радикальні.

Українська думка у XIX-XXI ст.ст. Специфіка політичної думки в Україні на зламі XIX-XX ст. була зумовлена входженням українських земель до Російської та Австро-Угорської імперій. На цих землях були поширені ідеї, які циркулювали в імперіях. Але існував й простір для національної думки, що пояснювалось, з одного боку, традиціями визвольного руху. У XIX ст. Кирило-Мефодіївське товариство (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Т. Шевченко) висунуло ідеї української етнокультурної ідентичності, республіканізму, панслов'янізму (була розроблена Конституція Слов'янських Сполучених Штатів), суспільного ладу на засадах правової, соціальної рівності. У другій половині століття діяли громади патріотичної інтелігенції, що здійснювали краєзнавчі дослідження та будували на них концепції суспільного розвитку. Лідер руху В. Антонович вважав українців нездатними до державного життя, але не бачив у цьому загрози, адже вільна творча спільність, до якої тяжіють українці, краща за державну спільність. Хоча з цією ідеєю могли б погодитись не всі дослідники, вона корелюється з європейською ідеєю громадянського суспільства.

Водночас національна думка визначалася етносоціальною специфікою. Українськими тоді були селянство і частково робітництво. Пануючі групи були неукраїнськими (поміщики – росіяни, поляки; промисловці Донбасу – бельгійці, французи, Правобережжя – місцеві поміщики, євреї). Через це в українській думці переважав соціалізм. Як говорив М. Драгоманов, «українець, який не є соціалістом, або дурень, або не довчився».

Теоретиками соціалізму були **М. Грушевський** (1866-1934), **С. Подолинський** (1850-1891), **В. Винниченко** (1880-1951) та ін. Їх ідеями були: народ – рушійна сила історії; українці – окрема культурна одиниця; колективні форми власності традиційні для українців; республіканізм; Україна має бути федерацією вільних громад; українська автономія у складі демократичної Росії. Винниченко, автор концепції «колекторатії», протиставив колективну та державну власність на засоби виробництва. У

Західній Україні представником цього напрямку був **І. Франко** (1856-1916). Хоча в соціалізмі домінував марксизм, «Каменярь» на певному етапі став йому в опозицію, критикуючи за намір одержавити суспільне життя.

Менш потужним був ліберальний напрям. До того ліберали часто поєднували свої погляди з соціалістичними. Це стосувалося **М. Драгоманова** (1841-1895). Ще один представник лібералізму – **Б. Кістяківський** (1868-1920). Ідеї лібералів – конституціоналізм, правова держава, приватна власність, автономія в демократичній Росії, громадське самоврядування. Драгоманов до політичних свобод відносив недоторканість особи, свободу слова, виборче право, гласність у державних справах, урахування думки меншості. Кістяківський ставив правову державу в залежність від культури суспільства. На його думку, якщо соціалісти відкинуть правову державу, народовладдя виродиться у деспотію (див. Платона).

У Західній Україні поширюється націонал-державництво, до якого слід віднести «пізнього» **І. Франка**, **Ю. Бачинського** (1870-1940) та ін.

Після революції національна думка диверсифікується. Це пояснювалось провалом соціалістів у 1917-1921 рр. Зароджується український консерватизм. Його провісниками були автор відомої «Історії Русів» (XVIII ст.), письменник **П. Куліш**, що негативно оцінював селянські та козацькі заворушення. Лідером консерватизму у 1920-х рр. був **В. Липинський** (1882-1931). Його ідеали – державність, монархізм, класократія, територіальний патріотизм, релігійний етос. До основних класів він відносив промисловий (включно робітників), хліборобський, фінансовий, інтелігенцію. На чолі держави мав стояти гетьман.

Інші представники цього напрямку – **С. Томашівський** (1875-1930), **В. Кучабський** (1895-1945). Останній був автором концепції «позитивного мілітаризму», згідно з якою в Україні має правити військова еліта.

Але найпотужнішим у міжвоєнні часи був націоналізм. Його провісники – **М. Міхновський** (1873-1924), **Братство Тарасівців** (1890-ті рр.). Теоретиком націоналізму був **Д. Донцов** (1883-1973), його найзначніша праця – «Націоналізм» (1926). Він вважав, що у сучасному суспільстві ключовим рушієм є воля. Тому владою володіють не більшість населення (він був противником демократії) і не економічно пануючі групи, а вольова меншість. Вона веде націю на завоювання життєвого простору, інструментом цього є партія (її ідеалом Донцов називав більшовиків та фашистів), а очолювати її та державу має диктатор. Близькими були ідеї **М. Сціборського** (1897-1941), викладені у праці «Націократія».

Серед інших течій неможливо оминати націонал-комунізм. **С. Мазлах** (1878-1937), **В. Шахрай** (1888-1919), **М. Хвильовий** (1893-1933) опрацьовували модель незалежної Української Радянської Республіки.

Слід згадати міжвоєнних політологів Західної України (входила до Польщі) та еміграції – **С. Дністрянського** (1870-1936), **В. Старосольського** (1878-1942), **І. Лисяка-Рудницького** (1919-1984), **О. Бочковського** (1885-1939). Майже усі вони розробляли національно-державницьку концепцію. Дністрянський, базуючись на своїй теорії суспільних зв'язків, доводив право націй на самовизначення на етнічній території. Бочковський став засновником науки націології, виділяючи в останній історичну націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику. За десятиліття до Андерсона, Хобсбаума Бочковський зауважував, що становлення нації може бути наслідком дій держави.

За кордоном виникла низка університетів – Український соціологічний інститут у Відні, Український вільний університет у Відні, Празі, Мюнхені, Східно-Європейський інститут ім. Липинського у США.

У СРСР різні аспекти політики розглядалися в історичній, економічній науках, філософії, в теорії соціалізму. Проте як наука політологія не була інституціоналізована. Лише по смерті Й. Сталіна у 1960 р. виникла Радянська асоціація політичних наук. Але не було фахових видань. Існував жорсткий ідеологічний контроль над дослідженнями.

З кінця 1950-х рр. політична думка розвивалася дисидентськими організаціями. Вони аналізували сутність радянської влади, перспективи зміни режиму, реалізації права націй на самовизначення.

Ситуація змінилася за незалежності. Були створені дослідницькі інститути (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса /ІПіЕНД/, Національний інститут стратегічних досліджень тощо). В їх середовищі склалася спеціалізація (в ІПіЕНД досліджуються регіональні процеси, проблеми етнічної ідентичності тощо; в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького – проблеми правової політології). Виникли недержавні структури з проведення прикладних досліджень (УЦЕПД Разумкова, Український національний центр політичних досліджень, Інститут глобальних стратегій). Видається значна кількість літератури. Політологію конституційовано як галузь знань, введені ступені кандидата та доктора наук. Було створено Асоціацію, а згодом – Академію політичних наук.

Наприкінці 1990-х рр. Рада Європи визначила групи компетенцій, які в ході освіти має опанувати молодь, а саме: 1) політичні та соціальні компетенції, пов'язані зі здатністю брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, у функціонуванні демократичних інс-

титутів, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом; 2) компетенції, що визначають здатність до життя у багатокультурному та полінаціональному суспільстві, здатність жити з людьми інших культур, мов та релігій, розуміння відмінностей, поважання одне одного; 3) компетенції, що визначають володіння усним і письмовим спілкуванням, зокрема іноземними мовами; 4) компетенції, пов'язані з виникненням інформаційного суспільства, володінням новими технологіями, здатністю до аналізу та відбору інформації; 5) компетенції, що реалізують здатність і бажання неперервної освіти як основи професійної конкурентоспроможності, адаптацію до суспільства, що змінюється. Як видно, перші дві групи компетенцій прямо пов'язані з вивченням політології.

В Україні політологія як навчальна дисципліна була введена на початку 1990-х рр. Її метою є не лише ознайомлення з особливостями функціонування політичної сфери, а й підвищення зазначених у попередньому абзаці компетенцій представників молодого покоління.

Контрольні запитання.

В чому полягає сутність політики?

Які основні функції виконує політична наука?

Які методи використовуються при дослідженні політичної сфери?

Наведіть класифікацію категоріального апарату політичної науки.

Охарактеризуйте ідейний спадок античних мислителів.

Які традиції в європейській політології заклала релігійна думка?

Які основні течії виокремлюються в політичній думці Нового часу?

В чому полягали соціально-економічні, політичні та духовні передумови національної політичної думки України в XIX-XX ст.?

Наведіть положення основних течій української політичної думки.

Приклади тестових завдань.

Встановіть відповідність між формами людської діяльності і цілями:

1) економіка	а) віра
2) політика	б) прибуток
3) релігія	в) погодження інтересів
4) наука	г) істина

До якої групи категорій політології відноситься категорія революції:

а) загальнонаукових; б) гуманітарних наук; в) політологічних.

Що вивчає політична географія?

а) механізми політичної поведінки, вплив політичних відносин на свідомість людини; б) залежність політичних процесів від просторового положення, в) зв'язок політики з соціобіологічними якостями людини.

Хто з китайських мислителів порівнював державу з сім'єю та вважав за необхідне будувати відносини правителів та підданих як членів родини:

а) *Мо Цзи*; б) *Конфуцій*; в) *Лао Цзи*.

В чому, на думку Сократа, полягає сутність політичної свободи:

а) *у праві робити все, що завгодно*; б) *у праві кожного брати участь в управлінні державою*; в) *у пануванні справедливих законів*.

Встановіть відповідність мислителів та їх трактування політики:

1) <i>К. Маркс</i>	А) <i>політика корениться в історії</i>
2) <i>Е. Берк</i>	Б) <i>політика повинна спиратись на волю більшості</i>
3) <i>Ж.-Ж. Руссо</i>	В) <i>політика зумовлена класовими відносинами</i>

В чому, за Х. Арндт, є причина виникнення тоталітарних режимів:

а) *перемога тоталітарної партії на виборах*; б) *схильність населення до того, щоб ним командували*; в) *атомізація суспільства*.

Хто є автором концепції поліархії:

а) *А. Бентлі*; б) *Ф. Фукуяма*; в) *Р. Даль*.

Хто, на думку Д. Донцова, має складати політичну еліту України:

а) *робітничий клас*; б) *земельна аристократія*; в) *сукупність агресивних та пасіонарних особистостей з усіх соціальних верств*.

Література

Алексеева Т.А. Политическая философия как «практичное» знание / *Тетяна Олександрівна Алексєєва*. // Поліс. – 2010. – №1. – С. 54-60.

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / *Гебріел Алмонд* // Поліс. – 1997. – №6. – С.174-183.

Арістотель. Політика / *Арістотель*. О.Кислюк (пер. з давньогрец.). – 2-е вид. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 239с.

Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.) / *Олег Баган*. – К.: УВС ім.Ю.Липи, 2008. – 78с.

Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник / *Валерій Михайлович Бебик*. – К.: Каравела, 2009. – С. 8-101, 152-200.

Вебер М. Покликання до політики / *Макс Вебер*. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 11-46.

Гайєк Ф.А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / *Фрідріх Август фон Гайєк*. – Київ: ВЦ АТЕК, 2000. – 408 с.

Гелей С. Політологія: навч. посіб. / *Степан Гелей, Степан Рутар*. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С.7-17, 18-27, 29-57.

Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / *Томас Гоббс*. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 156 с.

Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / *Роберт Даль*. Пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.

Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. пос. / *Федір Михайлович Кирилюк*. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.

Консерватизм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 1998. – 598 с.

Левенець Ю.А. Політична наука: параметри раціоналізму / *Юрій Анатолійович Левенець*. // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське вид-во, 2009.

Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). / *Юрій Анатолійович Левенець*. – К.: Стилос, 2001. – 573 с.

Лібералізм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2002. – 1126 с.

Парето В. Закат свободи / *Вільфредо Парето*. // Социс. – 2009. – №6. – С. 111-120.

Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2006. – С. 11-35, 87-126.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник / *Фелікс Михайлович Рудич*. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – С. 6-80.

Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / *Семюел Хантінгтон*. – К.: АСТ, 2006. – 576 с.

Чабанна М. Неінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень / *М. Чабанна*. // Політичний менеджмент. – 2010. – №2. – С. 29-37.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / *Петро Панасович Шляхтун*. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

План

1. Поняття влади.
2. Структура і типологія влади.
3. Легітимність.
4. Механізми здійснення влади.
5. Демократія як форма влади та демократизація.

Поняття влади

Наявність влади – властивість будь-яких соціальних організацій. Де хоча б два індивіди вступають у відносини, останні набувають, зокрема, характеру влади та підкорення. Інша справа, що володарювання може

базуватись на різних підвалинах – наказі, насиллі, моральному авторитеті тощо. Тому різними є й організація, й механізми функціонування влади.

Проблема політичної влади досліджувалась ще стародавніми мислителями. Арістотель поставив питання про природне її походження. У пізній античності постає інша парадигма, в якій влада осмислюється як опанування індивідом власного життя.

Для Середньовіччя властиве виокремлення онтологічно різносутнісних влад. Проекцією їх боротьби та компліментарності є й суспільство (Місто Земне та Місто Боже), й людська душа (гріх та благодать). Починаючи з гуманістів Ренесансу, ідея влади набуває вигляду всезагальної влади розуму, яка отримує соціальний еквівалент у верховенстві права. Марксизм наголошує на ролі матеріального інтересу в боротьбі за владу.

Значний внесок в теорію влади зробив М. Вебер. Відправним пунктом він визнав волюнтативну парадигму влади, вирішальну роль легітимації.

Нині в політології є низка підходів до проблеми влади. В структурному функціоналізмі (Т. Парсонс, Е. Шілз) влада розглядається як засіб самоорганізації суспільства, зумовлений розподілом соціальних ролей. Реляціоністські теорії розглядають владу як відносини між агентами, за яких один справляє вплив на іншого. В системному підході (К. Дойч) влада розглядається як здатність мобілізувати суспільні ресурси для досягнення суспільнозначущої мети. Біхевіоралізм (Г. Ласуел) зводить поняття влади до суб'єктивної мотивації, взаємодії індивідів. Прихильники психологічного підходу розглядають владу з огляду суб'єктивного сприйняття її індивідом, якостей носія влади, психологічної природи людини в цілому.

Вихідним пунктом соціологічного аналізу влади є питання про соціальні групи, інтереси яких влада представляє. Недоліком цього підходу є можливе перебільшення ролі соціальних груп в угоду політичним силам. Представники філософського напрямку розглядають владу як можливість та здатність суб'єкта впливати на діяльність людей, використовуючи авторитет, право, примус тощо. «Воля до влади» – одна з основних тез філософії Ніцше. Життя він тлумачив як засіб реалізації «волі до влади».

О. Тоффлер впровадив у науковий обіг поняття «розмивання влади». У сучасному суспільстві влада не зосереджується в одному центрі, а поширюється по мережах соціальних взаємодій. М. Фуко описав сучасну владу як приховану, розпорошену, яка організовує соціальний простір за принципом «повного нагляду». Навіть індивідуальна свідомість формується владою. На думку М. Фуко, не існує відносин влади без поля знання і не існує знання, яке не конституєвало б відносин влади.

Підсумовуючи, запропонуємо таке визначення влади. **Влада** – це вплив однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої у бажаному для першої напрямі.

До **ознак** політичної влади дослідники зазвичай відносять: легальність у використанні примусу в межах держави; верховенство щодо інших видів влади; публічність (політична влада від імені всього суспільства звертається до всіх громадян); моноцентричність; розмаїття ресурсів (не лише примус, а й економічні, соціальні, інформаційні ресурси). Але, як ми могли побачити, сучасні тенденції піддають сумніву деякі з цих ознак.

Структура і типологія влади

Елементами владних відносин є суб'єкт влади, її об'єкт та ресурси. **Суб'єктом влади є той, хто здійснює владний вплив на інших.** Його характеризують повноваження, які визначаються правовими актами (законами, статутами), іншими суспільними нормами. Водночас для здійснення влади її суб'єкт повинен мати бажання панувати, волю до влади. Для багатьох суб'єктів влади прагнення її пов'язане з можливістю одержання благ (прибутку, привілеїв, престижу тощо). Суб'єкт влади має також бути компетентним, краще інших бачити вихід зі складної ситуації.

Суб'єктами влади є індивіди, організації, соціальні групи. Як вже зазначалось у першому розділі, в політології розрізняють поняття суб'єктів та носіїв влади. Під першими мають на увазі соціальні групи, під носіями – індивідів, організації, установи, які виражають волю політичних суб'єктів.

Об'єкт влади – той, на кого здійснюється вплив. Об'єктами влади виступають, з одного боку, індивіди, соціальні групи, організації, з іншого – певні сфери, явища та процеси суспільного життя. Ставлення об'єкта до суб'єкта влади варіюється у діапазоні від опору до підкорення.

Н. Луман розглядає відносини влади та підкорення у трикутнику. Якщо А має владу над Б і В, то, наприклад, Б опосередковано впливає на владу, яку А має над В. Відтак об'єкт влади набуває властивостей суб'єкта, а влада виступає також як суб'єкт-суб'єктні відносини.

Здійснення владного впливу значною мірою залежить від ресурсів влади. Останнє поняття вживається у широкому та вузькому розумінні. У широкому – це все, що суб'єкт влади може використовувати для впливу на об'єкт: особисті властивості суб'єкта та об'єкта; ситуація, в якій здійснюється влада тощо. У вузькому розумінні **ресурси влади** – це засоби здійснення влади. Їх можна поділити на кілька груп.

До нормативних ресурсів належать правові акти та інші суспільні норми, які регламентують повноваження органів влади, статуси суб'єктів соціальної дії, привілеї службового становища тощо.

До примусових ресурсів відносять зброю, поліцію, можливість адміністративного покарання тощо. Насилля – атрибут влади. Особливостями насилля як ресурсу влади є формування у об'єкта влади почуття страху, але норми та цінності, які передаються через погрози, команди, не стають частиною внутрішніх переконань та зникають зі свідомості, лише зникає страх. Застосування насилля може викликати непокору, помсту тощо. Тому застосування насилля – крайній захід, коли інші не спрацьовують. По-друге, насилля має схвалюватись певною частиною суспільства, наприклад, тією, яка не задіяна до політичного конфлікту.

Економічними ресурсами влади є гроші, матеріальні цінності, надання яких є компенсацією за готовність об'єкта підкорятися. Соціальні ресурси включають можливість сприяти просуванню службовою ієрархією, призначенню на посаду, отриманню освіти тощо. У сучасну епоху важливими є інформаційні ресурси. Розпорядження ними пов'язане з контролем над засобами масової інформації, експертним середовищем.

Типологізують владу за різними критеріями. За суб'єктом виокремлюють владу індивідуальну, колективну, державну, партійну тощо. Ядром політичної влади є державна влада. Залежно від функцій, які виконують державні органи, виокремлюють законодавчу, виконавчу та судову владу. Функція законодавчої влади (парламентів) – ухвалення законів, виконавчої (уряд, міністерства, відомства, державні адміністрації) – управління суспільством на основі законів, судової – з'ясування відповідності законам дій соціальних суб'єктів, розв'язання конфліктів.

Залежно від методів здійснення влади розрізняють владу демократичну, авторитарну, тоталітарну (варіант: тиранія – деспотична влада). Детально ці поняття аналізуються у розділі про політичну систему..

За рівнем влади виокремлюють: владу міжнародних організацій (ООН, НАТО тощо); владу на макрорівні (держава); владу на мезорівні (підпорядковані центру організації – підставою для її виокремлення є прив'язка державної влади до адміністративно-територіального устрою); владу на мікрорівні – в первинних організаціях та малих групах.

В політології також вживаються такі поняття щодо позначення влади:

- етнократія – влада етносу (етнічних лідерів, етнопартій). Проявляється у нав'язуванні культурних цінностей етносу, етнічної мови;
- теократія – влада релігійної організації суспільства;
- технократія – влада, яку здійснюють фахівці в різних галузях управління. Термін вживається на противагу уряду, сформованому на партійній основі. Технократичні уряди часто виникають в періоди політичних криз;

- мерітократія – влада гідних, заслужених людей. Термін введений в обіг Д. Беллом. Означає, що влада належить людям, які мають заслуги перед суспільством в багатьох (не лише політиці) сферах. Спочатку мерітократію вважали формою демократії, властивою постіндустріальному суспільству, за якої будь-яка людина, що володіє талантами та проявила себе, може влитися до еліти. Але Р. Дарендорф зауважує, що мерітократія теж породжує аристократичне правління;

- охлократія (грец. *ohlos* – натовп) – влада, що спирається на настрої юрби. На думку Платона, вона перероджується на тиранію.

В суспільстві, де інформація головним ресурсом влади, поширюється термін **медіакратія** – влада засобів масової інформації.

Легітимність

Однією з важливих характеристик політичної влади є її легітимність (*legitimate*). Цей термін виник в ХІХ ст. у Франції і спочатку ототожнювався з *legalite* (законність). Але легітимність не має чіткого юридичного змісту та відображає відповідність влади уявленням громадян. Президент США Р. Рейган проблему легітимності визначив так: «Танго танцюємо удвох». Тобто демократична влада враховує інтереси громадян, а населення – підкорюється її рішенням. Але авторитарні режими теж намагаються забезпечити собі ознаки легітимності (виборність, народне представництво).

Легітимність політичної влади – це переконання підвладних у правомірності влади, в тому, що вона має право приймати рішення, обов'язкові до виконання. Тобто це суб'єктивний комплекс ставлення до влади. Застосування цього поняття у політології пов'язують з М. Вебером. Він першим здійснив класифікацію типів легітимності, виокремив три її типи.

Традиційна. Обумовлена традиціями, вірою у священність існуючих порядків та влади. В традиційному суспільстві М. Вебер виділяв правління: геронтократичне (старійшини), патріархальне (ватажок племені), патримоніальне (монарх) і султанізм як різновид останнього.

Харизматична. **Харизма** (грец. *charisma* – божий дар) – властивість особистості викликати віру людей в його управлінські якості без раціонального підтвердження. Цей термін був «позичений» М. Вебером у протестантів. Людина, що має харизму, є **харизматиком**. Феномен харизми яскраво спостерігається під час мітингів, демонстрацій тощо, тобто при безпосередньому контакті людей з харизматиком. Харизматичні політики часто виникають в умовах соціальної кризи. Для підтримки харизми необхідні регулярні «великі» діяння, що приносять успіх. Як тільки вони вичерпуються, зникає віра в незвичайні якості лідера.

Раціонально-легальна. Ґрунтується на визнанні права, що регулює відносини управління та підпорядкування. Поняття раціонально-легальної легітимності відрізняється від поняття легальності. Прикладом цього типу легітимності можна вважати президентське правління В. Ющенка. Главою держави він став внаслідок третього туру виборів, який, хоча й був санкціонований Верховним Судом, не був передбачений жодним законом. Тобто формально його президентство було незаконним, але абсолютна більшість громадян (включно опонентів) вважала його главою держави.

У ХХ ст. були сформульовані й інші типи легітимності: ідеологічна (влада правомірна, оскільки керується ідеологією, яку поділяють громадяни), етнічна (влада сприяє задоволенню потреб етнічної групи), технократична (віра в професіоналізм влади) тощо. На практиці легітимність політиків (політичних режимів) є комбінацією різних типів легітимності.

В політології використовується ще одна, розроблена в американській науці, концепція легітимності. Д. Істон та його послідовники твердять, що умовою легітимності є соціально-психологічні відносини, в їх основі – мінімальний ціннісний консенсус. Такий підхід дав змогу провести розмежування в типах підтримки як за об'єктом і змістом, так і за часом дії.

Дифузна легітимність є фундаментальною, тривалою, переважно афективною підтримкою влади, незалежно від результатів її діяльності. Приклад – події в Україні, зокрема, підтримка населенням різних регіонів «своїх» політичних сил. Навпаки, *специфічна легітимність ситуативна, орієнтована на результат і базується на свідомій підтримці влади.* Дифузна та специфічна легітимності існують у певному співвідношенні в будь-якій країні. Тому виділяються змішані типи підтримки: дифузно-специфічний та специфічно-дифузний. Так, в Україні, за різними даними, це співвідношення становить 2 до 1, тобто дві третини населення орієнтовані на підтримку «своїх», третина – оцінює політиків критичніше. Але потенціал дифузної легітимності теж не безмежний. Якщо «свої» політики тривалий час не задовільняють інтереси або відверто ігнорують громадян, їх легітимність може «обвалитися».

Механізми здійснення влади

До механізмів здійснення влади зазвичай відносять: панування (підкорення індивідів); керівництво (визначення основних цілей суспільного розвитку, шляхів їх досягнення); управління (використання повноважень влади у формуванні цілеспрямованої поведінки об'єктів); контроль. Носій влади визначає владу у наказах, розпорядженнях, командах, де окреслюється поведінка об'єкта влади, передбачаються санкції.

Вагоме місце у функціонуванні влади держави посідає принцип її розподілу на гілки. **Розподіл влади** – політико-правова теорія, за якою державна влада за функціями, які виконують її органи, поділяється на гілки. Витоки теорії відносяться до античної думки, а в сучасному вигляді вона була сформована у Новий час. Ліберальні філософи у розподілі влади бачили запобіжник її концентрації в одному центрі. Локк вирізняв законодавчу, виконавчу та союзну гілки влади, Монтеск'є – законодавчу, виконавчу та судову. Саме в такому вигляді теорія розподілу влади дійшла до сьогодні. Кожен орган влади має свою сферу діяльності і, отже, його влада обмежена. У кожного органу є можливість частково завадити іншому реалізувати волю, але жоден орган не підміняє рішення іншого.

Існують й інші демократичні застереження проти концентрації влади. Це здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади, контроль за дотриманням антимонопольного законодавства тощо.

На думку багатьох дослідників, **ефективність влади вимірюється співвідношенням прийнятих та реалізованих органами влади рішень**. Ця формула має два аспекти. По-перше, наскільки влада може забезпечити виконання рішень, які ухвалює. Виконання забезпечується наявністю ресурсів. Але істотною характеристикою влади є її здатність до ефективного їх використання. **Діяльність щодо використання ресурсів для забезпечення виконання політичних рішень називається мобілізацією ресурсів**. Вона передбачає не лише концентрацію ресурсів, а й визначення оптимальних шляхів їх задіяння. Так, реалізація курсу на інноваційний розвиток суспільства передбачає визначення пріоритетів інвестування. Оскільки одним з головних ресурсів є людина, складовою мобілізації є розуміння громадянами політичних рішень, їх сприяння реалізації рішень.

Відтак, і це по-друге, ефективність влади залежить від того, наскільки рішення, які ухвалюються владою, відповідають завданням, які стоять перед суспільством, наскільки сприятливою є ситуація для їх реалізації.

Якщо влада ухвалює рішення, що не відповідають цим цілям, якщо вона не здатна реалізувати рішення, настає **делегітимація** – процес втрати легітимності. Джерелами делегітимації вчені виокремлюють суперечності між цінностями суспільства та влади, бюрократизацію та корумпованість останньої, дезінтеграцію еліти тощо.

Демократія як форма влади та демократизація

Демократія є формою політичної влади, за якої народ визнається її джерелом та носієм. Виборами демократія як форма влади не обмежується. У Черчілль у Фултонській промові (1946 р.) відзначив три складові демократії: свобода слова, прямі вибори та незалежні суди. Через кілька

десятиліть нобелівський лауреат з економіки Дж. Стігліц зауважив, що демократія – ширше поняття, ніж проведення виборів. «Чого варте право голосу без визнання права на певний мінімальний рівень життя?»

Термін «демократія» походить від грецьких «демос» (народ) і «кратос» (влада). Ідея античної демократії вперше була сформульована Геродотом. Її ознаками він назвав: обговорення суспільних справ на народних зборах; скасування майнового цензу; обіймання посад за жеребкуванням; оплата праці посадовців; звіти чиновників. У Римі через конфлікт між плебсом та патриціями виник народний трибунат, що уособлював владу народу (консулат уособлював владу царя, сенат – аристократію).

Ці форми демократії народились в Європі. Останнім часом стали звертати увагу на форми демократії в інших культурах. О. Гьофе, Б. Буго аналізують таке явище як **палавер**. Це форма народних зборів, що має тривалу традицію в Африці. Це форма демократії, але не в європейському розумінні, де більшість панує над меншістю. Палавер передбачає консенсус. Усі беруть участь в обговоренні, доки не досягнуто згоди. Палавер скликається у важливих ситуаціях, наприклад, внаслідок раптової смерті вождя, розбійницького нападу, природної катастрофи. Гьофе вважає, що консенсуальне правління мало місце у давній Ісландії, германських племен, слов'янських народів (віче та козацькі ради).

В індустріальному суспільстві, де спілкування більш опосередковане, палавер як форма демократії має сенс скоріше за все, в двох виявах: 1) на рівні місцевого самоврядування; 2) як право меншості бути почутим.

Розрізняють дві основні форми демократії: **пряму** (за якої рішення ухвалюються на основі безпосереднього і конкретного виявлення волі та думки громадян – на виборах, референдумах, при всенародному обговоренні законопроектів, на мітингах, демонстраціях, під час опитувань громадської думки) і **представницьку** (розгляд і вирішення державних питань представниками населення, наприклад, у парламенті).

Початок ХХ ст. характеризувався бюрократизацією системи управління. Це ставило під сумнів можливості досягнення демократії в класичному розумінні. Почали формуватись нові її доктрини.

М. Вебер висунув концепцію «плебісцитарної демократії». Оскільки формалізація відносин в сучасних суспільствах веде до бюрократизму, необхідний прихід до влади внаслідок виборів харизматичного лідера. Отже, за Вебером, демократія – це коли народ обирає лідера. Після обрання ані народ, ані партія не втручаються в його діяльність.

Й. Шумпетер першим звернув увагу на загрозу від маніпуляції політиками думкою мас. Він дійшов висновку, що демократія є не правлінням

народу, а системою інституційних заходів, за яких індивіди досягають влади шляхом конкурентної боротьби за голоси народу. Умовами демократії є: наявність кваліфікованих представників, з яких можливий вибір на посади; ухвалення політичними органами рішень, зрозумілих для народу, інакше їх легітимність буде невисокою; підготовлена та відповідальна бюрократія – формуватись вона має з не дуже багатих та бідних; усвідомлення учасниками політичного процесу необхідності самообмеження.

Дж. Сарторі в праці «Демократія і дефініції» визначає демократію як «етико-політичну систему», в якій меншість, що сперечається між собою, керує більшістю. Тому демократія є владою активних громадян.

Плюралістична теорія демократії виходить з того, що ані народ, ані особа не є головними рушійними силами політики. Представницька демократія відсторонила громадянина від прийняття рішень. Політичний процес ця теорія розглядає як взаємодію не індивідів, а груп. Саме в групі формуються інтереси, цінності та мотиви діяльності індивіда. Групи з різними інтересами нейтралізують одна одну.

У 1930-1950-х рр. формуються концепції демократії іншого плану. Основна проблема в них – питання про нормативну роль громадян в політиці. Якщо концепції «демократичного елітизму» щодо участі народу є «мінімалістськими», то концепції іншої групи можна характеризувати як «максималістські». До них належить концепція «функціональної демократії» Дж. Коула. Він не відкидав ролі політичного представництва, але вважав, що економічна влада первинна щодо політичної. Тому основні об'єднання – асоціації виробників та споживачів – мають керуватись принципом самоуправління та бути представленими в державних органах.

Схожі ідеї розвивав датський теолог Х. Кок. На його думку, демократія – це не доктрина, а спосіб життя, який проростав в Західній Європі. Сутність демократії визначається не голосуванням, а діалогом, взаємною повагою та взаєморозумінням. Політичної і економічної демократизації не вистачає, необхідно «демократизувати» самих людей.

Надалі поширюється концепція «демократичної участі», пов'язана з іменами П. Бахраха, К. Макферсона. Головна їх ідея у тому, що представницькі інститути і вибори не є гарантією демократії. Щоб громадяни брали активну участь у політиці, необхідна підготовка їх в інших сферах. Важливою в цій концепції стала ідея «людської ефективності» політичної участі, її ролі для виховання у людей почуття державної відповідальності.

У 1980-1990-ті рр., коли в ході демократизації в деяких країнах спостерігались негативні тенденції, почали розвиватись концепції модернізації. Р. Патнем доводив, що успіх демократії залежить від соціального

капіталу. Слід також згадати максималістські концепції демократії Б. Барбера, Дж. Менсбриджа, К. Гоулда. Барбер справжньою демократією називає місцеве самоврядування, де відбувається масова участь.

Наприкінці ХХ ст. поширюються концепції «деліберативної демократії». Щодо мінімалістських та максималістських доктрин вони є компромісом. Рішення мають бути наслідком широкої раціональної дискусії.

З розпадом соціалістичної системи деякі політологи заговорили про перемогу демократії. На цій хвилі в науці зріс такий теоретичний напрям, як *транзитологія*. *Це сукупність концепцій переходу окремих країн та груп країн від недемократичних режимів до демократичних.*

Передбачалось, що перехід включає низку **стадій**. Лібералізація починається, коли влада втрачає довіру, а еліта розколюється на прихильників «твердої» лінії та реформаторів. Лібералізація включає послаблення контролю над ЗМІ; допущення неконтрольованих організацій, допущення акцій протесту, впровадження альтернативних виборів. На другій стадії проводяться вільні вибори, формується багатопартійність. Третя починається зі зміни еліти. До влади після виборів приходять опозиція, яка проводить реформу влади, законодавства, приватизацію. Четверта стадія – консолідація демократії. Інституції наповнюються демократичним змістом.

Особлива роль в процесах транзиту відводилася інституту виборів. До другорядних факторів були віднесені: економічний розвиток, соціокультурні традиції, етноконфесійний склад.

Але через деякий час з'явилися ознаки кризи демократії, як в молодих демократіях, так і в країнах зі сталими демократичними традиціями. Внаслідок поширення електронних засобів еліти отримують інструменти маніпулювання, а суспільство атомізується. Глобалізація стимулює інформаційні, фінансові, інші потоки, які виходять з-під контролю держав – носіїв демократії. Національні уряди не здатні захистити громадян, довіра до них падає.

Криза демократії на концептуальному рівні проявилася як крах транзитології. По-перше, країни, що порвали з недемократичними режимами, необов'язково обирають курс на демократизацію. Із приблизно 100 країн, які вважалися перехідними, на початку ХХІ ст. лише близько 20 мають успіхи в демократичному будівництві. В багатьох інших прийняті конституції, проводяться вибори, наявні опозиція та інститути громадянського суспільства. Але вони слабо відображають інтереси громадян.

По-друге, не виправдалось передбачення про послідовне проходження всіх 4 стадій демократизації.

По-третє, ілюзорними виявились тези про домінуючу роль виборів в переході до демократії, про другорядність соціокультурного фактора.

Визначення демократії як форми організації владних відносин, за якої громадяни беруть участь у прийнятті рішень безпосередньо або через обраних представників, фіксує, що демократія не передбачає врахування усіх точок зору. Голосування – це нав'язування більшості волі меншості. Демократія є ефективною далеко не у всіх ситуаціях. Ще у 1970-х рр. дослідники дійшли висновку про неефективність виборів в культурно розколотих суспільствах. Демократичні механізми не спрацьовують і в надзвичайних ситуаціях (війна, соціальні вибухи, катастрофи).

Негативні для демократії риси проявилися на пострадянському просторі на прямих президентських виборах. Такі вибори проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості, зазвичай у два тури. Вони розколюють суспільство, стають джерелом нестабільності.

На думку І. Шапіро (США), не існує єдиного шляху до демократії. Вона може стати наслідком багаторічної еволюції (Великобританія, США), стрімких перетворень (Східна Європа у 1989 р.), обвалів (Росія у 1991 р.), революцій (Португалія, Аргентина), переговорів (Польща, Болівія, Нікарагуа, Південна Африка). Вона може бути нав'язана «зверху» (Іспанія, Бразилія) чи ззовні (Японія, Західна Німеччина). Можливі й інші варіанти.

Нині вчені виокремлюють три групи факторів становлення демократії.

Прихильники **інституційного** напряму стверджують, що парламентські системи стабільніші за президентські. За Х. Лінцем, президентські системи супроводжуються розколами як всередині політичної культури, так і між президентами та парламентами, та не володіють достатніми механізмами їх подолання. П. Шляхтун доповнює перелік негативів президентських республік проблемою подвійності виконавчої влади, що полягає у розподілі повноважень між урядом і президентом. Дуалізм суперечить природі виконавчої влади. Обраний на прямих виборах президент «отримує все». Реальних механізмів впливу на нього не існує.

Друга група факторів пов'язана з **економічним** розвитком. Масштабне вивчення цього чинника провели А. Пшеворський та Ф. Лімон'ї у 1950-90-х рр. Вони констатували, що встановлення демократії не визначається економічним розвитком, але є залежність між ним (зокрема, доходами населення) і тривалістю демократичних режимів. Шанси на виживання демократій зростають, коли уряди забезпечують економічне зростання.

Третя група факторів стосується **соціокультурної** сфери: переконань, релігії, ідеології, менталітету тощо. Так, вибори Президента США в 2000-2008 рр. показали, що уподобання виборців пов'язані з релігійними

поглядами і належністю до етнічної групи. В межах третьої групи можна виділити фактор, пов'язаний із залученістю до демократичних цінностей еліт (С. Хантінгтон), а з іншого боку – мас (Р. Патнем). Це положення допомагає пояснити сталість індійської демократії. В колоніальний період багато представників індійських еліт навчалися в Оксфорді та Кембріджі і мали змогу перейняти прихильність до демократії. Навпаки, серед африканських еліт це було неприйнятне, і те, що демократії в колишніх колоніях в Африці, як правило, не виживали, очевидно, пов'язаний з цим.

На думку Р. Патнема, стабільність і тривалість демократії надає «соціальний капітал», участь мас у місцевих асоціаціях і особливо – довіра до них. Дослідження щодо Італії показало, що ефективно управління та інституційний успіх залежать від життєдіяльності громадянського суспільства. Патнем увів поняття *«генералізована взаємність»* – коли зусилля одного члена співтовариства, спрямовані на участь у спільній справі, зустрічає відповідні зусилля інших.

К. Манхейм наполягає на обумовленості соціальних та ментальних форм, визнанні того, що соціально-економічна ситуація домінує щодо традиційної «влади» у вигляді панування. В Україні цим перейнялися в 1990-х рр. політичні угруповання, які, відчувши потребу в електоральній підтримці, створювали позаідеологічні методи впливу. Ці методи отримали назву *«патронаж»* або *«клієнтелізм»* і передбачають прямий обмін між політиками-патронами і виборцями-клієнтами, які голосують за того, хто запропонує матеріальні блага. Передвиборна кампанія в такій демократії зводиться до принципу «ти мені – голоси, я тобі – роботу» тощо. Патронажна демократія виникає там, де у громадян відсутня етнокультурна спільність. Тому за політиками немає контролю з боку громадян і вони мають необмежений контроль за державними ресурсами.

Підсумовуючи, ми повинні віднести до принципів демократії не лише виборність влади та владу більшості, а й самоуправління; забезпечення прав меншості, зокрема на опозицію; плюралізм соціально-політичних сил; прозорість прийняття рішень; контроль влади з боку громадян тощо.

Світова практика свідчить, що не існує єдиного стандарту демократії. Як пише О.В. Бабкіна, демократія – це процес, що відбувається постійно, це мета, якої прагнуть, але повною мірою ніколи не досягають. Її критерій – здатність політичних інститутів застосувати адекватні національним культурам способи вираження інтересів суспільства.

Контрольні запитання

Розкрийте сутність поняття «влада».

Охарактеризуйте основні концепції політичної влади.

Що таке ресурси влади?

Що означає поняття легітимності влади? Наведіть типологію.

Охарактеризуйте теорію розподілу державної влади.

Що таке делегітимація влади? Які її джерела?

Наведіть ключові тези сучасних концепцій політичної демократії.

В чому полягає ключова проблема поглиблення демократії сьогодні?

Приклади тестових завдань

Що таке легітимність влади:

а) законність влади; б) віра підвладних в правомірність влади; в) порядність влади.

В якому творі вперше був обґрунтований принцип розподілу влади?

а) «Еміль, або про виховання» Ж.-Ж. Руссо; б) «Левіафан» Т. Гоббса; в) «Про дух законів» Ш. Монтеск'є.

Що означає поняття теократії:

а) влада військових; б) влада церкви; в) влада партій.

Що означає поняття мерітократії:

а) влада церкви; б) влада гідних, заслужених людей; в) влада народу.

Як називається вид демократії, за якого рішення ухвалюються на основі безпосереднього виявлення волі та думки громадян (вибори тощо):

а) пряма; б) анархічна; в) представницька.

Література

Бурдяк В.І. Сучасні інтерпретації поняття «політичний режим» та його практичне використання щодо постсоціалістичних країн / Віра Іванівна Бурдяк. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2011. – №1(51). – С. 109-120.

Вебер М. Покликання до політики / Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 11-46.

Вельцель Х. Людський розвиток і «вибух» демократії: варіації зміни режимів серед 60 суспільств / Х. Вельцель, Р. Інглгарт. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 85-118.

Гьофе Г. Демократія в епоху глобалізації / Г. Гьофе. – К.: ППС, 2007. – 425 с.

Даль Р. О демократии / Роберт Даль. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.

Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. – Львів: Центр політичних досліджень, 2006. – 237 с.

Латигіна Н.А. Демократія: реалії versus утопії: Монографія / Н.А. Латигіна. – К.: Київський національний економічний університет, 2008. – 400 с.

Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз / Р.С. Мартинюк. – Острог: Видавництво

Національного ун-ту «Острозька академія», 2007. – 352с.

Основи демократії: Навчальний посібник / За ред. А.Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – 421 с.

Політологія / Антоніна Колодій, Вальтер Харченко, Лариса Климанська, Ярослав Космина. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – С. 49-62.

Політологія: підручник / О.В. Бабкіна (ред.), В.П. Горбатенко (ред.). — 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2006. – С. 211-221.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник / Фелікс Михайлович Рудич. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – С. 95-97, 143-154.

Теория и практика демократии. Избранные тексты: пер. с англ. – М.: Ладомир, 2006. – 462 с.

Тощенко Ж.Т. Особенности современной охлократии / Жан Терентійович Тощенко. // Полис. – 2010. – №2. – С.166-177.

Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти / В'ячеслав Філіпович Халіпов. – М.: Республика, 1999. – 303 с.

Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / Ієн Шапіро. // Полис.– 2001. – №5. – С.55-58.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / Петро Панасович Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВА

План

1. Поняття політичної системи суспільства.
2. Держава як головний інститут політичної системи.
3. Центральні органи державної влади.
4. Нормативно-правова система.
5. Форми державного правління та устрою.
6. Державна політика та державне управління.
7. Регіональна політика та місцеве самоврядування. Політика в сфері будівництва та архітектури.

Поняття політичної системи суспільства

Розглядаючи поняття політики, влади, ми могли переконатись, що політичні явища взаємопов'язані. Цю їх властивість фіксує поняття «політична система суспільства». Вперше теорія політичних систем була обґрунтована Д. Істоном у 1950-1960-х рр. Згодом вона була розвинута у працях Г. Алмонда, У. Мітчелла, К. Дойча, А. Етціоні, Д. Дивайна. Більшість сучасних концепцій політичної системи спирається на синтез

системно-кібернетичного та нормативістського підходів Д. Істона й особистісно-діяльнісного та політико-культурного підходів Г. Алмонда.

Політична система суспільства – інтегрована сукупність політичних інституцій, за допомогою якої здійснюється функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до його політичної культури.

Політична система пов'язана в першу чергу з суб'єктами політики, які мають інституалізований (лат. institutum – організація, лад, порядок) характер. Першою формою цих інститутів була держава. Згодом виникли партії. Схожими ознаками володіють громадські об'єднання, хоча б один аспект діяльності яких пов'язаний з політичними відносинами.

Звичайно, політичне життя не обмежується політичними інститутами. Воно охоплює усю сукупність відносин між суб'єктами політики. Але лише на основі інституалізованих відносин можна говорити про змістовне упорядкування політичного життя та легітимність політичної системи.

Окрім держави, партій, громадських об'єднань, до структури політичної системи, як правило, відносять політичну владу, політичні відносини й політичну культуру – сукупний показник рівня, характеру і змісту політичних знань, оцінок, навичок та дій громадян.

Таке розуміння структури політичної системи дозволяє надати їй рис універсальності, оскільки вона своєю дією охоплює все суспільне середовище, має здатність ухвалювати рішення, обов'язкові для спільноти. Тобто політична система постає як механізм, що забезпечує й продукує суспільний порядок, який досягається системою дій, що називаються політикою. Отже, поняття політичної системи відображає єдність двох сторін політики: організації та діяльності.

В деяких посібниках поняття політичної системи ототожнюється з поняттям політичної організації суспільства. Обидва стосуються політично організованого співтовариства. Але політична організація суспільства на правах домінуючого компонента входить у політичну систему. Остання, крім організації, включає усе розмаїття наявних інститутів, політичну культуру, політичну владу. Політична система постає не лише знаряддям, механізмом влади, а й основним фактором стабілізації й розвитку суспільного життя. Вона домінує щодо усіх підсистем суспільства – економічної, соціальної, духовної, забезпечуючи їх організованість, і у свою чергу зазнає їх впливу. Отже, політичні системи країн, маючи усталені властивості, характеризуються варіативністю.

Першим класифікацію політсистем здійснив Платон, який виокремив монархію, тимократію, олігархію, демократію й тиранію. З того часу наука виробила безліч типологій політсистем: *відкриті й закриті; рабовлас-*

ницькі, феодалські, капіталістичні; диктаторські й ліберальні, конкурентні й авторитарні. У сучасній політології популярною є типологія Г. Алмонда. Грунтуючись на політичній культурі та характері взаємодії політичних інститутів, він виокремив наступні політичні системи.

Англо-американська (США, Англія, Австралія) асоціюється зі стабільністю, однорідною політичною культурою, структурованою багатопартійністю та розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Громадяни понад усе цінують свободу особи, масовий добробут, безпеку. Суб'єкти влади постають службовцями, що отримали мандат виборців.

Континентально-європейську репрезентують Франція, Німеччина, Італія. Попри різноманітність політичної культури та широкий спектр партій, вона тяжіє до ліберально-демократичних традицій, збереження усталеного суспільного механізму, захисту від модерністських новацій.

Доіндустріальній або частково індустріальній (багато країн Азії, Латинської Америки) властиві поєднання західних цінностей з етнорелігійними традиціями, невиразним розподілом влади, коли, наприклад, виконавча влада втручається в справи судової. Часто домінує авторитаризм, звідси – насильство, нестабільність, низький рівень політичної активності громадян, конфлікти на релігійному, мовному, регіональному ґрунті.

Тоталітарним системам (нацистська Німеччина, СРСР) властиві однорідна політична культура, високий рівень суспільної інтеграції й централізація влади, що досягається насильством і знищенням опозиції. Звідси – функціональна нестабільність, засилля бюрократії, корупція тощо.

Досить поширеним є також поділ політичних систем на *демократичні* та *недемократичні*. В його основі лежить характер політичного режиму.

Політичний режим – це сукупність властивих для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, стосунків між державною владою та суспільством.

Демократичний режим, а відтак демократична система характеризуються забезпеченням прав і свобод громадян; чітким розподілом державної влади на законодавчу, виконавчу й судову; широким представництвом громадян і політичних інститутів у реалізації влади; виборністю, підзвітністю законодавчих органів; змагальною формою політичної участі; багатопартійністю; відсутністю цензури.

Політичний режим, в основі якого лежить насилля як метод реалізації політичної влади, вважають недемократичним. Недемократичні системи часто називають автократичними.

Автократія (грец. *autokrateia* – самодержавність, самовладдя) – система управління суспільством (державою), за якої одній особі належить виняткова та необмежена верховна влада.

Автократичні системи прийнято поділяти на тоталітарні й авторитарні. **Тоталітарна** (лат. *totalitas* – повнота, цілісність або *totalis* – увесь, повний, цілий) система прагне до контролю над усіма сферами суспільного і особистого життя громадян. Характерні її риси: надцентралізація й бюрократизація влади з обмеженням прав людини; зосередження неконтрольованої влади у вузького кола осіб (хунта, політбюро, клан) або однієї особи; формування влади на засадах однопартійності, жорсткої ієрархії; втручання в особисте життя громадян; ліквідація опозиції; нав'язування суспільству єдиної ідеології, придушення інакомислення та критики, тотальний контроль і цензура в ЗМІ; мілітаризація суспільного життя; соціально-політична демагогія щодо єдності режиму й суспільства.

Проміжне між тоталітаризмом і демократією місце посідає **авторитарний** тип політичної системи, якому властиві: концентрація влади в єдиному центрі; відсутність повної реалізації принципу розподілу влади, максимальне розширення компетенції виконавчої влади; обмеження політичних прав і свобод; розстановка керівних кадрів усіх рівнів за волею вищої влади і непідзвітність її «низам»; обмеження діяльності партій, громадських об'єднань; зведення до мінімуму можливості опозиції; корупція.

Опорою недемократичних систем є силові структури – армія, каральні органи. Серед головних засобів вирішення суспільних проблем – свавілля, репресії. Але авторитарним формам влади, на відміну від тоталітарних, властиві й певні елементи демократії: автономність особи, формальний розподіл влади, допущення багатопартійності, формальне існування представницьких органів влади, обмеження вторгнення у позаполітичні сфери. З огляду на здатність авторитаризму забезпечити суспільний порядок, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати ресурси, авторитаризм за умов зламу старого ладу може стати привабливим й спонукати владу до застосування його як засобу реформ.

Політичні системи багатьох країн мають перехідний характер, наприклад, можуть поєднувати елементи авторитаризму й демократії. Тому цілком природна поява поняття «частково демократичні системи».

До основних функцій політичної системи відносять наступні.

Владно-інтегративна проявляється в інтеграції елементів суспільства, підтримці цілісності та стабільності з огляду на цінності й ідеали, як їх розуміють політичні сили. Політична система на основі волевиявлення громадян формує органи влади, організовує процес владарювання.

Прогностична полягає у визначенні мети і завдань розвитку суспільства, розробці програми його життєдіяльності.

Організаційна виявляється у мобілізації ресурсів для досягнення цілей, які ставлять перед суспільством панівні сили та в обов'язковому для всіх громадян розподілі цінностей (благ, послуг, пільг, нагород тощо).

Регулятивна пов'язана в першу чергу із потребою легітимності та суспільної підтримки політики та влади, із здатністю системи формулювати символи та гасла, переконання, погляди, соціальні міфи, маніпулюванням суспільною свідомістю. Ця функція знаходить вияв також у забезпеченні політичної участі громадян без примусу або у виправданні використання сили та інших засобів, які має влада.

Деякі автори глибше деталізують функції політсистеми. Г. Алмонд розробив функціональну її модель, де описує її *чотири функції «введення»*, пов'язані із впливом середовища на політсистему – політичну соціалізацію, залучення громадян до політичної участі, артикуляцію та агрегування їх інтересів, та *три функції «виведення»* – розробку законів, здійснення політики (виконавча влада), контроль за дотриманням норм.

Політологи виокремлюють також функції: *політичної комунікації*, що полягає в поширенні й передачі інформації між елементами політичної системи; *збереження та адаптації*, яка полягає в здатності системи до самовідтворення, прагненні до модернізації. Звертають увагу на функції *управління, нормотворчості, контролю, стабілізації, консолідації*, але вони нічого нового не несуть, лише деталізують названі вище функції.

Держава як головний інститут політичної системи

Глобальна криза, що розпочалася у 2007 р., засвідчила, що, попри «розмивання» влади, держава лишається ключовим політичним інститутом. Саме дії урядів, які «залили економіку грошима», сприяли подоланню кризи на нинішньому етапі, хоча багато аналітиків вважає, що це лише відтермінувало крах існуючої економічної системи.

Згідно з класичним визначенням **держава** – це форма організації суспільного життя, управління суспільством, що базується на публічній владі, здійснюється від імені народу, включає владні установи. За М. Вебером розвиток держави починається завдяки експропріації «приватних» носіїв влади. «Жоден чиновник не є власником коштів, які витрачає, або споруд, запасів, інструментів, військової техніки, якими розпоряджається».

Розвиток політичних процесів у ХХ ст., досить вільне, зокрема й в рамках закону, розпорядження чиновників матеріальними ресурсами держави, а також досягнення економічної науки, яка в понятті власності виокремлює не лише володіння, а й розпорядження та використання,

ставлять під сумнів визначення Вебера. Хоча ще у XIX ст. К. Маркс називав державу своєрідним об'єктом власності бюрократії.

В історії політичної думки були різні **теорії походження** держави:

- теологічна, за якою держава втілює закон Божий (хоча Фома Аквінський визнавав, що держава може відходити від свого призначення). Сьогодні ця теорія проявляється у твердженнях про необхідність держави, про те, що виступати проти неї та її керівництва незаконно;

- теорія договірного походження. Згідно з нею, держава постає внаслідок договору індивідів, які створюють її для захисту від ворогів, захисту власності, інших природних прав та делегують їй відповідні повноваження. Відтак народ – джерело влади. У сучасному суспільстві ця теорія проявляється, зокрема, у виборному формуванні влади;

- завойовницька, за якою держава постає внаслідок завоювання одними групами людей інших. Держава є інструментом підкорення;

- класова, за якою держава постає в умовах класового розшарування та є політичним знаряддям економічно пануючого класу.

Ці теорії віддзеркалюють різні аспекти утворення держави та не суперечать одна одній. Так, в договірній та теологічній теоріях одну й ту саму роль відіграють природне право та Божий закон. Завойовницька теорія не зводиться лише до зовнішнього завоювання одних народів іншими. Завоювання може бути «внутрішнім», тобто певні суспільні групи, наприклад, економічно пануючий клас, завойовують державний апарат.

До класичних **ознак** держави зазвичай відносять:

- наявність органів публічної влади, які здійснюють її від імені народу, тобто організаційно відокремлені від останнього;

- територію, на яку державні органи поширюють свою владу;

Територія – не лише географічне поняття. Це простір, в якому держава здійснює владу і який включає усю сукупність соціальних взаємодій. На думку І. Кураса, регіон – це органічна цілісність природного, економічного та соціального середовищ. Цей простір структурований. Територія поділяється на одиниці (в Україні – області, райони; судові, виборчі округи тощо). Відповідно структурується й державне управління (обл- та райдержадміністрації, окружні суди, виборчі комісії).

- державний суверенітет;

Державний суверенітет (фр. *souverainete* – верховна влада) – верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у зовнішній сфері. Самостійність і незалежність державної влади полягають у тому, що органи державної влади діють самостійно і незалежно від

інших форм влади в країні (партій, рухів, місцевого самоврядування), від іноземних держав та міжнародних організацій.

- монополія на легальне застосування примусу;
- діяльність з ухвалення законів, які регулюють суспільне життя;
- наявність податкової системи;
- державні символи – герб, прапор, гімн.

Держава та її органи виконують різні **функції**. З точки зору сфери функціонування виокремлюють економічну, правоохоронну, культурно-виховну, зовнішньополітичну, інформаційну та інші функції, з точки зору механізмів реалізації – законодавчу, організаційну, арбітражну (суд є арбітром між громадянами та групами населення) тощо.

Теорія розподілу державної влади поділяє її на **гілки**:

- законодавчу (парламент; в Україні – Верховна Рада);
- виконавчу – глава держави (в деяких державах), уряд, вертикаль органів виконавчої влади – центральних (міністерства, державні комітети тощо) та місцевих (в Україні – місцеві державні адміністрації);
- судову (вищий орган судової гілки влади в Україні – Верховний Суд; вищі спеціалізовані суди; вертикаль судових органів).

Типологія держав. Класифікувати держави можна за різними критеріями. Класифікації за формами державного правління та державного устрою наведені далі. За політичним режимом виділяють демократичні, авторитарні, тоталітарні держави, за етнонаціональним складом населення – національні або багатонаціональні.

Але **національна держава** визначається не лише за складом населення. Її становлення – наслідок становлення нації, політичного самоусвідомлення населення. Вона виражає волю нації. Виникнення таких держав – ознака Нового часу. Їх риса – високий рівень солідарності, довіри між громадянами та групами, лояльності громадян до держави.

Згідно з теорією суспільно-економічних формацій К. Маркса вирізняють феодальні, капіталістичні, соціалістичні та інші держави.

*Держави, які залежні від інших держав, називають **колоніями**, а держави, які мають у своєму складі колонії, – **метрополіями**.*

У середині ХХ ст. у політології був введений в обіг термін **«держава загального добробуту»**. Його використовували щодо західних держав (Швеція, ФРН тощо), яким властиві високий рівень добробуту значної частини населення, більш рівномірний розподіл суспільного багатства, управління на засадах соціального партнерства.

Серед типології держав важливе місце належить поняттю **правова держава**. Воно аналізується у підрозділі щодо нормативної підсистеми.

Останні десятиліття засвідчили нові тенденції в розвитку інституту державності. Чинниками змін є перетворення націй на складну мозаїку груп, розвиток комунікаційних технологій, народження нових форм суспільної самоорганізації, невідповідність технологічного та культурного розвитку суспільства, глобалізація суспільних процесів тощо.

Змінюються уявлення про функції держави, яка стає, хоча й провідним, але одним з багатьох агентів розвитку, перетворюється на партнера інших інститутів. О. Батанов вважає, що «ідея децентралізації державно-владних структур і методів при збереженні ідеї правової держави породжує нову теорію **сервісної держави**, що покликана задовольняти потреби суспільства та кожного окремого його члена на принципі послуг». На думку Ф. Боббітта, для держави завтрашнього дня споживчий попит буде важливіше за переваги виборців». Серед моделей цих держав він виокремлює **державу-«парасольку»** – зону вільної торгівлі та/або оборони, єдине правове середовище. Національні утворення «ховаються» під нею, зберігаючи контроль над культурними аспектами.»

По-друге, держава стає полем взаємодії (зокрема, конфліктної) індивідів, соціальних груп. Вона все рідше є виразником єдиної волі. З іншого боку, органи влади перестають керуватися безособистісними нормами, відчувають визначальний вплив керівників. Відтак держава перетворюється на сукупність інституцій, які можуть суперечити між собою. Кілька років тому Конституційний Суд України видав вердикт, згідно з яким інтереси органів влади можуть не співпадати з загальнодержавним.

По-третє, поступово вийшло з вжитку у західній науці поняття держави загального добробуту. Ускладнення соціальної структури призводить до збільшення соціального розшарування. Держава дедалі більше неспроможна виконувати взяті на себе соціальні зобов'язання.

По-четверте, якщо теорія державного суверенітету раніше оперувала поняттям неподільного суверенітету (держава є незалежною; якщо вона не є такою, то не є державою), то нині поняття суверенітету втратило цю якість. Держави все більше відчувають вплив інших структур всередині країни та на міжнародній арені. Абсолютна незалежність та неподільність суверенітету є фікцією. Більше того, У. Бек вважає, що держава має тим більше суверенітету, чим менше вона незалежна. Це ґрунтується на такій логіці. В сучасному світі держави все більше залежать від міжнародного права. Отже, верховенство влади на своїй території здійснює та держава, яка здатна здійснювати якомога більший вплив на міжнародні справи.

По-п'яте, змінюються уявлення й про таку ознаку держави, як територія. Вона дедалі більше відходить від географічної детермінації. Значна

кількість держав до зони життєвих інтересів відносять не лише території, обмежені кордонами, а й інші, зокрема й території інших держав. Нові виклики пов'язані з розвитком електронних комунікацій. Адже електронний простір досить важко обмежити національними кордонами.

По-шосте, відбуваються зрушення й щодо монополії на застосування примусу. З одного боку, держава через обмежені ресурси передає громадянам частину охоронних функцій (приватні в'язниці, недержавні служби охорони, приватні детективні агентства), з іншого – примус у суспільстві не обмежується фізичним насиллям. Це й інформаційний, ідеологічний примус тощо. В деяких випадках суспільні структури тиснуть на громадян більше, ніж державні органи, що мають монополію на фізичний примус.

Центральні органи державної влади

В сучасних державах існують такі органи державної влади.

1. **Глава держави.** Найчастіше це монарх (король, імператор, цар, султан тощо), влада якого успадковується, або президент, який обирається (населенням, парламентом). Типові повноваження президентів, залежно від форми правління, включають: призначення уряду, реорганізацію органів виконавчої влади; призначення суддів; здійснення внутрішньої та зовнішньої політики; право законодавчої ініціативи, підписання та оприлюднення законів; призначення виборів та розпуск парламенту; призначення референдуму; нагородження, помилування; здійснення функцій головнокомандуючого, оголошення надзвичайного стану.

В Україні Президент, за Конституцією, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав та свобод громадян, Головнокомандуючим Збройними Силами, главою Ради національної безпеки та оборони. Він призначає членів уряду, голів місцевих держадміністрацій, підписує закони чи накладає на них вето, представляє Україну на міжнародній арені. Обирається він населенням на 5 років. Одна людина не може бути обраною Президентом більше ніж на 2 терміни поспіль. Діяльність глави держави забезпечує адміністрація Президента.

Існує система відповідальності Президента. Ключовий її елемент – вибори. Також вона включає інститут ***імпічменту*** – *дострокового відсторонення Президента з посади з визначених законом підстав (державної зради, правопорушення тощо)*. Ця процедура виникла в Англії, де імпічмент здійснювався щодо осіб, недосяжних для парламенту. Часто імпічмент має складну процедуру – щоб зробити політичні відносини стійкими та не використовувати його в політичних цілях. В Україні для імпічменту необхідні кілька етапів розгляду питання у парламенті, Верховному Суді, врешті голосування за імпічмент 338 депутатів (з 450).

2. **Парламент** – законодавчий орган. Виник в Англії. У США називається Конгресом, Росії – Федеральними Зборами, ФРН – бундестагом, Польщі – сеймом, Україні – Верховною Радою. Крім законодавчої, до функцій парламентів належать установча (ухвалення Конституції), контрольна (утворення комісій з розслідування певних явищ) тощо.

До повноважень Верховної Ради України належать ухвалення Конституції та законів, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, призначення виборів Президента, усунення його з посади в порядку імпічменту, ухвалення бюджету та Програми діяльності Кабінету Міністрів, надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра тощо.

Парламенти бувають однопалатними та двопалатними. Останні складаються з верхньої та нижньої палат. Верхня найчастіше віддзеркалює інтереси регіонів держави на противагу нижній, що виражає національні інтереси. *Явище двопалатного парламенту отримало назву **бікамералізму***. Двопалатний парламент існує в США, Росії, ФРН тощо (близько 40% країн). У Великобританії він пов'язаний з традицією – до верхньої палати (палати лордів) входять власники дворянського статусу.

В Україні існує однопалатний парламент – Верховна Рада. Її конституційний склад нараховує 450 депутатів. Термін повноважень – 4 роки (за Конституцією 1996 р.; редакція 2004 р. передбачала 5-річну каденцію).

Очолує парламент (окремі палати) спікер. В західних країнах його роль переважно організаційна, а не політична. У Великобританії спікер палати громад навіть не голосує за закони (його голос враховується, коли за та проти закону висловились однакова кількість депутатів). В Україні Голова Верховної Ради відіграє й політичні функції. Це пов'язано з його роллю при вирішенні питань, виносити чи ні закон на голосування, традицією щодо переголосування законів тощо.

В парламенті діють галузеві комітети, які готують закони та здійснюють контроль у сфері своєї компетенції. У нинішній Верховній Раді 26 комітетів – з питань держбудівництва та місцевого самоврядування, з питань бюджету, з питань економічної політики тощо. Питання будівництва належать до компетенції, зокрема, Комітету з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики.

Парламент може утворювати комісії для розслідування важливих суспільних подій. В останні роки в Україні діяли комісії щодо розслідування вбивства Гонгадзе, діяльності київської влади, отруєння В. Ющенка. Результати їх роботи оприлюднюються на засіданнях парламенту або в пресі, використовуються при підготовці парламентських рішень. Водночас вони можуть використовуватися політичними силами проти опонентів. Так,

розслідування витрачання кредиту МВФ було використане для дискредитації В. Ющенко, який на час отримання кредитів очолював Нацбанк.

В демократичних державах у парламенті діють фракції, які створюються на партійній та іншій основі. Згідно з Конституцією України, у складі парламенту можуть діяти партійні фракції та непартійні депутатські групи.

3. Уряд та інші центральні органи виконавчої влади. Уряд – орган (часто вищий) виконавчої влади у державі (в Україні – Кабінет Міністрів). Формується на партійній, коаліційній (кілька партій, представлених у парламенті) чи безпартійній основі. Порядок формування залежить від форми правління. У парламентських державах (монархія, республіках) формується лідером партії, що має найбільшу фракцію (у нижній палаті при двопалатному парламенті), у президентських республіках – президентом. Очолюється Прем'єр-міністром чи Президентом. До уряду входять міністри та глави відомств. В Україні, згідно з Конституцією, члени уряду призначаються Президентом (Прем'єр – за згоди Верховної Ради).

Міністерство – назва найважливіших центральних органів виконавчої влади. В Україні є міністерства: оборони; внутрішніх справ; закордонних справ; освіти і науки, молоді та спорту тощо. Питання будівельного комплексу належать до компетенції Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства.

Інші центральні органи виконавчої влади – комітети, служби, агентства тощо. В Україні діють Державна податкова служба, Антимонопольний комітет (нагляд за дотриманням антимонопольного законодавства), Фонд державного майна (управління державною власністю та приватизація), Служба безпеки (захист державної безпеки), Національна комісія регулювання електроенергетики (зокрема, визначення тарифів) тощо. Ці органи мають особливий порядок призначення. Серед інших таких органів, зокрема, Державна архітектурно-будівельна інспекція, що забезпечує реалізацію державної політики в сфері архітектурно-будівельного контролю, контролю у сфері житлово-комунального господарства.

4. Існують інші центральні органи влади. В Україні – **Рада національної безпеки та оборони** (сфера компетенції – оборона, нацбезпека; голова РНБОУ – Президент, указами якого затверджуються рішення Ради), **Національний банк** (головне завдання – стабільність грошової одиниці), **Рахункова Палата** (контроль за держвитратами) тощо. Органами державної влади є суди, які аналізуються у наступному підрозділі.

Нормативно-правова система

Нормативно-правова система включає законодавчі акти, які ухвалюють органи влади, інші акти, що регулюють політичну систему (статути партій та громадських організацій, неписані норми тощо).

Законодавство складається з законів та підзаконних актів. Закони ухвалюються, як правило, органом законодавчої влади – парламентом.

Основним законом держави є **Конституція**. Вона регулює відносини в усіх сферах суспільного життя. Класифікації конституцій країн світу:

а) за формою: писані та неписані (наприклад, у Великобританії діє велика кількість правових актів, які сукупно відіграють роль Конституції);

б) за часом дії: тимчасові та постійні. В Україні роль тимчасової конституції у 1995-1996 рр. відігравав Конституційний Договір* між Президентом та Верховною Радою України;

**/ Його укладення стало інструментом подолання кризи у відносинах Президента та парламенту. Він регламентував функціонування влади. Посилювалися повноваження Президента. Він мав право призначати Прем'єра та членів уряду без згоди Верховної Ради, голів місцевих держадміністрацій (останніми призначались особи, обрані головами рад). Термін дії Конституційного Договору був обмежений 1 роком.*

в) за способами прийняття: – октройовані (у монархіях – вводяться в дію указом монарха); договірні (результат договору між парламентом і главою держави – у Греції, Болгарії, згадуваний Конституційний договір в Україні); прийняті на референдумі або парламентом.

Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. У грудні 2004 р. Верховна Рада ухвалила нову її редакцію, яка передбачала перехід до парламентсько-президентської республіки та набрала чинності у січні 2006 р. У вересні 2010 р. Конституційний Суд визнав нову редакцію такою, що була прийнята у незаконний спосіб, та відновив дію редакції 1996 р.

Конституція проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, правовою соціальною державою, в якій забезпечуються основні права та свободи громадян. Народ є єдиним джерелом державної влади. Політичне життя базується на ідеологічному плюралізмі, економічне – на плюралізмі форм власності. Конституція регламентує права, свободи та обов'язки людини, діяльність Верховної Ради, Президента, органів виконавчої влади, судової системи, прокуратури, місцевого самоврядування, територіальний устрій України, статус АР Крим, проведення виборів та референдумів, функціонування грошової, бюджетної систем.

Закони в Україні ухвалюються Верховною Радою. Право законодавчої ініціативи, тобто внесення проектів законів на розгляд Верховної Ради, мають громадяни (за дотримання встановленої законом процедури), на-

родні депутати, Президент, Кабінет Міністрів, Нацбанк. В разі ухвали закони підписуються Президентом. Якщо він не згоден з законом та/або вважає його таким, що суперечить Конституції та іншим законам, він може накласти на закон **вето** (лат. *vetum* – забороняю) та повернути його парламенту з зауваженнями. Парламент може подолати вето 300 голосами без зміни тексту закону, прийняти закон в новій редакції (з урахуванням президентських зауважень чи без них) або скасувати закон.

Важливою характеристикою правової системи є співвідношення національного та міжнародного законодавства. Демократичні держави визнають примат міжнародних актів, згоду на які дали (тобто якщо парламенти ратифікували ці акти). Це стосується й України. Якщо певні суспільні відносини регулюються водночас національними законами та міжнародними актами, ратифікованими Верховною Радою, і положення національних законів суперечать міжнародним актам, діють останні.

Найважливіші напрями розвитку України регламентуються Законом «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», функціонування політичної системи – законами «Про Верховну Раду України», «Про Президента України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про політичні партії в Україні», «Про об'єднання громадян», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо.

Підзаконні акти – це, зокрема, акти, які ухвалюють інші органи влади. Вони не можуть суперечити законам. Такі акти в Україні видають: Президент – укази та розпорядження; Кабінет Міністрів – постанови та розпорядження; міністерства та відомства – накази, постанови, розпорядження; місцеві державні адміністрації - розпорядження.

До нормативно-правової системи країни відносяться також постанови та рішення органів місцевого самоврядування.

Закони України набувають чинності після офіційної публікації (в газетах «Урядовий кур'єр», «Голос України», збірнику «Офіційний вісник України»). Те саме стосується Указів Президента, постанов уряду, рішень міністерств та відомств, які стосуються прав фізичних осіб. Крім того, рішення міністерств та відомств, які стосуються прав фізичних та юридичних осіб, підлягають реєстрації Міністерством юстиції. Без цього вони нечинні.

Законодавство поділяється на галузі згідно з сферами суспільних відносин, які воно регулює. Виділяють цивільне, конституційне, господарське, трудове, кримінальне, сімейне та інші види законодавства.

Також законодавство поділяється на загальне, що стосується усіх суспільних сфер, та спеціальне, що регламентує окремі сфери. Законо-

давство в сфері будівництва, крім Конституції та інших загальних законів, включає закони «Про основи містобудування» (1992), «Про регулювання містобудівної діяльності» (ухвалений у 2011 р.; змінив правила регулювання містобудування), «Про будівельні норми» (визначає засади розробки, погодження, затвердження, реєстрації та застосування будівельних норм, зокрема державних, галузевих) тощо, в сфері архітектури – «Про архітектурну діяльність» тощо, в сфері екології – «Про Основні принципи (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» тощо. Держстандарти в галузі будівництва ухвалюються наказами Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства та іншими органами влади. Сферу освіти регламентують закони «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту» тощо, накази Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, інших міністерств, до сфери управління яких належать навчальні заклади, акти місцевих органів управління освітою.

Нормативні акти в сфері своєї компетенції можуть видавати окремі організації та установи. Так, діяльність вищих навчальних закладів регламентується, зокрема, наказами ректорів.

Важливу роль у правовій системі відіграють суди. Судова система України включає Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції. Громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду щодо відповідності Конституції будь-якого правового акту, але робити вони це мають через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини.

Суди загальної юрисдикції поділяються на спеціалізовані – адміністративні (в них оскаржуються дії чи бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування), господарські (розглядають господарські суперечки), суди з цивільних та кримінальних справ. По кожній з цих спеціалізацій суди утворюють вертикаль, на верхівці якої – вищі спеціалізовані суди (наприклад, Вищий адміністративний суд). Ця вертикаль включає також апеляційні суди, де розглядаються апеляції на рішення судів. Остаточні рішення, які не можуть бути оскаржені, ухвалюють вищі спеціалізовані суди. Очолює судову систему Верховний Суд, який може зобов'язати вищі спеціалізовані суди переглянути їх рішення.

Україна визнає щодо себе рішення Європейського суду з прав людини. До цього суду можуть подавати позови на органи державної влади чи місцевого самоврядування громадяни України, які пройшли усі зазначені інстанції національної судової системи, але не задоволені її рішеннями.

Крім того, в Україні діють третейські суди. Вони не є складовою державної судової системи, а створюються на громадських засадах в різ-

них сферах. Існують вони в банківській, страховій та інших сферах. Запорукою їх функціонування є довіра громадян та організацій до них. Але діяльність третейських судів регулюється законом, а в 2011 р. парламент ухвалив закон, згідно з яким органи державної виконавчої служби використовуються при реалізації рішень третейських судів.

Однією з проблем національної судової системи є ангажування судів до системи політичних відносин. Так зване телефонне право було одним з недоліків радянської судової системи. Наразі, враховуючи плюралізм суб'єктів політичного життя, ця практика трансформувалася у диктат над окремими судами різних політичних угруповань.

Права та свободи. Правам, свободам та обов'язкам громадян присвячений розділ Конституції України. Згідно з ним, «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» та «не можуть бути скасовані». Конституція гарантує відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних, інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними, іншими ознаками.

Невідчужуваним правом є право на життя. Серед інших прав та свобод виокремлюються економічні, соціальні, духовні та інші права. Важливою складовою є політичні права та свободи, які дають змогу брати участь в суспільному та політичному житті. Вони охоплюють рівне право доступу до служби в органах державної влади та місцевого самоврядування, виборче право, право на створення партій та громадських організацій, на вільне вираження поглядів і переконань, на свободу думки і слова, зборів та маніфестацій, на подання індивідуальних та колективних звернень до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Крім того, Конституція проголошує право громадян на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканість (громадянин може бути заарештований лише за рішенням суду), на недоторканість житла, на таємницю листування, телефонних розмов (винятки встановлюються судом), на невтручання у сімейне та особисте життя, на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, свободу віросповідання, володіння, користування і розпорядження власністю, на результати праці, на навчання рідною мовою, безпечне для життя і здоров'я довкілля, якість харчових продуктів, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на відпочинок, на страйк для захисту економічних і соціальних інтересів, на соціальний захист, працю, безпечні і здорові умови праці, на зарплату, не нижчу визначеної законом, на підприємницьку діяльність, що не забо-

ронена законом, на освіту, на відшкодування шкоди від незаконних рішень, дій чи бездіяльності влади, на правову допомогу тощо.

Більшість прав регламентується не лише національними, а й міжнародними актами. Найважливіші з них: Загальна декларація прав людини ООН 1948 р., міжнародний пакт про права людини 1966 р., Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Європейська хартія регіональних мов та мов меншин тощо. Усі вони ратифіковані Україною та набрали в ній чинності. Декларація прав людини до громадянських та політичних прав відносить права на громадянство, місце проживання, виїзд з країни та політичний притулок, володіння майном та укладання шлюбу, свободу слова, совісті, переконань, зборів та асоціацій, загальне, рівне, таємне виборче право. На честь прийняття Декларації ООН встановила День прав людини (10 грудня).

Але історія дає й приклади обмеження прав людини. Тривалий час навіть в демократичних країнах виборчих прав були позбавлені жінки, громадяни з доходами нижче за певний рівень. Обмеження встановлювалися за етнічними та іншими ознаками. Так, в Україні лише на початку 2000-х рр. було дозволено брати участь у голосуванні ув'язненим. *Позбавлення чи обмеження політичних та інших прав індивідів за певними ознаками (майновими, расовими, етнічними, статевими тощо) є дискримінацією.* Наслідки дискримінаційних законів даються взнаки й сьогодні. Тому на Заході ревно ставляться до представництва в органах політичного управління жінок, меншин (національних тощо). Зокрема, Україну у 2010-2011 рр. на Заході критикували за відсутність жінок в уряді.

Плюралізм соціальної структури негативно впливає на концепцію, згідно з якою правові норми є загальнообов'язковими та ґрунтуються на загальних уявленнях про справедливість. Деякі правознавці звертають увагу на те, що загальнолюдські принципи свободи й рівності «можуть бути адекватно оцінені лише при наявності сталих суспільних відносин у більш-менш однорідному суспільстві». Адже у кожній соціальній групі свої уявлення про справедливість. Ерозії піддаються й інші традиційні уявлення. Зокрема, щодо верховенства законів над актами органів виконавчої влади. Отже, розвиток правових норм віддзеркалює тенденцію об'єктивізації суб'єктивного права. На часі оновлення традиційних парадигм. Нові концепції розвитку права мають відповідати вимогам: поєднання юридичної рівності індивідів з юридичною рівністю груп; поєднання мегаінтересів суспільства, мезоінтересів соціальних груп, мікроінтересів малих груп та індивідів; сприяння реалізації індивідуальних та групових потреб.

Це впливає на оцінку теорії правової держави. Ця теорія є складовою політичної науки вже кілька століть. Як було видно з першого розділу, ще у стародавні часи мислителі розрізняли позитивне та природне право. Ця концепція була розвинута у новочасній філософії. Позитивне право втілюється в законодавстві держави, природне – віддзеркалює уявлення суспільства про справедливість. До норм природного права найчастіше відносили право на життя, свободу, власність, протидію тиранії тощо.

Термін «правова держава» (rechtsstaat) вперше було вжито німецькими правознавцями XIX ст. (К. Вількер, Р. фон Моль тощо). **Правова держава** – це форма організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, визначеному Конституцією, гарантуються права і свободи людини. Серед її засад: верховенство права в усіх суспільних сферах; відповідальність перед законом державних органів, громадських організацій та громадян; невтручання держави у справи громадянського суспільства; пріоритетність прав індивіда, гарантування умов для їх захисту; рівність усіх громадян перед законом; розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову; судова система, яка захищає права та свободи громадян; ефективний контроль за дотриманням законів та інших норм права.

Відтак держава є правовою, якщо позитивне право віддзеркалює право природне. Становлення правових держав в Європі було наслідком вищення церкви над державними інститутами, тривалої збройної боротьби проти абсолютизму, силового (революційного) сценарію досягнення суспільного консенсусу, формування відповідної політичної культури.

Становлення правової держави проголошене в Конституції України. Але це тривалий процес, який супроводжується жорсткими соціальними конфліктами. Його успіх/провал залежатиме від здатності широких верств до самоорганізації. Нині ідеал правової держави піддається ерозії не лише в Україні, а й Європі, що пов'язане з соціальною диверсифікацією, складністю знаходження компромісу щодо соціальної справедливості.

Форми державного правління та устрою

Форми держави об'єктивуються в поняттях форми державного правління та форми державного устрою.

У формі державного правління віддзеркалюється формальне джерело влади. Це поняття відповідає на питання, хто здійснює управління. Виокремлюють дві основні форми правління – монархію та республіку.

Монархія є формою правління, за якої верховна влада в державі належить одній особі (королю, князю, султану, царю, імператору), влада якої є довічною та успадковується. Монархії поділяються на:

- абсолютні. В них монарх має владу, не обмежену конституцією. Він, зокрема, ухвалює закони. Абсолютні монархії поділяються на світські (Бруней) і теократичні (Ватикан, Саудівська Аравія). В останніх монархи є главами не лише держав, а й конфесійних організацій;

- конституційні (Великобританія, Норвегія, Швеція). Влада монарха обмежена. Згідно з англійським прислів'ям, «королева царює, але не править». В таких монархіях діють парламенти, незалежна судова система, вищим органом виконавчої влади є уряд, відповідальний перед парламентом. Особливий вид конституційної монархії – парламентський, що існує у Великобританії, де відсутня конституція як єдиний документ;

- дуалістичні (Марокко, Йорданія, Таїланд) – перехідна форма від абсолютної до конституційної. Монарх здійснює виконавчу владу, формує уряд, однак законодавча влада належить парламентам.

Особливий вид монархії – виборна, що сполучає елементи монархії та республіки, адже в ній влада не успадковується. В минулому такою була Річ Посполита (до неї входили українські землі), короля якої довічно обирав сейм. Сьогодні вона існує в Малайзії, де монарх обирається на 5 років представниками монархічних штатів Малайзійської федерації.

Виокремлюють також квазімонархії – колишні колонії Великобританії, що визнають владу англійської королеви (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ямайка). Королева призначає в ці держави генерал-губернатора.

Республіка є формою правління, за якої усі вищі органи влади обираються (народом чи певними органами, наприклад, парламентами). Республіками є 140 держав світу. Класифікація республік:

- президентські (майже 70 держав, зокрема, країни Латинської Америки). Президент обирається населенням, є главою уряду, призначає його склад, не може розпустити парламент, має право вето на прийнятті парламентом закони. Уряд не відповідальний перед парламентом;

- парламентські (Італія, ФРН, Угорщина, Латвія тощо). Формальний глава держави – Президент, але за стабільного розвитку фактичне правління зосереджується в руках уряду та Прем'єра. Уряд формується за наслідками парламентських виборів партією, що має найбільшу фракцію, чи коаліцією партій. Прем'єром, як правило, є лідер партії, що має найбільше депутатів або більше за інші партії коаліції (до коаліції може не входити найпопулярніша партія, якщо коаліція сумарно має більше мандатів). Президент обирається парламентом чи особливим органом (у ФРН

– спільним засіданням бундестагу та земельних парламентів – ландтагів). Дуже рідко, як в Австрії, він обирається населенням. Парламент може висловити **вотум недовіри уряду**, що означає відставку уряду. Президент має за пропозицією уряду розпустити парламент і оголосити вибори;

- змішаного типу (Франція, Фінляндія, Румунія, Україна) – сполучає елементи президентської та парламентської республік. Інколи їх називають напівпрезидентськими республіками. Президент найчастіше обирається на загальних виборах. Уряд очолюється Прем'єром та відповідальний перед президентом і парламентом. Президент здійснює загальне керівництво урядом, може розпустити парламент за визначених обставин.

Інколи республіки змішаного типу поділяють на президентсько-парламентські та парламентсько-президентські – залежно від того, хто відіграє пріоритетну роль при формуванні політичного курсу країни. Істотні інституційні відмінності між ними стосуються формування уряду. Якщо в президентсько-парламентських республіках пріоритетний вплив на це здійснює Президент, то у парламентсько-президентських – парламент.

Описана класифікація стосується більшості, але не всіх країн. Так, Іран низкою досліджень класифікується як президентська республіка, але в цій країні є посада духовного лідера. Особа, що обіймає її, користується значними повноваженнями не лише в духовній, а й політичній сфері. Він може зупиняти дію актів Президента, фактично керує головною правоохоронною структурою – Корпусом вартових ісламської революції.

Досить важко під цю класифікацію підвести й деякі однопартійні держави, наприклад, Китай. Хоча в ньому формально є посада, аналогічна президентській – Голови КНР, фактично повноваження особи, яка посідає її, визначаються її перебуванням на посаді генерального секретаря Компартії, яка є керівною ланкою політичної системи. Крім того, в країні існує інститут військових радників, який, хоча й дещо втратив свій вплив після смерті Ден Сяопіна, залишається авторитетним органом.

В Україні у 1996-2005 рр. діяла президентсько-парламентська республіка. Президент обирався населенням, призначав Прем'єра (за згодою Верховної Ради), інших членів уряду (за поданням Прем'єра, але часто подання робились формально, після того, як Президент та його адміністрація визначались, кого призначити), глав місцевих держадміністрацій (те саме), Генерального прокурора, голів Антимонопольного комітету, Фонду держмайна (усіх – за згодою Верховної Ради). Уряд та держадміністрації формувалися на термін повноважень Президента.

У грудні 2004 р. була ухвалена нова редакція Конституції, за якою форма правління трансформувалася у парламентсько-президентську рес-

публіку. Передбачалось, що уряд формується на основі парламентської коаліції, Верховна Рада призначала Прем'єра, інших членів уряду.

У вересні 2010 р. Конституційний Суд ухвалив вердикт про незаконність процедури внесення змін до Конституції у грудні 2004 р. (зміни ухвалювалися у пакеті з іншими законами) та відновив дію редакції від 28 червня 1996 р. Було відновлено президентсько-парламентське правління.

Форма державного устрою віддзеркалює спосіб територіальної організації держави. Існують такі форми державного устрою.

Унітарна держава. В ній діють єдині правова система, громадянство, система вищих органів влади. Вони не мають у своєму складі територій з атрибутами державності. Складові держави є адміністративно-територіальними одиницями. Вони керуються законами, ухваленими парламентом держави. Їх територія може бути змінена лише державним законом та без згоди місцевих органів та місцевого населення. Унітарними державами є Франція, Польща, Італія, Румунія.

В політології розрізняють два види унітарних держав: централізовані та децентралізовані. До перших належать держави, в яких посадовці регіональних органів державної влади призначаються з центру. У децентралізованих регіональні органи формуються незалежно від центральних. Централізованою державою є Франція, де діють намісники Президента – префекти. Тенденція розвитку унітарних держав є децентралізаційною.

За Конституцією, Україна – унітарна держава. В ній діють єдиний законодавчий орган – Верховна Рада України, єдині система органів виконавчої влади та громадянство. Адміністративно-територіальний устрій країни передбачає ланцюг: центр – області – райони – населені пункти (міста, села, селища та райони в містах). Керівництво місцевих держадміністрацій призначається Президентом.

На перший погляд, унітарності суперечить наявність Автономної Республіки Крим (АРК). Але автономний статус Криму обмежений. Верховна Рада АРК не є законодавчим органом і видає документи розпорядчого характеру. Конституція АРК ухвалюється Верховною Радою України. Організація влади в АРК, дійсно, має специфіку – діють Рада Міністрів, кримські міністерства. Але Рада Міністрів АРК є не урядом, а складовою виконавчої вертикалі України. Глава держави може відправити у відставку голову Ради Міністрів. Деякі органи взагалі вилучені з підпорядкування Раді Міністрів. Отже, Україна є унітарною централізованою державою з особливостями системи влади в Криму.

Федерація складається з утворень (суб'єктів федерації), які володіють атрибутами власної державності (наприклад, законодавчими органа-

ми, урядами, власним адміністративно-територіальним поділом). Але суб'єкти федерації не є державами у міжнародно-правовому відношенні. В федераціях можуть існувати водночас федеральне громадянство та громадянство суб'єктів федерації.

Закони, які ухвалюють органи суб'єктів федерації, не можуть суперечити законам федерації. При порушенні законів центральна влада може вдаватися до примусу щодо суб'єктів федерації. Але закони суб'єктів федерації можуть конкретизувати федеральні закони. Так, Конституція Росії проголошує плюралізм форм власності на сільськогосподарську землю, але у 1990-х рр. не було федерального закону про приватну власність на землю. Врешті Дума Самарської області ухвалила закон про приватну власність на землю. Тобто в Росії це право було нерегламентоване, але в одній з областей воно функціонувало. Іншим прикладом є США, де визначення міри покарання за правопорушення є прерогативою штатів, внаслідок чого в одних штатах існує смертна кара, в інших – ні.

Автономність суб'єктів федерації та повноваження центру в різних країнах відрізняються. Це є наслідком багатьох чинників. Так, в Росії на початку 2000-х рр. Президент В. Путін ініціював введення федеральних округів. Уся країна була поділена на 7 округів, глав яких призначає Президент. Ця реформа зменшила повноваження суб'єктів федерації та підвищила керованість ними з боку Президента.

Як правило, федерації мають двопалатні парламенти.

Прикладами федерацій, крім США, Росії, є Німеччина, Бразилія тощо.

Імперія є державою, що має у своєму складі інші держави. Як правило, імперії утворюються насильницьким шляхом. Ступінь залежності їх складових різні. На сучасній карті імперії майже відсутні. Раніше існували Римська, Британська імперії, СРСР (формально був федерацією).

Деякі дослідники до форм державного устрою відносять **конфедерацію**. Їй властивий менш тісний зв'язок між складовими, зокрема відсутність єдиного громадянства. Як правило, конфедерація є наслідком укладання союзу різними державами для співпраці у певній сфері. Тому багато дослідників схильні відносити конфедерацію до форм не державного правління, а міжнародного союзу. В минулому конфедераціями були Швейцарія (нині федерація, хоча офіційна назва держави збереглась – «Швейцарська Конфедерація»), союз Сенегалу та Гамбії у 1980-ті рр.

Теж більше до союзу держав, ніж до державного устрою, тяжіють такі утворення як протекторат (одна держава зобов'язується робити збройне заступництво іншій, здійснювати її представництво в зовнішніх справах, іноді надавати економічну та культурну допомогу), унія тощо.

Цікавою є ідентифікація устрою Євросоюзу. За деякими ознаками (загальний норматив дефіциту бюджету, спільна валюта) він є конфедерацією. Але тенденції його розвитку суперечливі. Бюджетні кризи (в Греції, Італії, Іспанії, Ісландії, Португалії) та інші події (в Лівії) ставлять під загрозу нинішній рівень інтеграції. Але на лютому 2011 р. саміті ЄС ФРН та Франція ініціювали Пакт про підвищення конкурентоспроможності, що передбачає гармонізацію корпоративних податків, впровадження єдиного пенсійного віку, що означало б початок перетворення ЄС на федерацію.

Державна політика та державне управління

Найважливіша складова функціонування політичної системи – державне управління. Його визначення залежить від відповіді на питання, як співвідносяться державна політика, державне управління та адміністративне управління. Серед політологів немає єдиної точки зору. Але це не лише наукова проблема. Від її розв'язання залежить погляд на те, чи є держава ареною взаємодії різних соціальних сил, носіїв різних поглядів, або вона ізолює інакомислення. Не дивно, що на характер розв'язання цієї проблеми впливають особливості політичних режимів.

Так, у деяких російських підручниках відсутній термін «державна політика» (хоча є терміни «внутрішня політика», «зовнішня політика»), але досліджується державне управління, яке визначається переважно як організаційно-розпорядча діяльність. Тобто з діяльності держави політична взаємодія виключається. Цей погляд відповідає традиціям російської державності. Доцільно згадати вислів одного з спікерів Державної думи РФ про те, що «парламент – не місце для дискусій».

Інша справа – Україна, яка завжди була ареною взаємодії кланів. Вище згадувалось, що, згідно з вердиктом Конституційного Суду, інтереси органів влади можуть не співпадати з інтересами держави. Відтак, навіть попри відсутність в українській науці співпадіння поглядів на співвідношення державної політики та держуправління, попри те, що часто вчені обмежуються запозиченням західних концепцій державного управління («гарного урядування» – good governance, нового менеджменту тощо), більшість українських дослідників схиляється до того, що державна політика – ширше поняття, ніж держуправління, і включає визначення цілей суспільного розвитку. Водночас держуправління розглядається ширше за адміністрування. Воно включає проектування розвитку суспільства.

Більше того, в політології поширюється такий методологічний підхід як неоінституціоналізм, згідно з яким політичні інститути – «шкарлупки», дії яких визначаються індивідами. Відтак адміністративне управління теж перетворюється на арену політичної взаємодії.

Щоправда, 2010-2011 рр. дали деяким спостерігачам змогу твердити, що Україна розвивається шляхом, аналогічним російському, а відтак погляди на співвідношення політики та управління у вітчизняній науці можуть наблизитись до російських. Але детальний аналіз подій в коридорах влади свідчить, що поки ця точка зору не співпадає з тенденціями. Попри задекларовану єдність інститутів, сформованих часто представниками однієї партії, в кулуарах розгортається конкуренція щодо управління паливно-енергетичним комплексом, транспортом тощо.

Тому слід визначити **державну політику** як діяльність органів державної влади, усіх суб'єктів, наділених владними повноваженнями, з визначення цілей та пріоритетів розвитку суспільства, керівництва та управління суб'єктами соціальних дій щодо досягнення цих цілей. Суб'єктами державної політики є не лише система органів влади, а й окремі органи, індивіди та групи, що беруть участь у діяльності цих органів.

Цілі та пріоритети державної політики України визначаються Конституцією, ключовими законами, зокрема Законом «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Він регламентує засади політики у сфері розбудови державності, засади внутрішньої політики у сферах розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, сфері формування громадянського суспільства, сфері національної безпеки і оборони, економічній та соціальній сферах, екологічній сфері, сфері техногенної безпеки, гуманітарній сфері, засади зовнішньої політики та механізми їх реалізації.

Державне управління – це сукупність адміністративного управління та проектування розвитку суспільства, його сфер. Приклад – національні проекти, ухвалені Президентом у 2010-2011 рр. («Відкритий світ», Олімпіада-2022 тощо), проекти реформування соціального забезпечення, пенсійної системи тощо.

Нині в сфері державного управління впроваджується інститут цільових програм. Такі програми містять не лише перелік дій, які здійснюють управлінські органи, а й сукупність показників стану об'єкта управління, які мають бути досягнуті за наслідками цих дій. Відтак використання програм дає змогу оцінити ефективність управлінської діяльності.

Приклад розмежування політичного та адміністративного управління в системі державної влади можна проілюструвати на системі управління міністерствами, прийнятій в багатьох країнах. За цієї системи міністри визначаються партіями, які перемагають на виборах або входять до коаліції. Міністри визначають політику міністерств. Але апарат значною мірою залишається незмінним незалежно від виборів. В деяких країнах існують державні секретарі, які забезпечують управління цим апаратом.

Інститут держсекретарів був введений в Україні на початку 2000-х рр. Вони призначалися Президентом. Але ці призначення теж стали об'єктом впливу політичних сил і реформа була скасована. У 2011 р. новий Закон «Про Кабінет Міністрів України» ввів посади заступників міністрів – керівників апарату, які теж призначаються Президентом.

Адміністративним управлінням є діяльність органів державної влади, установ та організацій, державних службовців з управління ресурсами, спрямована на реалізацію проектів суспільного розвитку.

Система державного управління ґрунтується на принципах ієрархічності, субординації, влади та підкорення, правової регламентації. Нормативна база управління не обмежується позитивним правом. Вона включає етику управління. В багатьох країнах це питання врегульовано законодавчо – через Кодекс етики держслужбовця.

З виокремленням адміністративної ланки управління пов'язане явище бюрократії. Вперше детальний її аналіз здійснив М. Вебер. Він визначив **бюрократію** як систему адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, розподіл обов'язків, система правил, безособистісність, система призначень, професіоналізм, політична нейтральність.

Розвиток суспільних процесів засвідчив, що не всі ці ознаки однаково властиві бюрократичному управлінню. Так, дослідники звернули увагу на важкість дотримання політичної нейтральності, на вплив, який здійснюють конкретні особи на характер здійснення посадових обов'язків тощо.

Проте ще М. Вебер побачив небезпеку перетворення бюрократії на групу з власними інтересами. Тому він передбачив, що контроль за бюрократією мають здійснювати політичні керівники, які обираються населенням. Ця ідея була реалізована у вищезазначеній схемі управління міністерствами. Згодом з'ясувалось, що ця ідея не забезпечує надійного контролю за прагненням бюрократії до дій за своїми інтересами.

З перетворенням бюрократії на самодостатню групу з власними інтересами пов'язана проблема корупції. Закон України від 7 квітня 2011 р. визначає **корупцію** як використання особою службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей для одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, а також обіцянка чи надання неправомірної вигоди посадовій особі з метою схилити її до протиправного використання службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей.

Політична складова управління визначається не лише плюралізмом суб'єктів управління, а й відносинами між його суб'єктом та об'єктом. **Об'єктом управління є те, на що спрямовано управлінський вплив дер-**

жави (органу влади) – суспільство, окремі його сфери (економічна, політична, соціальна тощо), суспільні інститути та відносини. Управління – не лише передача команди від суб'єкта, а й прийняття її об'єктом.

До ресурсів державного управління належать: нормативні (повноваження, закріплені законодавством), фінансові (визначаються бюджетами країни, регіонів та окремих органів влади), матеріальні (матеріально-технічні засоби діяльності органів влади), кадрові (апарат), інформаційні (бази даних органів управління) тощо.

До методів державного управління належать планування, організація, регулювання, контроль. **Планування** включає визначення цілей управління, програми дій з їх реалізації, обсягу ресурсів, необхідних для здійснення дій. **Організація** включає розбудову ієрархічної структури управління, визначення повноважень її складових, відносин між ними, створення системи управління ресурсами. **Регулювання** – це здійснення заходів з метою впливу на об'єкт управління. Нарешті, **контроль** включає перевірку виконання заходів, визначення ступеня їх ефективності.

Адміністративне управління здійснюється на рівнях переважно національному та регіональному. Водночас державне управління здійснюється й на нижчому рівні – локальному, адже там теж зосереджуються державні інтереси, хоча й відсутні органи державної влади.

Відносини між органами влади різних рівнів визначаються розподілом ресурсів. Деякі дослідники виокремлюють централізоване та децентралізоване управління. **Децентралізація управління** – це передача функцій управління на нижні рівні, від держави до місцевого самоврядування. Ускладнення сучасної системи управління часто вимагає децентралізації. Але вона здатна призвести до дезорганізації, адже місцева влада може керуватися інтересами, які не співпадають з цілями, сформульованими на національному рівні. Тому децентралізація вимагає контролю та координації з боку органів державного управління на національному рівні.

Ускладнення системи державного управління призводить й до **деконцентрації** – розподілу повноважень між органами державної влади по вертикалі управління.

Ключовим елементом державного управління є прийняття рішень. **Політичне рішення** – це спосіб розв'язання управлінської чи іншої політичної проблеми, визначення мети та алгоритму політичних дій. Політичні рішення приймаються не лише державними органами, але саме їх рішення найбільше впливають на суспільство. За поліархічності влади значний вплив на зміст рішень державної влади здійснюють політичні сили, причому не лише ті, представники яких очолюють органи влади. З ін-

шого боку, рішення державних органів ведуть до зміни політичних відносин. Тому Ю. Мірошниченко запропонував термін «державно-політичне рішення». Це яскраво простежується в неконкурентному політичному середовищі. Так, в радянські часи спільні постанови ухвалювали ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР. Щодо конкурентного політичного середовища, то в ньому навіть домінуючий вплив на державу однієї сили не означає, що рішення державних органів будуть дублювати рішення цієї сили.

Залежно від важливості, тривалості наслідків розрізняють стратегічні та тактичні рішення. **Політична стратегія** – тривалі цілі, основні напрями політичної діяльності, визначення черговості цілей. **Політична тактика** – методи, форми діяльності з реалізації стратегії.

Залежно від органу, що ухвалює рішення, виокремлюють президентські, парламентські, урядові, міністерські рішення, від сфери, на регулювання якої вони спрямовані – рішення в економічній, соціальній, гуманітарній політиці, в сфері державного устрою тощо, від характеру ухвалення – одноособові та колегіальні.

Ухваленню рішення передуює постановка проблеми, збирання інформації про неї, про позиції політичних суб'єктів, формулювання альтернатив, вибір альтернативи, визначення способу контролю за реалізацією.

Відтак процес державного управління, прийняття рішень ґрунтується на системі інформаційно-аналітичного забезпечення. Вона включає, зокрема, **моніторинг** (опис подій), аналіз чинників, що впливають на події, зокрема позицій політичних суб'єктів, політичне прогнозування.

За В. Бебиком, **політичне прогнозування** – це отримання інформації про можливий стан політичної сфери в майбутньому на основі вже відомих знань. Прогнози будуються на основі поєднання об'єктивної інформації з суб'єктивним аналізом ситуації (метод дельфійського оракула), експертних оцінок, методів екстраполяції, аналогії, моделювання.

Прогнози будуються на різні терміни часу – від кількох тижнів до кількох десятиліть (наприклад, в Україні діє Енергетична стратегія на період до 2030 р.). Відтак прогнози бувають оперативні, коротко-, середньо- та довгострокові. Чим стабільніше політичне життя, тим більше є можливість довгострокових прогнозів. У 2003-2004 рр. держава ініціювала початок розробки бюджетів на середньострокову перспективу (до 3 років). Але подальший політичний розвиток, переважно нестабільний, та особливості економічного розвитку (криза кінця 2000-х рр.) не дали змогу реалізувати ці наміри. Певна стабілізація політичної сфери після президентських виборів 2010 р. створюють передумови для такої реалізації.

Залежно від сфер, на регулювання яких спрямоване державне управління, виокремлюють різні види державної політики – внутрішню, зовнішню тощо. Політика (policy) щодо певної сфери суспільного життя – це програма, метод дій щодо регулювання розвитку цієї сфери.

Так, **внутрішня політика** – це сукупність напрямів діяльності держави та сама ця діяльність в економічній, соціальній, науковій, освітній, демографічній, правоохоронній, військовій та інших важливих сферах суспільного життя. Внутрішня політика має на меті забезпечення ефективності функціонування суспільно-політичного ладу.

Економічна політика – складова внутрішньої політики, спрямована на функціонування господарського механізму. Її елементами є бюджетна, податкова, інвестиційна, інфраструктурна, енергетична, транспортна, аграрна політика, політика в сфері власності, підприємництва тощо. Її інструменти – нормативні (повноваження), бюджет, грошово-кредитні, податки тощо. Ключові показники економічної політики – обсяг внутрішнього валового продукту (ВВП), ВВП на душу населення, темпи зростання ВВП, динаміка виробництва, торговий оборот тощо.

Головними суб'єктами розробки та реалізації економічної політики є Президент, парламент (ухвалює закони), уряд (реалізує економічну політику), галузеві міністерства та відомства (наприклад, в сучасній Україні – Міністерство економічного розвитку та торгівлі, Міністерство інфраструктури, Міністерство аграрної політики та продовольства тощо), місцеві органи виконавчої влади. На реалізацію економічної політики впливають недержавні структури, яким держава делегувала повноваження щодо регулювання економічної активності. Значний вплив на її формування здійснюють політичні сили, фінансово-економічні угруповання, соціальні групи.

Чинниками моделі економічної політики є: географічне розташування, природні ресурси, форми власності, традиції тощо. Економічна політика СРСР базувалася на державній власності на засоби виробництва, відносній закритості від світового поділу праці, пріоритеті виробництва засобів виробництва, «ручному» розподілі засобів виробництва тощо. В світі є моделі економічної політики: аграрна, індустриально-аграрна, експортноорієнтована, орієнтована на імпортозаміщення, орієнтована на розвиток сфери побуту, туризму, інноваційно-інвестиційна тощо.

Модель економічної політики, яку обрала Україна у 1990-2000-ті рр., була пов'язана в першу чергу зі стартовими її позиціями, а саме надвисокою часткою військово-промислового комплексу (45%), низькою продуктивністю праці, технологічною відсталістю галузей, які не працювали на ВПК, високим рівнем енерго- та матеріаломісткості, зношеністю інфраст-

руктури тощо. Країну характеризувала потужна бюрократія, яка здійснювала ключовий вплив на рішення в економічній політиці. Наприкінці 1980-х рр. вичерпав себе інститут форм власності радянських часів. Держава була неспроможна розв'язати зазначені проблеми. Але для України був заблокований й шлях масштабного залучення зовнішніх інвестицій.

Відтак основними цілями економічної політики стали: перехід до ринкової моделі, проведення інституційних реформ, в першу чергу формування нової системи власності, інтеграція до міжнародного поділу праці тощо. Внаслідок реформ другої половини 1990-х рр. мета реформування власності головним чином була досягнута. 50% промислових виробничих фондів опинилися у недержавній власності. Економічне зростання, що розпочалося з 2000 р., базувалося на новій системі власності. Але потенціал розвитку був обмежений через нерозвиненість внутрішнього ринку, експортоорієнтований характер економіки, низький технологічний рівень, що гальмувало інтеграцію у світові процеси, обмежувало роль України постачанням напівфабрикатів, дефіцит внутрішніх інвестиційних ресурсів (доходи від експорту залишались у закордонних банках через політичну нестабільність). Реформи, необхідні з точки зору накопичення внутрішніх інвестресурсів, а саме бюджетна, пенсійна, медична, на чому Президент наголосив у зверненні з нагоди 10-ї річниці незалежності, так і не були реалізовані, в першу чергу через гостру політичну конкуренцію, брак політичної волі у суб'єктів формування та реалізації економічної політики.

Тому зростання 2000-х рр. не варто переоцінювати. Воно значною мірою ґрунтувалося на зовнішніх коротко- чи середньострокових кредитах, які до виробничого сектору доходили в незначному обсязі, натомість більша їх частина були вкладені в сектор споживання. Повільно реалізовувались й численні програми впровадження енергозберігаючих технологій. Тому перехід до інноваційно-інвестиційної моделі економічного розвитку, наміри щодо чого у 2000-х рр. періодично декларували уряди, здійснюється повільно, а зростання відкритості економіки носить викривлений характер – при збереженні високої залежності від зовнішніх поставок енергоносіїв значно зросла залежність від зовнішнього фінансування, натомість перелік позицій, по яких Україна могла впливати на світові ринки, фактично не змінився і обмежується низькотехнологічною продукцією, що втрачає конкурентоспроможність через високу собівартість.

Підсумки президентських виборів 2010 р. створили можливість для поступового подолання негараздів. Нова влада задекларувала намір здійснити реформи. Прийнятий у 2010 р. Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначив такі принципи політики в економічній сфе-

рі: забезпечення конкурентоспроможності економіки, високі темпи зростання, макроекономічна стабільність та низька інфляція; розвиток внутрішнього ринку; цінова і валютно-курсова стабільність; зниження податкового навантаження з розширенням бази оподаткування; бюджетна політика як інструмент захисту вразливих верств та інвестування в реальний сектор; перенесення податкового навантаження з мобільних факторів виробництва (праці та капіталу) на споживання, насамперед шкідливої продукції, ресурсні та екологічні платежі; зміцнення банківської системи та небанківських фінансових установ; незалежність Нацбанку з посиленням прозорості його діяльності; введення обов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення; розвиток ліквідного фондового ринку; непорушність усіх форм власності; спрощення умов започаткування бізнесу; стимулювання спрямування заощаджень громадян на інвестування економіки, забезпечення інноваційної складової інвестицій; розвиток державно-приватного партнерства; диверсифікація джерел постачання енергоносіїв, впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій; формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу; формування інфраструктури ринку земель; розбудова транспортної інфраструктури; реформування житлово-комунального господарства тощо.

Але події 2010-2011 рр. породжують сумніви щодо можливості реалізації цих цілей. Серед причин не лише відсутність політичної волі, а й надвисока залежність від зовнішнього фінансування, зовнішнього постачання енергоносіїв, чинників політичної боротьби. Характерний приклад – нездатність влади забезпечити цінову стабільність на ринку паливно-мастильних матеріалів змусило зменшити акцизний податок на них, що скоротило інвестресурс, який планувалося спрямувати на інфраструктурні проекти (автодороги). Низькою лишається якість бюджетної політики.

Соціальна політика – державна політика, спрямована на стабільний розвиток соціальної сфери суспільства, задоволення соціальних потреб основних суспільних груп. Її напрями: регулювання відносин між працею та капіталом; створення робочих місць; допомога незаможним та непрацевдатним, пенсійне забезпечення; страхування на випадок хвороб, інвалідності, безробіття; розвиток освіти, охорони здоров'я, науки, культури; регулювання народжуваності тощо.

Таблиця 3. Пенсійний вік в різних країнах.

1 – країна; 2 – чоловіки; 3 – жінки; 4 – зміни, що плануються.

1	2	3	4	1	2	3	4
Україна	60	55	60 – жін.; 62 – чоловіки	Італія	65	65; 60 – при- ватний	68 років 4 міс. – чол.; 63 роки 5 міс. – жін. до

						сектор	2050 р.
Росія	60	55		Данія	65	65	68 – всі до 2030 р.
Білорусь	60	55		Франція	60	60	62 – всі (2011-18 рр.)
Молдова	65	60		ФРН	62	58	67 – всі до 2029 р.
Азербайджан	62,5	57,5	63 – чол. з 2012р.; 60 – жін. з 2016р.	Велика Британія	65	60	65 – жін. з 2018 р.; 67 – всі (2020-34 рр.); 67-68 – з 2034 р.
Латвія	62	62	65 – всі з 2016 р.	Австрія	65	60	65 – жін. в 2024-33 рр.
Естонія	63	60,5	63 – жін.; 65 – всі з 2016р.	Іспанія	65	65	67 – всі

Головний інструмент соціальної політики – бюджет, через який надприбутки деяких груп перерозподіляються на користь груп, які не здатні забезпечити себе (пенсіонери, особи з обмеженими фізичними можливостями, студенти, діти, держслужбовці). Але перерозподілом соціальна політика не обмежується. Вона включає стимулювання активності населення завдяки освітнім програмам, програмам працевлаштування тощо.

Соціальна політика необов'язково спрямована на вирівнювання матеріального добробуту. Досвід ЄСРП засвідчив, що це вирівнювання негативно позначається на економіці, а відтак на соціальній стабільності. Мета соціальної політики – згладжування стартових умов участі у суспільному житті, забезпечення принципу справедливості, тобто такий розподіл суспільного багатства, який би відповідав внескові індивідів та груп у його створення. Водночас соціальна політика спрямована на підтримку напрямів соціальної активності, які важливі для суспільства, але не приносять багато доходів. Так, у США пільгові кредити на отримання вищої освіти розповсюджуються на філософську освіту, але не юридичну.

Тривалий час соціальна політика в економічно розвинутих країнах будувалась на засадах соціального партнерства. В останні роки вона піддається критиці. Соціальні завоювання урізаються. Однією з резонансних подій стала пенсійна реформа у Франції, зокрема збільшення пенсійного віку. Вважається, що перерозподіл суспільного багатства гальмує економічний розвиток. Особливо голосно про це стали говорити в період останньої світової кризи.

Модель соціальної політики України, крім інших органів державної влади, включає спеціально уповноважений орган (Міністерство соціальної

політики), державні фонди (Пенсійний, фонди соцстрахування тощо). Учасником формування соціальної політики є профспілки.

Соціальна політика в Україні ускладнюється низкою гострих проблем: низькою ціною робочої сили та водночас високими соціальними потребами; надвисокою часткою осіб пенсійного віку (близько 35%) та високими темпами старіння населення, а відтак найвищою у світі часткою ВВП, що йде на пенсійні виплати (близько 18%); високим рівнем захворюваності; високою часткою прихованого безробіття; нереформованістю пенсійного забезпечення, що створює гігантський дефіцит Пенсійного фонду, який щороку вимагає все більших відрахувань з держбюджету; відсутністю системи медичного страхування; відсутністю системи адресних соціальних пільг, внаслідок чого пільги поширюються на осіб з високими прибутками; розгалуженою системою пільг за професійною ознакою тощо.

Екологічна політика – це діяльність у сфері регулювання відносин між суспільством та природою з метою створення життєздатного для людини навколишнього середовища. Зростання ваги екологічної політики пов'язане з різким збільшенням техногенного навантаження на природу та людину. Специфікою екологічної політики є те, що, поряд з органами влади (Президентом, парламентом, урядом, Міністерством екології та природних ресурсів), активну роль в ній відіграють громадські організації. Найвідоміша міжнародна організація – Greenpeace International. Відповідні організації діють й в Україні.

Екологічна ситуація в Україні дуже складна. Найвідомішим джерелом небезпеки є наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Але існує безліч й інших загроз. Як зазначається в Законі «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», низька середня тривалість життя в Україні значною мірою зумовлена забрудненням навколишнього середовища підприємствами добувної галузі, металургії, хімії, паливно-енергетичного комплексу. Значна частка викидів забруднюючих речовин у повітря (39%) припадає на пересувні джерела, з них 90% – на автотранспорт. Канцерогенний ризик досяг 6,4-13,7 захворювань на 1 тис. осіб, що значно перевищує міжнародні показники. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна посідає 95 місце серед 122 країн. Близький до критичного стан земельних ресурсів. 71% території займають землі сільгоспризначення, з них 78% – рілля. Еродують 57,5% земель, забруднюються – 20%, підтоплюються – 12%. Ліси займають 15,7% території при оптимальному, за європейськими нормами, показнику в 20%. Працюють 23,8 тис. небезпечних об'єктів. Щороку реєструється до 300 природних і техногенних аварій.

До першопричин екологічних проблем закон відносить не лише структуру економіки з переважаючою часткою ресурсо- та енергоємних галузей, зношеність основних фондів, а й існуючу систему держуправління у сфері охорони навколишнього середовища, недостатню сформованість інститутів громадянського суспільства, недостатнє розуміння суспільством пріоритетів збереження навколишнього середовища. Це свідчить про важливість політичного регулювання галузі.

Протягом десятиліть вченими різних країн розроблялася концепція сталого розвитку (sustainable development). Врешті вона увійшла до резолюції конференції у Ріо-де-Жанейро 1992 р. Концепція ґрунтується на принципах: людство може надати розвитку сталого і тривалого характеру, щоб він відповідав потребам сучасників, не втрачаючи можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби; обмеження в експлуатації природних ресурсів пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення; необхідно задовольнити елементарні потреби людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя, а одна з головних причин екологічних катастроф – злидні; необхідно узгодити стан життя тих, хто користується надмірними засобами, з екологічними можливостями планети, зокрема щодо енергії; темпи росту населення мають бути погоджені з виробничим потенціалом екосистеми.

Реалізація цих принципів наштовхується на протидію. Попри підписання у 1997 р. Кіотського протоколу щодо скорочення викидів газів, які викликають парниковий ефект, уряди не можуть дійти згоди щодо механізмів його реалізації. Частина пропонує замість скорочення викидів впровадити податки на наднормативні викиди. Врешті саміт ООН 2009 р. в Копенгагені не зміг досягти згоди щодо скорочення викидів.

Про те, що стримує реалізацію заходів, свідчить ситуація щодо впровадження в Україні нових стандартів бензину. Кілька років тому було ухвалено рішення про перехід на євростандарти з обмеженням частки забруднюючих речовин у відпрацьованих газах. Частина нафтопереробних заводів встановили відповідне обладнання, але деякі (Надвірнянський, Дрогобицький) лобіюють постійне перенесення термінів переходу на стандарти.

Основні засади екологічної політики України передбачають, зокрема, такі цілі: скорочення викидів стаціонарними джерелами до 2015 р. на 10%, до 2020 р. – на 25%; визначення цільових показників вмісту небезпечних речовин в повітрі; збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 р. на 10% і до 2020 р. – на 20%; визначення до 2015 р. засад державної політики з адаптації

до зміни клімату; реконструкцію та будівництво очисних споруд з метою зниження до 2020 р. на 15% рівня забруднення вод, зменшення до 2020 р. на 20% скиду недостатньо очищених вод; зменшення до 2020 р. на 5-10% орних земель; збільшення до 2020 р. площі заліснення до 17%; здійснення до 2015 р. державного обліку артезіанських свердловин та обладнання їх засобами виміру видобутку; збільшення до 2020 р. в 1,5 рази заготівлі, утилізації та використання відходів як вторинної сировини тощо.

Регіональна політика та місцеве самоврядування. Політика в сфері будівництва та архітектури

Регіональна політика – діяльність держави щодо управління просторовим розвитком країни. Її мета – забезпечення просторової єдності держави, повноцінного життєвого середовища для громадян

Суб'єкти регіональної політики – парламент, Президент, органи виконавчої влади, місцевого самоврядування. На її розробку та реалізацію впливають партії, корпорації, регіональні еліти, всеукраїнські та місцеві громадські організації.

Державний рівень регіональної політики в Україні включає: Верховну Раду, яка ухвалює закони, що регламентують регіональну політику (їх перелік включає Конституцію, Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Бюджетний кодекс, Земельний кодекс, закони «Про стимулювання розвитку регіонів», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо); Президента, який підписує закони, визначає концептуальні засади регіональної політики, видає на виконання законів укази; Кабінет Міністрів та інші центральні органи виконавчої влади, які розробляють проекти законів, указів, реалізують регіональну політику у сфері своєї компетенції, зокрема Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, Міністерство економічного розвитку та торгівлі, Міністерство інфраструктури, Міністерство соціальної політики тощо.

Модель регіональної політики тісно пов'язана з адміністративно-територіальним устроєм країни. Адміністративно-територіальний устрій України триланковий: область (всього 24) – район – населений пункт. Крім того, він включає Автономну Республіку Крим, а також міста Київ та Севастополь, які прямо підпорядковуються центру.

Важливим інструментом регіональної політики є бюджет, через який розподіляються фінансові потоки. *Передача коштів з місцевого до державного бюджету та навпаки називається **трансфертом**. Регіони, які спрямовують до держбюджету більше коштів, ніж отримують,*

називаються **регіонами-донорами**, регіони, які більше отримують, ніж передають – **дотаційними**. Крім трансфертів, держбюджет може спрямовувати до місцевого бюджету субвенції на реалізацію програм розвитку. Існує й таке явище, як дотації вирівнювання. Їх асигнування спрямоване на згладжування розбіжностей між рівнем розвитку регіонів.

Крім бюджету, інструментами регіональної політики є програми соціально-економічного розвитку регіонів, створення вільних економічних зон, програми сприяння транскордонному співробітництву тощо.

Регіональна політика в Україні зумовлюється великою різницею в рівні соціально-економічного розвитку регіонів, структурі їх економіки та соціальної сфери. Переважна частина промислово розвинутих областей знаходиться на сході країни, депресивних* регіонів – на заході та в центрі, де часто провідною галуззю є аграрний сектор. Також регіональній політиці властиві значна централізація фінансових потоків, через що кількість дотаційних областей стабільно перевищує 20.

**/ Депресивними є регіони, рівень економічного розвитку яких, добробуту населення набагато нижче за середні показники. Закон «Про стимулювання розвитку регіонів» містить такі ознаки депресивності: найнижчі за 5 років показники валової доданої вартості на одну особу; найнижчі щільність населення, його природний приріст, обсяги виробництва на одну особу, зарплата впродовж 3 останніх років, найвищі показники зайнятості в сільському господарстві*

Нині діюча Концепція державної регіональної політики була ухвалена у 2008 р. До основних напрямів регіональної політики Концепція відносить формування ефективної системи публічної влади в регіонах, спроможної забезпечити сталий їх розвиток, надання якісних послуг людям; сприяння поліпшенню ресурсного забезпечення розвитку регіонів, виконанню завдань місцевим самоврядуванням; стимулювання міжрегіональної інтеграції, подолання міжрегіонального відчуження та інтеграцію регіональних інформаційних, освітніх просторів; створення механізмів представництва на національному рівні інтересів регіонів, на регіональному – територіальних громад, врахування самотності регіонів та їх конкурентних переваг при формуванні та реалізації регіональної політики.

Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до засад регіональної політики, крім розвитку місцевого самоврядування, відносить гармонізацію державних, регіональних та місцевих інтересів; створення умов для економічної самостійності регіонів; удосконалення адміністративно-територіального устрою на принципах економічної самодостатності та доступності адміністративних і соціальних послуг; розроблення та

впровадження проектів міжрегіональних економічних зв'язків і транскордонного співробітництва; зміцнення економічної інтеграції регіонів з використанням переваг територіального поділу і кооперації праці; створення механізмів забезпечення участі територіальних громад та органів місцевого самоврядування у формуванні та реалізації державної регіональної політики; досягнення високої спроможності кадрового потенціалу регіонів.

Регіональний рівень регіональної політики включає Раду Міністрів АРК, обласні, районні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації. Вони підпорядковуються вищим органам виконавчої влади та Президентові. Їх керівники призначаються Президентом за поданням Прем'єра. До місцевих органів виконавчої влади належать і територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади. Вони підпорядковуються вищим підрозділам цих органів та керівництву держадміністрацій.

Специфікою України є те, що суб'єктами державної регіональної політики є обласні та районні ради. В Україні діє система делегованих повноважень, коли ради делегують повноваження держадміністраціям (щодо розробки, реалізації програм розвитку регіонів тощо) і навпаки. Пояснюється це й тим, що обл- та райради не формують виконавчих органів. Ця система оцінюється в науці критично, адже передача повноважень супроводжується передачею фінансів, а це у достатніх обсягах не здійснюється, що ускладнює реалізацію повноважень.

Важливе місце у регіональному управлінні посідає місцеве самоврядування. Європейська хартія визначає *місцеве самоврядування як право і спроможність місцевої влади в межах закону здійснювати регулювання і управління істотною часткою державних справ, які належать до їх компетенції, в інтересах місцевого населення.*

У науці відсутній єдиний підхід до розуміння місцевого самоврядування. Згідно з «громадівською» теорією місцеве самоврядування – природне і невідчужуване право територіальних громад, згідно з «державницькою» – функції місцевого самоврядування не відрізняються від держуправління і розподіл повноважень між ними зумовлюється міркуваннями доцільності. Розбіжності між цими теоріями мають прикладний аспект. На думку прихильників державницької теорії, місцеве самоврядування можливе не лише на рівні територіальних громад, а й областей та районів.

Визначення місцевого самоврядування в Конституції України ближче до громадівської теорії, адже право на самоврядування у ній «визнається», отже, має природний характер, та стосується міст, сіл, селищ, а не областей чи районів. Але в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» як елементи місцевого самоврядування згадуються

обласні та районні ради. Тому дослідники вважають, що місцеве самоврядування в Україні містить елементи державного і громадівського утворень. Цю теорію називають теорією муніципального дуалізму.

Від проголошення незалежності Україна задекларувала намір приєднатися до світової практики місцевого самоврядування. У 1996 р. вона підписала, а потім ратифікувала Єврохартію місцевого самоврядування.

Оргструктура місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську ради; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи цих рад; районні та обласні ради; органи самоорганізації населення.

В світі є дві моделі формування органів самоврядування. Парламентська – коли населення обирає місцевий орган, а він – главу муніципального утворення, та президентська – коли виборці обирають усіх посадових осіб місцевого самоврядування. Остання модель існує в США, де мешканці обирають не лише мера, а й шерифа, прокурора, суддю. В Україні діє змішана система. Мешканці обирають раду та мера, а останній формує місцеві структури влади. Місцеві ради та мерії обираються населенням на 4 роки.

Крім того, в Україні діють асоціації органів місцевого самоврядування – Асоціація міст України, Конгрес місцевих та регіональних влад тощо.

Закон передбачає й інші, крім виборів, механізми залучення мешканців до управління: місцевий референдум, збори за місцем проживання, ініціювання розгляду у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування, громадські слухання, зустрічі з депутатами та посадовцями органів місцевого самоврядування тощо.

Важливим щодо місцевого самоврядування є положення, за яким місцеві ради можуть дозволяти створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення (ОСН) і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна та водночас контролювати їх виконання. Закон «Про органи самоорганізації населення» був ухвалений у 2001 р. Повноваження ОСН визначає місцева рада при його утворенні.

Але місцеве самоврядування в Україні має й недоліки. Не врегульований статус адміністративно-територіальних одиниць, вони надто подібні. Не розмежовані державна та комунальна власність. 95% сільських та селищних бюджетів дотаційні. Економічне зростання 2000-х рр. ці проблеми загострило. Потреби громадян зросли, а ресурси концентрувалися на рівні центральної влади, а в регіонах – у держадміністрацій.

Стримувався й розвиток органів самоорганізації. Житлово-комунальна інфраструктура зношена, її реконструкція потребує десятків мільярдів

гривень, яких немає у мешканців. Тому стимулювання створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків виглядає як спроба перекласти відповідальність з органів місцевого самоврядування на мешканців.

У 2010 р. було ухвалено нову редакцію Бюджетного кодексу. Місцевим бюджетам передавались 50% платежів за надра, збору за водокористування, плата за ліцензії, сертифікати, додаткові надходження у вигляді єдиного податку, податків на прибуток, на нерухомість тощо. Додатковий ресурс оцінювався у 13,8 млрд. грн. Але мери сприйняли проект прохолодно, адже разом з надходженнями за бюджетами закріплювалися витрати, а додатковий ресурс розподілявся обл- та райрадами.

Політика в сфері будівництва та архітектури – це діяльність органів влади, інших суб'єктів політики в сфері регулювання будівельного комплексу, просторового розвитку населених пунктів.

Будівництво впливає на політику. В ньому працює багато громадян. По-друге, воно пов'язано із задоволенням однієї з найважливіших потреб людей – в житлі. По-третє, будівництво спричиняє мультиплікаційний ефект в економіці. По-четверте, воно пов'язане зі змінами в просторовому розвитку населених пунктів, а отже зі змінами у просторі політичних дій.

З іншого боку, будівельний комплекс не може розвиватися без регулювання з боку держави. Йдеться не лише про будівельні норми, стандарти, інші технічні аспекти. Оскільки розвиток будівництва впливає на життя громадян, цей вплив є об'єктом управління з боку влади.

В процесі становлення політики в сфері будівництва та архітектури України можна виокремити низку етапів. Перший охоплює початок 1990-х рр. Тоді вирувала криза, темпи будівництва скорочувались. Криза поєднувалась з хаотичним станом держуправління. Але почались інституційні перетворення, які в перспективі сприяли змінам – приватизація будівельних підприємств, житла, що дало стартовий капітал. У 1992 р. було прийнято Закон «Про основи містобудування», який визначав базові вимоги регулювання правовідносин у цій сфері.

Передумовами переходу до другого етапу стали впорядкування після президентських виборів 1994 р. державного управління, подолання конфліктності у відносинах між місцевою владою та державою, фінансова стабілізація, що відкрила «вікно можливостей» для залучення інвестресурсів.

Другий етап охоплює переважно другу половину 1990-х рр. Вже у 1997 р. обсяги введеного в експлуатацію житла, наприклад, в Києві становили 505 тис.кв.м, або на 25% більше, ніж у 1996 р. Зароджуються нові форми діяльності будівельних підприємств. У 1995 р. міською владою Києва була ухвалена «облігаційна» схема фінансування будівництва.

Право залучати кошти було надане «Київміськбуду». Перший такий будинок було здано у 1996 р. У 1997 р. міська держадміністрація звільнила інвестиції у будівництво житла та готелів від відрахувань на соціальний розвиток. З 1998 р. «Київміськбуд» разом з банком «Аркада» почали впроваджувати схеми видачі іпотечних кредитів.

Усі ці рішення сприяли розвиткові будівництва. Але були й недоліки: неналежне погодження проектів; ігнорування нормативів; ігнорування проблеми збереження архітектурних пам'яток; ліквідація соціальної інфраструктури; забудова околиць міст без відповідної інфраструктури тощо. Отримання миттєвої вигоди домінувало над іншими мотивами, ігнорувався перспективний розвиток міст.

Наступний етап почався у 1998-1999 рр. Тоді реформи пройшли символічний рубіж – більше половини промислових фондів опинилися у недержавній власності, економіка починає розвиватися на нових засадах. Внаслідок президентських виборів 1999 р. відбувається політична стабілізація. Це створило передумови для інтенсифікації розвитку будівельного комплексу. Він характеризувався становленням законодавчої бази, зростанням управлінського впливу, контролю над архітектурно-будівельною діяльністю. Були ухвалені закони «Про планування і забудову територій», «Про архітектурну діяльність», нова редакція Закону «Про основи містобудування». Розвиток будівельного комплексу неможливий без реформування земельних відносин. У 2001 р. Президент затвердив Основні напрями земельної реформи на 2001-2005 рр. У жовтні того самого року Верховна Рада схвалила новий Земельний кодекс. У вересні 1999 р. Держкомітет будівництва, архітектури та житлової політики затвердив Типове положення про архітектурно-містобудівні ради як дорадчі органи при місцевих органах містобудування та архітектури.

У 2001 р. Київрада затвердила Концепцію розвитку міста, у 2003 р. – реорганізувала органи управління архітектурно-будівельною політикою, створила Київгенплан, ввела посаду головного архітектора. За його ініціативою було створено науково-технічну раду з питань висотного будівництва. З 2003 р. набув чинності новий Порядок надання земельних ділянок у користування. Були впроваджені нові правила забудови Києва.

За даними «Київміськбуду», у 2003 р. частка населення у структурі інвестицій сягнула 75,6%, зарубіжних інвесторів – 8,4%, міської влади – 4,8%, вітчизняних юридичних осіб – 7,6%. Збільшилася кількість суб'єктів ринку. В середині 2000-х рр. у Києві діяли 135 будівельних компаній.

Попри досягнення, у цей період розвиток будівельного комплексу відчував низку проблем: надмірну бюрократизацію, недотримання системи

пріоритетів програми інвестполітики, недотримання планів забудови, неузгодженість будівельних проектів з генеральними планами, ігнорування безпеки історичних пам'яток, цінних природних ландшафтів тощо. Попри формальне збільшення частки населення у структурі інвестицій, насправді інвестування здійснювалось за рахунок банківських кредитів, джерелами яких були запозичення у іноземних фінансових структур. Брак інвестресурсів пояснювався гальмуванням пенсійної, медичної реформ.

Те саме було й у другій половині 2000-х рр. Певні зміни були пов'язані зі стрімким зростанням числа будівельних організацій, чому сприяв перехід до нової (пропорційної) системи виборів місцевих рад. Але це зростання не корелювалося зі зростанням внутрішніх інвестресурсів. Виділення ділянок й далі здійснювалося на корупційній основі. Не дивно, що будівництво стало найвразливішим сектором під час кризи кінця 2000-х рр.

Президентські вибори 2010 р. створили передумови для подолання недоліків. Було ухвалено Закон «Про регулювання містобудівної діяльності», який був фактично визначений як головний закон у даній сфері, реорганізовано систему управління. Але подолання недоліків стримує, по-перше, некомплексність реформ, зокрема відкладення пенсійної, медичної, земельної реформ, які сприятимуть формуванню внутрішнього інвестресурсу, по-друге, неякісність деяких правових актів. Наприклад, хоча Законом «Про регулювання містобудівної діяльності» й було спрощено видачу дозволів на будівництво, введення об'єктів в експлуатацію, деякі положення, зокрема щодо утвердження генеральних планів щодо усіх населених пунктів, фактичного відсторонення громадськості від регулювання після затвердження генплану, впровадження нових термінів (наприклад, «планувальна організація території») тощо піддаються суттєвій критиці.

Таблиця 4. Зростання/скорочення будівельних робіт в % до попереднього року

	2009	2010	січ.-бер.'11		2009	2010
Україна	-48,2	-5,4	6,8	Німеччина	-17,7	-11,0
Росія	-13,2	-0,6	1,6	Польща	-1,6	-4,8
Білорусь	4,8	11,1	21,7	Великобританія	-3,5	5,4

Контрольні запитання.

Поняття політичної системи суспільства відображає єдність двох сторін політики: дії й організації. Ваше розуміння цього судження?

Назвіть основні структурні елементи політичної системи.

Що лежить в основі типології сучасних політичних систем?

Які функції виконує держава?

Які функції виконує президент?

Як формується уряд?

Наведіть структуру та механізми функціонування парламенту.

Які політичні права та свободи передбачає Конституція України?

Що таке правова держава? Які проблеми її становлення в Україні?

Які форми державного правління існують? Наведіть приклади.

Які існують форми державного устрою? Наведіть приклади.

Які існують види державної політики України? Охарактеризуйте їх.

Наведіть структуру регіональної політики та місцевого самоврядування?

Приклади тестових завдань

Вкажіть спільну ознаку для всіх визначень політичної системи:

а) адаптація до оточуючого середовища; б) зрівняльний розподіл матеріальних благ; в) авторитарні методи управління.

В чому, на думку Алмонда, полягають функції політичної системи на вході до неї (3 правильні відповіді):

а) залучення громадян до участі у політичному житті; б) артикуляція інтересів громадян; в) розробка норм суспільного життя; г) застосування розроблених норм суспільного життя; д) поєднання інтересів громадян; е) контроль за дотриманням норм.

В чому, на думку Істона, полягає ключова функція політичної системи:

а) у задоволенні потреб громадян у владі; б) у сприянні підвищенню добробуту; в) у примусовому розподілі суспільних цінностей.

Виокреміть ознаки держави (3 правильні відповіді):

а) територія; б) символи (герб, прапор, гімн); в) багатопартійність; г) коаліційний уряд; д) монополія на легальне застосування примусу; е) наявність місцевого самоврядування.

Яка родова назва органу державної влади, що ухвалює закони:

а) уряд; в) Президент; в) парламент.

Термін, на який обирається Президент України:

а) 3 роки; б) 4 роки; в) 5 років.

Коли було ухвалено Конституцію України:

а) 28 червня 1996 р.; б) 24 серпня 1991 р.; в) 8 грудня 2004 р.

Які суди розглядають в Україні суперечки, в яких хоча б однією стороною є органи державної влади та місцевого самоврядування:

а) апеляційні; б) адміністративні; в) третейські.

Як називається форма державного правління, за якої вищі органи державної влади обираються:

а) демократія; б) монархія; в) республіка.

Виокреміть монархії (2 правильні відповіді):

а) Іран; б) Франція; в) Данія; г) Нідерланди.

Виокреміть орган місцевого самоврядування:

а) районна рада; б) районна державна адміністрація; в) районна організація політичної партії.

Література

Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник / Валерій Михайлович Бебик. – К.: Каравела, 2009. – С. 229-253.

Веймер Д. Аналіз політики: концепції і практика: Підручник / Девід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг. – К.: Основи, 2000. – 654 с.

Гаман-Голутвіна О.В. Меняющаяся роль государства в контексте реформ государственного управления: отечественный и зарубежный опыт / Оксана Вікторівна Гаман-Голутвіна. // Поліс. – 2007. – №4. – С.24-45.

Дай Т.Р. Основи державної політики / Т.Р. Дай. Пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. З.В. Балабаєва. – Одеса: АО Бахва, 2005. – 468 с.

Зелінська М. Етапи трансформації інституту президентства в Україні / М. Зелінська. // Політичний менеджмент. – 2010. – №1. – С. 68-75.

Іванов В. Формы правления и политического режима / В. Иванов. //Свободная мысль. – 2009. – №6. – С. 175-192.

Кармазіна М.С. Президентство: український варіант / Марія Степанівна Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2007. – 365 с.

Кувалдин В.Б. Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита / Виктор Борисович Кувалдин. // Поліс. – 1998. – №5. – С.134-138.

Курас І.Ф. Регіоналізм: історичний досвід, сучасні виміри: Доповідь на засіданні «круглого столу» з проблем сучасного регіоналізму. / Іван Федорович Курас. // Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С.286-294.

Левенець Ю.А. Політична система сучасної України: категоріальний аналіз / Юрій Анатолійович Левенець. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. – Вип. 17.

Лиман А. Циклы децентрализации на постсоветском пространстве / А. Лиман. //Свободная мысль. – 2009. – №1. – С. 19-30.

Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Панасівна Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса, 2008. — 405 с.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 618-953.

Рафальський О.О. Регіоналізм в Україні: проблеми і перспективи / Олег Олексійович Рафальський. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №2(46). – С. 22-28.

Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне: Зб. ст. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / О.М. Майборода (відп.ред.) – К.: Світогляд, 2005. – 188с.

Розумний М.М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози / Максим Миколайович Розумний. // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С.9-13.

Рудич Ф.М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу / Фелікс Михайлович Рудич. // Політичний менеджмент. – 2011. – №1(51). – С. 3-13.

Рябов С.Г. Політологічна теорія держави / Сергій Геннадійович Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 239 с.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Джованні Сарторі. Пер. з 2-го англ. видання. – К.: Арттек, 2001. – 224 с.

Сморгунов Л.В. Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к концепции «governance» / Леонід Володимирович Сморгунов. // Полис. – 2003. – №4 – С. 50-58.

Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / Під заг. ред. О. Дем'янчука. – К.: Факт, 2004. – 224 с.

Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.

Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 448 с.

Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага. Пер. з англ. – К.: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 208 с.

Татаренко Т.М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): Монографія / Тетяна Михайлівна Татаренко. – Луганськ: Вид-во СПУ ім. В. Даля, 2005. – 416 с.

Уотс Р.Л. Федеративні системи / Рональд Л. Уотс. Пер. з англ. Р. Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; Наук. ред. О. Старух. – Харків: Центр Освітніх ініціатив, 2002. – 192 с.

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

План.

1. Політичні еліти.
2. Політичне лідерство.

Політичні еліти

Сплеск інтересу до проблеми політичних еліт стався на зламі XIX-XX ст. внаслідок демократизації політики. Якщо раніше політичне керівництво формувалося з економічно пануючого класу, то тепер механізми формування влади стали складнішими. За «організованого» капіталізму посада забезпечує переваги в економіці, а не навпаки. Звідси питання – якщо не приналежність до класу, то що сприяє успіху в політиці?

«Піонерами» елітизму були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Моска впровадив в обіг поняття «політичного класу». Він виокремив тенденції його розвитку. Аристократична полягає у закритості, спадкоємності при обійманні посад і сприяє виродженню еліти. Демократична передбачає постійне оновлення еліти, попереджає її дегенерацію. Моска вважав за доцільне поєднання цих тенденцій, адже суспільство вимагає не лише динаміки еліти, а й стабільності. На думку Парето, еліта – це перевага розуму, спритності. Ці якості даються від народження. У 1920-1930-х рр. його ідеї стали основою ідеології італійського фашизму. Розвиток суспільства, на його думку, відбувається завдяки циркуляції еліт при владі. З-поміж еліт він виокремлював «левів» та «лисів». Перші здатні до рішучих дій, насильства. «Лисам» властива хитрість, гнучкість. Міхельс дійшов висновку, що некомпетентність та пасивність пересічних громадян в питаннях управління компенсується шанобою до вождів. Тому масовим організаціям властивий **«залізний закон олігархізації»** – виокремлення панівної меншості керівників.

Д. Донцов протиставляв демократії ідею «ієрархізованої суспільності». На його думку, реалізація державницької ідеї неможлива без верстви людей, що керуються волею до життя, здатні накинути свою волю масам.

У XX ст. народилися й інші елітистські концепції. Представники демократичного елітизму (Й. Шумпетер, С. Ліпсет) стверджували, що демократії властиві не стільки вплив мас на політику, скільки конкуренція між елітами. Еліта нівелює недоліки масової свідомості – ірраціоналізм, неврівноваженість, схильність до крайнощів. У функціоналізмі також розвивалися теорії плюралізму еліт. Згідно з ними, єдиної еліти немає, натомість існують еліти соціальних груп.

В неоелітизмі, на противагу плюралістському елітизму, стверджується, що правляча меншість не є типовим представником мас, а

формується з вищої економічної верстви. Усі еліти єдині щодо цінностей, а розходження стосуються вузького кола питань. До еліти допускаються ті представники інших соціальних груп, які приймають «правила гри».

Отже, **політичні еліти** – це групи, які посідають найвищі статусні позиції в політичній ієрархії, мають вирішальний вплив на розробку, прийняття і впровадження політичних рішень.

До **функцій** еліти відносять: аналіз політичної ситуації, прогнозування, вироблення програми дій політичних сил, пріоритетів державної політики, підготовку, прийняття та реалізацію рішень; політичне представництво соціальних груп; підготовку та висунення керівних кадрів, формування адміністративного апарату; самовідтворення через відбір осіб.

Класифікація. За рівнем впливу в політичному просторі виокремлюють національні, регіональні, місцеві еліти. В Україні тривалий час національні еліти формувались переважно з регіональних еліт, в першу чергу економічно розвинених регіонів (Донецька, Дніпропетровська обл. тощо).

За класифікацією політичних інститутів виокремлюють еліти державні, партійні, місцевого самоврядування тощо.

За джерелами поповнення, інтенсивністю оновлення вирізняють відкриті та закриті еліти. Перші рекрутують до своїх лав представників інших соціальних груп. Навпаки, до закритих еліт потрапити представнику інших соціальних груп важко. Внутрішньому середовищу цих еліт властиві патрон-клієнтарні зв'язки. Закриті еліти здебільшого функціонують в радикальних організаціях, закритих інститутах, наприклад, правоохоронних структурах. Це пояснюється тим, що закриті еліти консолідованіші. Але є випадки, коли їх теж розривають суперечності. Вони виникають в разі зовнішнього впливу на еліти, зокрема в часи криз. Так, революція в Єгипті змусила армійську верхівку виступити проти Президента.

Залежно від положення при владі виділяють правлячі та опозиційні еліти. **Опозиція** – це інститут, функціями якого є акумуляція протестних настроїв, тиск на владу для вдосконалення державної політики.

Р. Даль виокремлює декілька моделей опозиції: класична (вестмінстерська або британська) – діє за наявності двох провідних партій, які змагаються за владу, в цьому випадку можна чітко ідентифікувати опозицію; континентальна – є кілька опозиційних партій, їх мета – не формування більшості у парламенті, а отримання депутатських мандатів задля політичного торгу; скандинавська – в опозиції знаходяться не лише партії, а й громадські організації, а в процесі формування влади реалізується модель соціального партнерства; американсько-

швейцарська – протистояння уряду не здійснює значний вплив на політичну систему, опозицію важко ідентифікувати.

Також у політичній риторичі розрізняють конструктивну та деструктивну опозицію. Перша готова пропонувати владі варіанти розв'язання суспільних проблем, деструктивна – обмежується критикою влади. Якщо опозиція формується з тих верств і дотримується тих цінностей, що й правляча сила, але має свій погляд на керівництво суспільством, вона є системною. Але в країнах з нестабільним режимом, відсутністю традицій політичного діалогу міжособистісні, міжгрупові суперечності серед еліт можуть бути принциповішими за суперечності з інших питань.

Залежно від ступеня та механізмів взаємодії елітних угруповань виокремлюють фрагментовані, нормативно інтегровані та ідеологічно інтегровані еліти. Першим властивий високий рівень конфліктів. Прикладом є еліта України. Відносна єдність нормативно-інтегрованої еліти забезпечується інституціональною регламентованістю внутрішньоелітних відносин та лояльним ставленням еліт до законів, що регламентують їх відносини. Це властиве для Франції, Великобританії, низки інших країн. Щодо ідеологічно інтегрованих еліт велике значення має відсутність гострих ідеологічних розбіжностей. Щоправда, сьогодні ідеологічні розбіжності часто вибудовуються в залежності від розбіжностей з інших причин.

Для еліт важлива легітимація претензій на панівне становище. Легітимність еліт забезпечується переконаністю громадян у тому, що еліти здатні усвідомлювати та реалізовувати завдання, які стоять перед суспільством, адекватним віддзеркаленням стереотипів населення. Так, прихід у 2010 р. до влади Партії регіонів був певною мірою зумовлений її іміджем як «команди господарників», здатних «почути кожного».

На думку В. Горбатенка, особливістю України є те, що легітимність еліт значною мірою забезпечується шляхом самолегітимації. До технологій самолегітимації він відносить демонстрацію відданості (ідеї незалежності, благу народу тощо), формування у населення переконання у відсутності альтернативи владі тощо.

Але в суспільстві, де, як казав угорський екс-прем'єр Ф. Дьюрчань, еліти можуть «творити реальність», нав'язувати населенню цінності, а з іншого боку, підлаштовуються під етнокультурні особливості спільноти, будь-яка легітимність еліт – наслідок самолегітимації. Водночас у понятті «самолегітимація» міститься актуальна проблема. Уявлення еліт про їх легітимність можуть розходитися з уявленнями більшості населення. Якщо за поліархічної влади еліти теоретично мають зворотню інформа-

цію, яка дає шанс коригувати тактику «самолегітимації», то за авторитарного режиму сигнали незадоволення можуть не проникати до еліт.

У політології вирізняють дві системи **рекрутування еліт**.

Таблиця 5. Системи рекрутування політичних еліт

Показники	Антрепренерська	Система гільдій
Характер	відкрита	закрита
Коло претендентів	будь-яка суспільні групи	політична еліта
Вимоги до претендентів	першочергове значення особистих якостей	залежність лідерства від посади
Ступінь інституціалізації	низька, з невеликою кількістю фільтрів	висока, з багатьма фільтрами
Електорат	широкий	обмежений
Наявність конкуренції	висока конкурентність і відкрите суперництво	приховане суперництво

Антрепренерська (з фр. «підприємницька») система підживлює політикум за рахунок талановитих людей з інших груп. Вважається, що ця система властива демократії, а також яскраво проявляється в кризові часи. В період алжирської кризи до керівництва Францією у 1958 р. прийшов генерал Ш. де Голль, що допомогло врегулювати кризу. Серед тих, хто в старшому віці зайнявся політикою, були актор Р. Рейган, який став Президентом США, підприємець С. Берлусконі – прем'єр-міністром Італії. В часи краху тоталітаризму до влади у Чехії прийшов драматург В. Гавел, у Польщі – робітник Л. Валенса. Багато лідерів постали під час повалення комунізму в Україні – письменники (Драч, Павличко, Яворівський), економісти (Лановий, Черняк), дисиденти (Чорновіл, Лукьяненко) тощо.

Система гільдій консервативніша. Її варіантом є формування еліт з родинного кола політиків. Прикладом є «успадкування» президентської посади у Північній Кореї, Сирії. Ця система часто призводить до бюрократизації, породжує конформізм. Без доповнення конкурентними механізмами вона веде до деградації еліт. Але це не означає, що їй немає місця за демократії. Варто згадати династії лідерів США (Джон, Роберт та Едвард Кеннеді), Індії (Д. Неру, Індіра та Раджив Ганді), Пакистану (Зульфікар Алі та Беназір Бхутто). Вийшли з бюрократичного апарату та перетворились на впливових лідерів А. Меркель, О. Квасьневський. Сильні сторони цієї системи – врівноваженість рішень, передбачуваність.

Реальна система рекрутування еліт ніколи не є антрепренерською чи гільдійною у чистому вигляді. Вона сполучає їх елементи. Але зростаюча складність управління, опосередковане спілкування лідерів з виборцями збільшують дистанцію між ними, посилюють «гільдійні» тенденції. Чи впливає це на зниження ефективності управління? Однозначної залежності немає. Якщо партія чи держслужба мають

налагоджену систему підготовки кадрів, широку оргструктуру, посилення «командного» підбору лідерів не впливає негативно. Інакше команда зіштовхується з тим, що Л. Кучма назвав «короткою лавою запасних».

Особливості формування еліт в Україні корелюються з етапами розвитку країни. На зламі 1980-1990-х рр. політика поповнилася багатьма новими іменами. Водночас лідерами стали представники колишніх КПУ, господарської номенклатури (Л. Кравчук). 1990-ті рр. швидко утворили прірву між елітами та населенням. Це, як і ускладнення системи держуправління, звузило базу рекрутування еліт. Цьому сприяло поширення технологій, що скорочують безпосереднє спілкування еліт та громадян.

Політичне лідерство

Невід'ємний елемент політики – політичне лідерство. ***Політичний лідер*** (англ. to lead – вести) – *особа, яка здійснює вплив на учасників політичного процесу, організовує людей на досягнення цілей.*

До **функцій** лідерства дослідник Р. Такер відносить: консолідуючу (інтеграція групи); діагностичну (аналіз ситуації); директивну (визначення цілей, напряму дій); інноваційну (оновлення політичного курсу); мобілізуючу (організація людей на досягнення цілей); комунікаційну (пов'язування влади та громадян); інформаційну (люди не здатні організовуватись без даних про вигоди, мету дій, наслідки).

Лідери можуть виконувати й інші функції. Так, А. Пахарєв виокремлює легітимізаційну функцію. Вона має подвійний аспект. З одного боку, навіть опозиціонери, беручи участь у діяльності політичних інститутів, легітимізують політичний режим, з іншого – яскравий лідер на чолі політичної сили є додатковим підтвердженням її претензій на владу.

Здатність лідера виконувати функції залежить від багатьох чинників – особистих якостей, наявних ресурсів, вміння їх мобілізувати. Цьому може сприяти посада лідера, яка надає право розпоряджатися ресурсами. Отже, лідерство має формальний та неформальний аспекти.

Існують багато **теорій політичного лідерства**. «Теорія рис» пояснює лідерство якостями особи. До них традиційно відносять волю до влади, енергію, організаційні здібності, компетентність, відповідальність, інноваційність. Е. Богардус також виокремлював енергію, розум, почуття гумору тощо, Д. Донцов – волю до життя, експансіонізм.

Близькими є психологічні концепції. З. Фрейд, неофрейдисти, інші часто розглядали лідерство як аномалію. Згідно з однією з концепцій, політикам властива завищена самооцінка, яка базується на комплексах.

Але у «теорії рис» та психологічних концепцій є недоліки. По-перше, повні переліки лідерських рис часто збігаються з сукупністю людських

рис взагалі (зокрема, це стосується й «негативних» рис – цинізму, хитрості тощо). По-друге, слабким їх місцем є неврахування соціальної обумовленості лідера. Адже в різних ситуаціях, різному соціокультурному контексті політикам необхідні різні якості, щоб стати лідерами.

Концепція лідера як виразника інтересів пояснює феномен лідерства орієнтацією політика на задоволення інтересів людей. Сучасним її варіантом є підприємницька концепція. Згідно з нею політичний діяч пропонує лідерські послуги виборцям. Недоліком цих концепцій є відведення лідеру пасивної ролі. Цей недолік долається, якщо враховувати, що інтереси можуть нав'язуватися лідерами. Свого часу українські політики багато зробили для розпалювання ворожнечі у суспільстві з мовного питання, щоб люди керувалися ставленням до нього при своєму виборі.

У ситуаційній теорії стверджується, що лідером стає особа, здатна реалізувати завдання, що стоять перед групою в даний момент. Ця теорія особливо актуальна в кризових політичних ситуаціях.

У своїй «концепції послідовників» Ф. Стенфорд впровадив поняття конститuentів – усіх суб'єктів, які взаємодіють з лідером та впливають на нього. Конститuentів він поділяв на виборців, послідовників, активістів. Феномен лідерства, на його думку, визначають відносини між лідером та групами, які бувають одно- (лідер впливає на групу) чи двосторонніми.

Певні аспекти усіх цих підходів можна використати для пояснення феномена лідерства. Адже лідер має володіти певними психологічними якостями та водночас реагувати на потреби виборців і вміти спонукати людей до дій заради досягнення поставлених цілей.

Сучасна політика вносить доповнення до цих теорій. В суспільстві з розвинутими комунікаціями громадяни часто мають справу не з лідером як реальною людиною, а його іміджем. Це доповнює вимоги до рис лідера, підвищує вагу телегенічності тощо. Але головне – щоб стати лідером, особі необов'язково мати ці якості. Треба, щоб люди вірили, що їх лідер такий. А це залежить від комунікаторів – журналістів, піар-служб.

Класифікація політичного лідерства. Крім поділу лідерів на формальних та неформальних, існують інші типології. За рівнем діяльності виокремлюють лідерів загальнонаціональних, регіональних, місцевих, світових, за соціальною базою – молодіжних, жіночих тощо. Також лідерів поділяють залежно від очолюваних організацій, зокрема, партійних, лідерів громадських організацій та рухів, парламентських фракцій тощо. Характер організації визначає тип вимог до лідерів.

За місцем у системі влади виділяють лідерів правлячих партій та опозиційних лідерів. Ця класифікація теж зумовлена різними можли-

востями лідерів та вимогами до них. Опозиційний лідер може у критиці влади використовувати неперевірені факти, заявляти про необхідність здійснення дій, реальність яких сумнівна. Правлячі лідери теж можуть інтерпретувати реальність на свою користь, але їм це зробити важче.

Політичні події свідчать, що лідери, які йдуть до влади та декларують служіння суспільству, після її отримання виконують не всі обіцянки, а їх діяльність часто детермінується зміцненням та утриманням влади. Влада є умовою реалізації програми. Отже, йдеться про співвідношення мети та засобів. Без останніх мета не може бути реалізована. Але проблема засобів може затуляти мету. По-друге, політик, що рветься до влади у державі (партії), представляє частину електорату (членів партії). Отримавши владу, він має враховувати інтереси усіх. І деякі рішення, які раніше здавалися йому такими, що доцільно реалізувати, він переглядає.

Розбіжності у політичній тактиці зумовлюють розрізнення реформаторських (орієнтовані на проведення реформ у державі, партії тощо), революційних (організують людей на революційні події), консервативних (схильні до збереження політичної ситуації) лідерів.

Залежно від методів управління лідери можуть поділятися на демократичних та авторитарних. Першим властиві колегіальне прийняття рішень, врахування громадської думки, сприяння масовому обговоренню цілей та шляхів їх досягнення. Авторитарні лідери схильні до індивідуального прийняття рішень, спираються на систему наказів. Часто авторитарними є лідери радикальних сил. Враховуючи нездатність однієї особи охопити усе коло проблем, різну компетентність політичних суб'єктів, лідери найчастіше поєднують демократичні та авторитарні методи.

Розрізняють лідерів й за засобами консолідації прибічників. Важливу роль в цьому відіграє ідеологія. Є ті, хто використовує чіткі ідеологічні принципи, таких лідерів називають ідеологічними. Але в сучасній політиці лідери гнучко ставляться до ідеологічних принципів і можуть легко переміщуватися між ідеологічними нішами.

М. Вебер відповідно до його класифікації типів легітимності виокремлював традиційних, харизматичних та «рутинних» лідерів. Феномен харизми яскраво простежується під час мітингів, демонстрацій тощо, тобто безпосереднього контакту харизматика з громадянами. До харизматичних лідерів часто належать так звані лідери-фанатики (як правило, представляють радикальні сили), які здатні «запалити серця».

В контексті розрізнення формального лідерства та бюрократичного впливу на владу виникає питання про правомірність виокремлення рутинних лідерів. Як свідчать дослідження, в суспільстві завжди є люди, які

орієнтуються на тих, хто знаходиться при владі, незалежно від володіння ними лідерськими якостями. Обсяг цієї групи коливається від 6 до 12%.

Поширеною є класифікація М. Херманна, який серед лідерів виокремлював «комівояжерів» (будує систему контролю над послідовниками завдяки задоволенню їх потреб), «пожежників» (основна характеристика – реакція на зовнішню ситуацію), «маріонеток» (ними маніпулюють інші індивіди, його прибічники), «торговців» тощо.

Л. Климанська розрізняє лідерів за ставленням до влади:

- ті, хто ставить до влади як до гри. Гравець намагається здобути підтримку, мало цікавлячись ідеологічними та політичними програмами;
- ті, для кого цінність влади пов'язана з можливістю панувати. Це властиве насамперед авторитарним особам;
- ті, хто вбачає у владі джерело багатства, престижу, інших вигод;
- ті, хто бачить мету влади у служінні суспільству. Ця позиція часто виникає у кризових ситуаціях, коли є проблема вибору напряму розвитку.

Серед лідерів часто виокремлюють тип **популіста**. Йому властиві потурання настроям послідовників, ухвалення рішень, що подобаються масам. Але для нього є проблемою перехід з опозиції до влади. В опозиції він може стверджувати, що влада зобов'язана здійснити певні дії, незалежно від того, наскільки вони дійсно можливі. Досягнувши влади, він не може реалізувати те, про що говорив раніше. Але перебування при владі деяких діячів (наприклад, президентів Венесуели У. Чавеса, Аргентини Х. Перона) свідчить, що популістом можна, хоча б протягом певного часу, залишатись і при владі. Умовою є вміння лідера переконати маси у тому, що певні сили (опозиційні, зовнішні) не дозволяють йому здійснювати ефективні дії, та спрямувати на них агресію.

В контексті лідерства слід розглянути тип політичного вождя. Історично так називалися військові лідери племен. Вождь вів плем'я у походи, керував в інших складних ситуаціях. Відродження терміну в сучасній політиці теж пов'язане зі складними процесами в житті суспільств або політичних груп, потребою людей компенсувати втрату традиційних вірувань, необхідністю мобілізації. **Вождь** – це політичний лідер, що має беззаперечний авторитет в угрупованні (нації, партії, етнічній групі) з точки зору формування цілей та виступає символом його єдності.

Явище вождизму передбачає можливість декількох вождів у політичній групі. Один з прикладів – система фюрерства у Німеччині. Вона була ієрархічною та передбачала, поряд з фюрером нації (А. Гітлером), наявність фюрерів на усіх рівнях управління державою.

Вождизм в тоталітарних країнах може призводити до **«культу особи»**, для якого властиві фактичне обожнення лідера, пов'язування з ним усіх досягнень, віра у його безпомилкові дії. Прикладом був культ особи в СРСР (Сталін), Туркменістані (Президент Ніязов) тощо. Культ невіддільний від тиражування символів, пов'язаних з його об'єктом – портретів, пам'ятників. На відміну від вождизму культ особи виключає існування діячів, яких масова свідомість могла б порівняти з його об'єктом. Культ особи може існувати й після смерті лідера. Так, в Туреччині повага до засновника світської держави Кемалю Ататюрка фактично перетворилася на культ особи. Це свідчить про можливість культу навіть у країнах, які стають на шлях демократії. Культ померлого лідера може співіснувати з культом діючого. У Північній Кореї, поряд з президентом Кім Чен Іром, вклоняються його батькові та засновнику держави Кім Ір Сену. Культ особи викликаний відкиданням традиційних символів єдності суспільства (релігії), потребою замінити їх новими, пристосованими до сучасності, та мобілізацією громадян на досягнення цілей.

В останні часи простір для культу особи звузився. Це пов'язано з диверсифікацією соціальної структури, етнокультурним відродженням народів тощо. Чинником повалення кумирів стали масові комунікації. Але повністю можливість культу особи не усунута. Для його відродження суспільство має бути культурно однорідним, а лідер – виразником не стільки модернізаційних прагнень, скільки культурних стереотипів.

Контрольні запитання

Розкрийте суспільні передумови появи елітистських концепцій на зламі XIX-XX ст. Що означає поняття політичного класу?

Які функції виконують політичні еліти?

Наведіть типологію політичних еліт.

Які способи рекрутування політичних еліт Вам відомі?

Проаналізуйте етапи формування політичної еліти України.

Які функції виконують політичні лідери?

Охарактеризуйте основні концепції формування політичного лідерства.

Назвіть найвпливовіших політичних лідерів України. До якого типу лідерів, з точки зору психологічної позиції щодо влади, Ви б їх віднесли?

Приклади тестових завдань

Які тенденції, на думку Г.Моски, властиві розвиткові політичного класу (2 правильні відповіді):

а) олігархічна; б) аристократична; в) демократична; г) охлократична.

До якої групи еліт слід віднести українські політичні еліти:

а) нормативно інтегрованих; б) фрагментованих; ідеологічно інтегрованих.

Як називається система рекрутування політичних еліт, коли колом претендентів виступає політична еліта:

а) антрепренерська; б) гільдійна; в) закрита.

Як пояснює феномен політичного лідерства «ситуаційна теорія»:

а) лідерство – продукт соціально-політичних обставин; б) властивими лідеру якостями; в) вмінням лідера виразити інтереси виборців, задовільнити їх потреби.

М.Вебер виокремлював три типи лідерів. Вкажіть на них (3 правильні відповіді):

а) традиціоналіст; б) герой; в) харизматик; г) раціоналіст; д) «пожежник».

Література

Анурин В.Ф. Бюрократия: взгляды «извне» и «изнутри» / Володимир Федорович Анурін, Аріна Михайлівна Садуліна. // Социс. – 2010. – №2. – С. 29-38.

Ашин Г.К. Элита: история термина / Г.К. Ашин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.elitarium.ru.

Балабан Р.В. Політичний клас: виклики і ризики / Ростислав Валерійович Балабан. // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – 2010. – №1(45). – С. 110-120.

Головатий М.Ф. Поняття «політична еліта» і «політичний клас в контексті сучасної політичної думки / Микола Федорович Головатий. // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С.63-68.

Горбатенко В.П. Прикладна політологія: навч. посіб. / Володимир Горбатенко, Світлана Денисюк, Галина Зеленько та ін. В.П. Горбатенко (ред.). – К. : Академія, 2008. – С. 270-294.

Гаман-Голутвина О.В. Процессы современного элитогенеза: мировой и отечественный опыт / Оксана Вікторівна Гаман-Голутвина. // Полис. – 2008. – №6. – С.70-85.

Кочубей Л.О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення / Лариса Олександрівна Кочубей. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №1(45). – С. 37-53.

Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия / Роберт Міхельс. // Социс. – 2000. – №1. – С. 107-116.

Пахарев А.Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования / *Анатолій Дмитрович Пахарев.* // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №1(45). – С. 27-36.

Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.

Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – 261 с.

Траверсе О. Політичне лідерство як *universum* / *Олег Траверсе.* // Політичний менеджмент. – 2011. – №2. – С. 85-93.

Шульга Н.А. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / *Микола Олександрович Шульга.* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С. 24-37.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

План

1. Групи у політиці.
2. Громадянське суспільство.
3. Політичні партії – структура, функції, типологія.
4. Партійні системи країн світу.
5. Становлення партійної системи України.

Групи у політиці

Соціальні групи завжди мали вплив на політику. Досить згадати повстання рабів у Римі, селянські війни, інші рухи минулого. Капіталізм вніс корективи в участь груп у політиці. Це було зумовлене включенням мас до економічного обороту, розвитком промисловості, торгівлі, урбанізацією, індустріальним поширенням культурних зразків, демократизацією політики. Сучасна історія України дає безліч прикладів групової участі в політиці. Це й «підприємницький майдан» 2010 р., й «автомайдан» 2011 р.

Розвиток поділу праці, урізноманітнення соціальних інтересів, прогрес комунікаційних технологій сприяли становленню нових спільнот. Вони формуються на нових засадах, на відміну від груп минулого – класів. Але становлення культури комунікації відбувається складно. Очевиднішими є процеси, які дослідники називали «атомізацією суспільства».

Складно відбувається й наукове осмислення нової якості соціальних груп, які впливають на політику. Так, серед суб'єктів політики продовжують називати класи (зокрема, середній клас), хоча реалії ставлять під сумнів можливість виокремлення класів як цілісних суб'єктів політики, яких пов'язує спільність статусів, інтересів, особливості свідомості.

З інших актуальних чи потенційних учасників політичних процесів виокремлюють професійні, етнічні, територіальні, демографічні (молодь завжди активна під час кризи) групи. Але й тут є проблеми. Так, Т. Татаренко вважає, що представники однієї соціальної групи можуть часом мати протилежний інтерес. Тому деякі дослідники вважають, наприклад, що спільних регіональних інтересів не існує, а є інтереси соціальних груп, а так звані регіональними є інтереси еліти, які вона нав'язує.

Отже, говорячи про роль груп у політиці, слід звернути увагу на їх структуру (явну чи приховану). В групах виокремлюються різні елементи – лідери, які нав'язують свої ідеї, визначають цілі груп; пересічні члени груп; середня ланка керівництва групами тощо.

Доцільно згадати про поняття **натовпу** як учасника політики. Згідно з класичним визначенням, це *короткочасне, контактне, чисельне скупчення людей, які знаходяться у стані емоційного збудження*. Але під натовпом інколи розуміють й суспільство в цілому. На думку політологів, натовпу властиві відсутність цілісності, випадковість, аморфність. Його протиставляють публіці – структурованій громадськості з вираженими інтересами. Але дослідження довели, що навіть у вуличному натовпі є закономірні етапи його формування тощо. Тому говорити про неструктурованість натовпу недоречно. Йдеться про те, що управління великими масами людей вимагає від професійних політиків задіяння специфічних механізмів, зокрема маніпулювання тощо.

Ці явища призвели до виникнення теорій, що пояснюють участь груп у політиці. Класичною є теорія груп інтересів А. Бентлі. До **груп інтересів** належать *об'єднання, створені для вираження і задоволення інтересів людей у відносинах з суб'єктами політики*. У суспільстві є безліч груп інтересів. Причина – в розмаїтті самих інтересів. Це спонукає носіїв інтересів інтегруватися, адже влада не реагує на неорганізовані інтереси.

Функції груп інтересів: їх артикуляція (перетворення розпливчастих інтересів на чіткі гасла), агрегація (зведення приватних інтересів до більш загальних), мобілізація (активізація громадян для захисту інтересів), соціалізація (засвоєння громадянами групових норм), рекрутингова (висування еліти), представницька (представництво групових інтересів).

Серед груп інтересів розрізняють громадські організації та суспільні рухи. **Суспільні рухи** – це *об'єднання, що не мають чіткого організаційного оформлення, створюються навколо однієї важливої проблеми*. Приклади – рухи за надання виборчих прав жінкам, за охорону навколишнього середовища. **Громадські організації** – це *організаційно оформлені об'єднання, створені для вираження й задоволення інтересів*

і потреб громадян. В Україні нараховується понад 50 тис. громадських організацій – професійних, молодіжних, жіночих, екологічних, спортивних, наукових. Є такі, що спеціалізуються на спостереженні за виборами.

Деякі організації представляють інтереси працівників будівництва та архітектури. Впливовими є Спілка архітекторів України, Українська будівельна асоціація, Будівельна палата, Всеукраїнська спілка виробників будівельних матеріалів та виробів. У 2011 р. останні три створили Конфедерацію будівельників. До неї входять близько 700 суб'єктів ринку. Уряд оцінював створення Конфедерації як «можливість працювати з організованими будівельниками, ...щоб існував зворотній зв'язок».

Серед груп інтересів виокремлюють політичні та неполітичні групи. До неполітичних відносять групи, функціонування яких не пов'язане зі здійсненням впливу на владу, до політичних – ті, що ставлять завданням вплив на владу, але не її завоювання. Останнім часом цей розподіл стає все менш чітким. Влада, по-перше, регламентує діяльність неполітичних груп, по-друге, зацікавлена передати їм частину відповідальності. Певні управлінські функції передаються саморегульним організаціям на ринках. Ще один приклад – сприяння створенню об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). В обмін на це держава (місцева влада) вимагає від груп інтересів лояльності. По-третє, «неполітичні» об'єднання залучаються політиками для отримання голосів. По-четверте, вони залежать (фінансово чи інакше) від недержавних суб'єктів влади, наприклад, фінансово-економічних структур, та й міжнародних організацій. По-п'яте, в кризові часи вони втручаються в політику, щоб захистити інтереси. Через це все частіше громадські об'єднання стають складовою владних ієрархій.

*Групи, що ставлять за мету здійснення впливу на владу, у західній літературі називаються **групами тиску**.* Функціонування груп тиску пов'язане з явищем **лобізму** – організованого впливу груп інтересів на суб'єктів політичних та адміністративних рішень. Лобістські зусилля спрямовані на прийняття або недопущення прийняття певних рішень, скасування вже прийнятих. Ці рішення найчастіше стосуються бюджетних витрат, розпорядження власністю, податків, ліцензування, держзамовлення. Але вони також можуть стосуватися інших питань – зовнішньополітичних, проблем екологічної політики тощо.

Лобізм – складна система, що включає: замовника; об'єкт лобізму; професійних лобістів; предмет лобізму; механізми впливу; нормативну сферу. До замовників відносяться: корпорації, громадські організації, відомча, галузева, регіональна бюрократія тощо. Об'єкти лобізму – струк-

тури влади (уряд, міністерства, регіональна влада), окремі чиновники, парламент (парламентські комітети, фракції, депутати), суд, партії.

Найорганізованішим є лобізм в США, де у 1946 р. було прийнято перший закон про лобізм. З метою регламентації лобізму в ЄС у 2005 р. віце-президент Єврокомісії дав старт Європейській ініціативі прозорості.

Особи, які займаються лобіюванням, називаються лобістами. Найчастіше професійним лобіюванням займаються громадські організації, юридичні контори. У законодавстві деяких країн передбачена їх реєстрація. При Європарламенті та Єврокомісії реєстрація нині добровільна. У відповідному реєстрі у квітні 2011 р. перебувала 3741 організація. В цілому на рівні ЄС діють 15 тис. індивідуальних та організованих лобістів, на федеральному рівні США – близько 25 тис..

Залежно від методів впливу розрізняють лобіювання: пряме (безпосередній контакт з об'єктом) або непряме (через посередників; демонстрація широкої громадської думки через кампанії в ЗМІ, надсилання листів тощо); м'яке (донесення інформації до влади) або жорстке (активний вплив на владу); законне та незаконне (підкуп, загрози). До речі, у США лобісти можуть спонсорувати політиків. В ЄС ця практика заборонена.

В Україні лобізм організаційно не відокремлений від держуправління.

Громадянське суспільство

Однією з важливих у політології є концепція громадянського суспільства. В багатьох наукових працях **громадянське суспільство визначають як сукупність суспільних відносин, які перебувають поза межами державного втручання** (економічних, соціальних тощо). Отже, громадянське суспільство – сфера вільної реалізації індивідами своїх інтересів. Ці інтереси виникають в першу чергу внаслідок інституту приватної власності. Також зазначають, що громадянське суспільство – це спонтанна взаємодія, в той час як держава – взаємодія організована. До ознак громадянського суспільства відносять також громадські організації тощо.

Все це не означає, що держава взагалі не пов'язана з громадянським суспільством. Вона є його породженням і, на думку теоретиків, створена, щоб гарантувати свободи, за яких формуються відносини, що є змістом громадянського суспільства. Гарантії полягають в законодавстві, діяльності незалежного суду тощо.

Отже, класична концепція громадянського суспільства невіддільна від концепцій договірною походження держави та природних прав людини, а держава, згідно з нею, є правовою, тобто такою, де закони втілюють природні права. Відтак серед ознак громадянського суспільства називають рівність громадян перед законом.

Вважається, що громадянське суспільство є запорукою демократії. Воно не дає державі втручатися у приватні справи та здатне впливати на державу, якщо вона здійснює дії проти індивідів та суспільства. У зв'язку з цим в політичній риторичі та інколи в науці розрізняють «сильне» та «слабке» громадянське суспільство. Ознакою сили називають здатність впливати на державу та захищатись від її авторитарних дій, а запорукою «сили» – інститут приватної власності.

Але вже в цих тезах щодо ознак громадянського суспільства та його взаємодії з державою є суперечності. Держава має важелі для впливу на суспільні відносини та використовує їх. Більше того, цього від неї вимагає саме суспільство – для захисту прав та свобод. Щоправда, прибічники класичної концепції говорять, що такий захист не є втручанням. Але це непереконливо. Держава, захищаючи права індивіда від інших індивідів, обмежує їх вільну взаємодію, тобто втручається у суспільні відносини.

Щоб розв'язати ці суперечності, треба дослідити історію формування концепції громадянського суспільства, зокрема й концепту громадянства.

Хоча класикою концепції громадянського суспільства є філософія Нового часу, її передумови склалися ще у стародавньому світі. Звернемо увагу на етимологію понять «громадянин», «громадянський». Вони тісно пов'язані з громадою (спільнотою). Арістотель громадянами називає тих, хто бере участь у законотворчості та судовій діяльності, тобто у діяльності держави. Сучаснику це може здатися дивним: хіба «спільні справи» – це лише держава? Але треба розуміти, що у давніх греків спільним був поліс, тобто держава. Тому «спільні справи» і державне управління – для них одне й те саме. Греки не розрізняли суспільство та державу, а громадянином був той, хто брав участь у діяльності держави.

Початок розрізнення держави та суспільства – особливість Середньовіччя. Тоді утвердилася церква – перший громадський інститут. Держави виникали та гинули, а церква залишалась.

Звичайно, король міг і мав бути християнином та відповідно себе поводити, але цього він міг не дотриматись (свобода волі для католиків священна, інакше не було б покаяння – джерела доходів церкви) і тоді переставав бути громадянином. Церква відлучала його. Але він міг покаятись та грішити далі, знову сподіваючись на покаяння, тим більше враховуючи масовий продаж індульгенцій.

Але держава і церква зіткнулись з молодим капіталізмом. Відтепер «спільні справи» церквою не обмежувались, а включали ринок, а його основою були приватна власність та особиста свобода. Громада захищала їх від феодальної держави. І тут народжуються концепції й природних

прав (право на життя, свободу, власність), й громадянського суспільства. Отже, ця концепція – ідеологія буржуазії в боротьбі проти держави.

Але розвиток капіталізму щастя не додав. Приватної власності на всіх не вистачало. Той, хто її не мав, був змушений йти у найми. А отже і його свобода обмежувалась. Та й взагалі, постала дилема – чи має право вільна людина здійснювати дії, які обмежують свободу інших? Виходило, що свободи теж на всіх не вистачає.

Тому Гегель відкоригував концепцію громадянського суспільства. Він говорив, що в громадянському суспільстві свобода одного перетворюється на несвободу іншого, а справжня свобода досягається у державі, яка врівноважує приватні інтереси. Тобто громадянське суспільство поглинається державою. А це пряме втручання держави.

Але й гегельянські тези були суперечливими, адже не пояснювали, хто буде визначати, як залагоджувати громадянські суперечності. Коли Гегель був живий, все було зрозуміло – освічений абсолютизм, але його скинули. Натомість владу стали формувати на виборах. Отже, саме громадянське суспільство формує владу. Віднині механізми соціального контролю почали зосереджуватися у політиці. А це означало повернення античної концепції, за якої громадська діяльність є політичною.

Регулювання владою, що обирається, суспільних відносин здійснюється в інтересах груп суспільства, які виявились сильнішими. Громадські об'єднання зміцнили політичний плюралізм, але перенесли суперечності громадянського суспільства на державу, що й відзначив К. Шмітт, зауваживши, що парламент є ареною боротьби непримиренних інтересів (і не лише він). Здавалося, це були й підтвердження застережень Гегеля щодо громадянського суспільства, й дискредитація його висновків, оскільки не держава поглинала громадянське суспільство, а навпаки.

З часом з'ясовується, що більшість суспільства не має до формування влади ніякого відношення, насправді вирішують все партії та організації, які привласнюють право говорити від громадянського суспільства, та їх лідери, які завойовують державні посади і керуються власними інтересами, які видають за спільні. В самих громадських організаціях відбувається розшарування. Їх керівництво монополізує вплив, віддаляється від пересічних членів, а інтереси отримання лідерами влади переважають інтереси інших членів організацій.

Найчіткіше це продемонстрували тоталітарні режими. Але це властиве й демократіям. Все вирішує держава, а точніше індивіди та групи, які керують нею. Держава стає новим ідолом політичної науки і до останньої третини ХХ ст. про громадянське суспільство забувають.

Ситуація змінилася в останні десятиліття ХХ ст. Численні кризи засвідчили – держава не може виконати соціальні зобов'язання, які вона перебрала. Індивідуальних та групових інтересів надто багато, щоб вона могла їх усі врахувати. Це мало наслідком руйнування соціалістичної системи та західної «держави загального добробуту». Тому суспільство має взяти зобов'язання, які виконувала держава. Поширюється *концепція субсидіарності, за якою якомога більше функцій суспільного управління слід зосередити на нижчих рівнях управління, і лише при неможливості реалізації їх слід передавати на вищі рівні.* Це викликало новий сплеск інтересу до громадянського суспільства в останню третину ХХ ст. З новими концепціями виступили Д. Кін, Е. Арато тощо.

Р. Патнем відкрив, що, попри деградацію традиційних структур громадянського суспільства, упродовж останніх десятиліть зростають структури нового типу, які відрізняються від традиційних організацій цілями та структурою, ставленням до політики. Ще у 1980-ті рр. він зафіксував чисельне зростання товариств пенсіонерів, анонімних алкоголіків, інтенсифікацію волонтерської діяльності. Дослідження інших вчених призвели до схожих результатів. Зокрема, з'ясувалося стрімке зростання останнім часом в США такого товариства як The Red Hat Society, яке об'єднує жінок похилого віку, які є найбільш активними освоювачами інтернету. Це наштовхує на гіпотезу, що форми громадянської активності змінюються, оскільки змінюються форми комунікації.

Все це не скасовує античну концепцію громадянства, але доповнює її. В умовах «розмивання» влади громадянська активність та політична активність ототожнюються між собою, але не з діяльністю державних органів, оскільки політична влада включає не лише державну.

Політичні партії – структура, функції, типологія

Важливим елементом політичної системи є партії. Слово партія походить від лат. *pars* – частка. Тобто партія – це частина суспільства. Перші партії виникли в стародавньому світі. В Середньовіччі та у Новий час за владу боролися аристократичні угруповання, які теж називалися партіями. Становлення масового суспільства змінило обличчя партій, вивело на арену масові партії. Їх відзначає більш чітка організаційна структура.

Політична партія – добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, що виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

До **функцій** політичних партій відносять:

- політичне представництво соціальних інтересів;

В дійсності зв'язки груп з партіями неоднозначні. Партія може не отримати підтримку групи, чиї інтереси вона намагається представляти. Інтереси однієї групи можуть представляти кілька партій. Люди можуть підтримувати партії, чия діяльність суперечить їх інтересам.

- артикуляцію політичних інтересів індивідів та соціальних груп, тобто перетворення розпливчастих масових інтересів на чіткі гасла;

- розробку політичних програм, ідеологій, доктрин;

- консолідацію соціальних груп навколо себе;

- боротьбу за оволодіння державною владою та участь у її здійсненні;

- політичну соціалізацію членів суспільства;

- підготовку кадрів для держави, місцевого самоврядування шляхом рекрутування здібних представників різних соціальних груп.

Особливості сучасного розвитку змушують уточнити функції партій. Нині вони не лише представляють соціальні інтереси, а й сприяють їх формуванню. Як писав М. Дюверже, не стільки партії віддзеркалюють громадську думку, скільки остання є проекцією партійної системи. Тому важливою функцією партій є *формування громадської думки*.

Ще одна функція пов'язана зі змінами в суспільному середовищі. Три-чотири десятиліття тому вважалося, що партії, презентуючи соціальні інтереси, є складовими громадянського суспільства. Урізноманітнення соціальної структури ускладнює таке представництво. З іншого боку, розширення функцій партій ускладнює внутрішньопартійне середовище, сприяє розшаруванню в партіях. Ще на початку ХХ ст. Р. Міхельс вивів «залізний закон олігархізації», згідно з яким в партіях з'являється еліта, яка визначає її діяльність, представляє її в органах влади тощо. Відтак партії є не стільки інститутами громадянського суспільства, скільки *інструментами структуризації політичної еліти*, що є ще однією їх функцією.

Партії, що перемогли на виборах, формують парламент (місцеві ради) шляхом утворення фракцій. На Заході діє принцип автономії партійних фракцій. Члени фракцій враховують не лише партійні настанови, а й волю виборців, інтереси спонсорів виборчої компанії.

Відокремленням еліти розшарування в партії не обмежується. Партії є складними системами та включають: лідерів; партійну бюрократію; ідеологів; фінансистів; представників в органах центральної та місцевої влади; активістів; пересічних членів. Така складна структура породжує розбіжності у поглядах членів партії на її діяльність, тактику, навіть стратегію. Отже, між членами партій можуть існувати ідеологічні розбіжності. Чим чисельнішою є партія, чим більше її вплив та складніша структура діяльності, тим ці розбіжності більші.

Діяльність партії регламентується законодавством країни та партійними документами. До останніх належить, зокрема, **партійна програма** – документ, що містить оцінку поточного політичного моменту, перспектив розвитку суспільства, стратегічні цілі, цілі в окремих сферах суспільного життя. Напередодні виборів партії в багатьох країнах ухвалюють передвиборні програми, які містять, зокрема, цілі діяльності партії в разі обрання її представників до органів влади. Але в насиченому інформаційно-комунікативними зв'язками суспільстві, коли політика перетворюється на театралізоване дійство, цінність програм зменшується.

Організація партії регламентується статутом. Найвищим органом партії є з'їзд (конференція). Партії складаються з організацій. Їх структура пов'язана з адміністративно-територіальним поділом держави. Парторганізації утворюють ієрархічну систему. Національний виконавчий орган партії має назву центрального комітету, політради тощо.

Ефективність діяльності партії залежить від її ресурсів. Вони включають не лише фінанси, ЗМІ, матеріальні ресурси (будівлі, техніка), а й кадрові (партбюрократія, лідери, активісти), організаційні (розгалуженість організацій створює передумови діяльності на всіх рівнях політики), ідеологічно-символічні (ідеї, гасла), інформаційні (бази даних), соціальні (зв'язки з впливовими чиновниками, лідерами громадської думки тощо).

Класифікація партій здійснюється за різними критеріями. Згідно з функцією представництва соціальних інтересів партії можуть бути поділені за ознакою соціальної групи, на представництво якої претендують. Раніше виокремлювали робітничі, буржуазні тощо партії, тобто базою класифікації була класова структура. Диверсифікація соціальної структури призвела до подрібнення такої класифікації. З'явилися партії, які претендують на представництво інтересів жінок (в Україні зареєстровані Партія жінок України, Партія «Солідарність жінок України», «Жінки за майбутнє»), молоді («Молода Україна», Молодіжна партія України, «Молодь до ВЛАДИ»), пенсіонерів (Партія пенсіонерів України), етнічних (Слов'янська партія, Партія «Руський блок», Партія угорців України, Демократична партія угорців), конфесійних (Партія мусульман, Республіканська Християнська партія) груп, регіонів («Рідне місто», Партія місцевого самоврядування), мешканців села (Аграрна партія, Партія селян, Партія відродження села), дрібного бізнесу (Політична партія малого і середнього бізнесу), борців за екологію (Партія Зелених, Зелена партія, «ЕКО+25%»), чорнобильців (Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу», Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Ук-

раїна.»), покоління дітей війни (Всеукраїнська партія «Дітей війни», ПП «Діти війни»), користувачів інтернету (Інтернет партія України).

Партія, що представляє інтереси малочисельних груп, не має шансів здобути владу. Для цього вона має орієнтуватися на широкий соціальний зріз. В др.пол. ХХ ст. на зміну класовим партіям приходять «загальнонародні партії», або **«партії для всіх» (catch-all-parties)**. Вони намагаються представити себе виразниками спільних інтересів соціальних груп.

Подрібнення соціальної структури змінює й класифікацію партій за ідеологічною ознакою. Тривалий час за цією ознакою виокремлювали комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, фашистські, націоналістичні партії. Нині, поряд з цими метаідеологіями, з'являються нові ідеології, а відтак і партії, які намагаються «вхопити» групи населення. Зокрема, партії, що проголошують ідеологіями фемінізм, екологізм, регіоналізм тощо.

Залежно від цілей та характеру діяльності розрізняють революційні (радикальні), реформістські та консервативні партії. Перші орієнтовані на радикальні зміни у суспільстві та використання революційних методів для їх досягнення, реформістські – на поступові перетворення, консервативні – на збереження традиційних засад суспільного життя.

За ставленням до влади виділяють **правлячі та опозиційні партії**. Ця класифікація передбачає розрізнення моделей поведінки партій при владі та в опозиції. Опозиційна партія має більшу свободу з точки зору змісту заяв, надання обіцянок. Зміна моделі поведінки при переході від опозиції до влади та навпаки пояснюється різницею інтересів влади та опозиції, нерівномірністю відповідальності, різним інформзабезпеченням.

Р. Даль виокремлював кілька моделей опозиції. Згідно з однією, за наявності двох основних партій в опозиції знаходиться та, яка програла вибори. Також в опозиції можуть бути одразу кілька партій. Опозиційними можуть бути не лише партії, а й громадські організації.

Позасистемними є партії, які виступають не лише проти тієї партії, яка в даний момент знаходиться при владі, а й проти в цілому суспільного ладу. Часто вони не беруть участь у виборах, але іноді намагаються проводити депутатів, адже парламентська трибуна дає можливість впливу на населення. У минулому позасистемною опозицією часто називали комуністів у західних країнах, але, проголошуючи радикальні гасла, вони поступово інтегрувались до режимів. Адже депутати змушені були працювати в парламентах, з урядами, а відтак втрачали радикалізм.

З часів Великої французької революції кінця XVIII ст. існує інтегративний поділ, який враховує багато з перерахованих ознак (ідеологічну, місце у політичному спектрі). Згідно з цією класифікацією, партії поділяють-

ся на **ліві** (комуністичні), **центристські** (ліберали) та **праві** (консерватори, праві радикали), а також перехідні позиції – ліво- та правоцентристи. Правими називають тих, хто відстоює сильну державу, приватну власність, лівими – тих, хто орієнтований на суспільну власність, виступає за більшу соціальну рівність, солідарність.

Типологія М. Дюверже передбачає поділ партій на **кадрові та масові**. Кадровими є партії, які не мають фіксованого членства, складаються переважно з професійних політиків, зокрема представників партій у парламентах та інших органах, партактивістів. Ці партії функціонують для участі у виборах, отримання максимальної кількості мандатів для формування уряду і проведення своєї політики через органи влади. Прикладами є Республіканська та Демократична партії США, Консервативна партія Великобританії. Навпаки, масові партії, наприклад, англійські лейбористи, є централізованими, з обов'язковим членством в первинній організації. Вони відрізняються значною вагою ідеологічної діяльності. Чим радикальніша партія, тим більш вірогідно вона є централізованою. Навпаки, кадрові партії, орієнтовані на вибори, ідеологічно помірковані, оскільки їх пріоритетом є залучення на свій бік якомога більшої кількості виборців.

Партійні системи країн світу

*Механізм відносин партій в контексті формування державної влади та державної політики називається **партійною системою**.* Вона значною мірою визначає політичний режим. З іншого боку, партійна система сама визначається не лише симпатіями громадян, а й рішеннями влади.

Класичну типологію партійних систем розробив Д. Сарторі. З деякими змінами вона вживається сьогодні. Згідно з нею, існують такі системи.

Однопартійна. В країні наявна одна партія, яка є неподільно правлячою, її апарат зрощується з державним. Приклади – СРСР, фашистська Німеччина, колишні Угорщина, Югославія, нинішні Куба, Північна Корея.

До однопартійних слід віднести також системи, коли в країні є кілька партій, але усі вони, крім однієї, не претендують на владу та визнають владу правлячої партії-гегемона. Приклади – колишні Польща, Чехословаччина, Болгарія, сучасний Китай. Але деякі дослідники таку систему називають не однопартійною, а **гегемоністською**.

Система з домінуючою партією. За неї в країні є багато партій, але лише одна очолює вищі органи державної влади. Інші конкурують з нею, вони можуть очолити деякі органи місцевої влади, комітети парламенту і, врешті-решт, можуть відсторонити правлячу партію від влади. В силу конкуренції правляча партія не зрощується з держапаратом. Ця система у 1930-1970-х рр. існувала у Швеції (правила Соціал-демократична робітни-

ча партія), у 1950-1990-х рр. – в Японії (Ліберально-демократична партія), Індії (Індійський національний конгрес). З застереженнями цю характеристику можна застосувати щодо Мексики. В ній у 1917-1998 рр. правила Інституційно-революційна партія. Порівняно з Японією, Швецією, Індією, інтенсивність конкуренції тут була нижчою, фіксувалося зрощення партійного та державного апарату. Тобто партійна система Мексики мала ознаки й гегемоністської. Але завжди були партії, що не погоджувалися з ІРП, і у 1998 р. їх представник став Президентом.

Двопартійна. За цієї системи в країні є багато партій, але лише дві змінюють одна іншу при владі. В класичному вигляді ця система існує в США, де до влади приходять то демократи, то республіканці, а також, до 2010 р., у Великобританії, де уряд очолювали консерватори або лейбористи. Ця система також існує у багатьох колишніх англійських колоніях, наприклад, Австралії. Як зазначає М. Дюверже, у двопартійній системі основним партіям властива ідеологічна поміркованість, акцентування не стільки на цінностях, скільки на конкретних проблемах громадян. Це пов'язано з тим, що вони намагаються залучити голоси не лише твердих прибічників, а й інших виборців. Двопартійна система негативно впливає на інші, крім основних, партій. Під час одних з виборів у Великобританії у 1980-ті рр. за Компартію проголосували 14 тис. виборців, при тому, що членів партії було 16 тис. Так відбувається тому, що прибічники і навіть члени партій розуміють, що у них немає шансів увійти до парламенту, а тому підтримують ту основну партію, яка їм ідеологічно ближче.

Підвидом двопартійної системи є **система двох з половиною партій**. За неї в країні є дві потужні партії, але жодна не може провести таку кількість депутатів, щоб одноосібно сформувати уряд. Тоді одна з них утворює коаліцію з третьою партією, менш впливовою, але сумарна кількість їх депутатів дає змогу сформувати уряд та проводити закони. Класичний приклад – ФРН. З кінця 1960-х рр. дві провідні сили – Соціал-демократична партія та блок ХДС/ХСС – утворювали коаліції з Вільною демократичною партією. У 1990-х рр. СДПН утворила коаліцію з Партією зелених. Наприкінці 2000-х рр. коаліцію знову сформували демохристияни та вільні демократи. У 2010 р. ця система постала у Великобританії, де Консервативна партія, що перемогла на виборах, для створення уряду залучила до коаліції Ліберал-демократичну партію.

Перспективи двопартійних систем у світі нині розмиваються. Крім Великобританії, ця тенденція властива певною мірою й США. Хоча поки що тут не йдеться про можливість для інших партій провести свого представника у президентське крісло, вони вже впливають на результати

виборів. Так, у 2000 р. демократ А. Гор не зміг перемогти республіканця Дж. Буша, зокрема, тому, що у президенти балотувався кандидат Партії зелених – менш впливової, але ідеологічно близької до демократів та А. Гора (він за професією еколог та на виборах приділяв багато уваги екологічним проблемам). Якби кандидат зелених не балотувався, то виборці, які голосували за нього, віддали б голоси А. Гору і він переміг би.

Системі поміркованого плюралізму властива наявність кількох приблизно рівних за впливом партій, представлених у парламенті, формування уряду на коаліційній основі, відсутність жорсткого ідеологічного розмежування. Передумовою цієї системи є відсутність значних проявів жорсткого радикалізму у суспільстві. Прикладом цієї системи є Швейцарія.

Навпаки, **системі поляризованого плюралізму** властиві різке ідеологічне розмежування між парламентськими партіями, наявність двополлярної (лівої та правої) опозиції, позасистемних партій. Приклад – партійна система Італії у 1950-1980-х рр. У парламенті були представлені багато партій. Провідними були Християнсько-демократична та Комуністична. Жодна самотужки не могла сформувати уряд. Тож ХДП залучала до коаліції республіканців, соціалістів. Противагу КПІ складала праворадикальна партія Італійський соціальний рух – Національні праві сили.

Атомізована система характеризується багатьма, зокрема позасистемними, партіями, що не мають значного впливу в країні. Уряд в таких державах часто формується на непартійній основі. Атомізованими були партійні системи экс-радянських республік в перші роки незалежності.

Становлення партійної системи України

Наприкінці 1980-х рр. в Україні існувала однопартійність. Створення партій, крім КПРС, заборонялось. Але фактично вже виникли нові партії. У 1990 р. було ухвалено закон про реєстрацію партій і, крім КПУ, були зареєстровані Республіканська та Селянсько-демократична партії.

Але партійна система знаходилася у зародковому стані. Більшість політичних течій функціонували в рамках громадських організацій, зокрема Народного руху. Їх розвиткові сприяло проголошення незалежності. КПУ була заборонена, у 1992 р. було ухвалено Закон «Про громадські об'єднання», що розмежував партії та громадської організації. Було зареєстровано низку нових партій. Перереєструвався як партія й Народний рух. Конституція 1996 р. зафіксувала право громадян на створення партій.

Партії, що були зареєстровані тоді, заповнили класичний ідейно-політичний спектр. Але соціально-економічна ситуація для них була несприятливою. Стара соціальна структура руйнувалася, нова формувалася повільно. Після закінчення холодної війни, що підживлювала військово-про-

мисловий комплекс, демонтажу радянської влади впали соціально-економічні показники. Населення пов'язувало негаразди і з діяльністю партій. Тому вони не стали популярними. Колишня компартійна та господарська еліта, що посіла керівні крісла в державі, не поспішала долучатися до партій, а керівництво останніх було цим задоволено, бо інакше зіштовхнулося б з внутрішньопартійною конкуренцією. В цілому тодішня партійна система була атомізованою. Партії не змогли перед виборами 1994 р. істотно вплинути на зміст виборчого закону, зокрема посилити роль партій у виборах. Старій еліті була вигідніша система, що існувала.

Ситуація змінилася у другій половині 1990-х рр. Реформи, зокрема приватизація, сприяла конвертації політичної ваги еліт у власність над економічними об'єктами, формуванню фінансово-політичних угруповань. Одним з інструментів збільшення свого впливу вони обрали партії, що перетворилися на їх складову. Завдяки партіям вони не лише протистояли КПУ, заборону на діяльність якої було скасовано у 1993 р., та іншим лівим, а й отримали контроль над прийняттям парламентських рішень, конвертували свій вплив у домінуючі позиції в економіці та інших сферах, залучали безпартійних чиновників, які вже не могли політично конкурувати з ними, оскільки «партизовані» клани ресурсно їх переважали.

У 1997 р. партійні фракції парламенту домоглися ухвалення виборчого закону, за яким половина депутатів обиралася по списках кандидатів від партій та партійних блоків. Вибори за цією системою відбулися у 1998 р. та 2002 р. У квітні 2001 р. було ухвалено Закон «Про політичні партії в Україні», що діє й сьогодні. Він підтвердив право громадян на створення партій, але встановив, що їх цілі та дії не можуть бути спрямовані на ліквідацію незалежності, насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, підризок безпеки держави, незаконне захоплення влади, пропаганду насилля, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Заборонено входити до партій суддям, військовослужбовцям, працівникам прокуратури, органів внутрішніх справ, СБУ, податкової, кримінально-виконавчої служби. Рішення про створення партії має бути підтримане підписами 10 тис. громадян, що мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у 2/3 районів не менш 2/3 областей, Києва, Севастополя та Криму. Партіям гарантується свобода опозиційної діяльності. Партія має бути зареєстрована Мінюстом. Реєстрація може бути анульована, зокрема, якщо партія 10 років не висувала кандидатів на виборах.

Подальший розвиток партійної системи був пов'язаний з президентськими виборами 2004 р. Клани побоювалися, що кандидат від одного з

них, який переможе, використає президентські повноваження для боротьби з іншими. Відтак більшість угруповань ініціювали передачу значної частини повноважень від Президента до парламенту, збільшення впливу партій на формування уряду, впровадження виборів Верховної Ради та місцевих рад лише за списками партій та блоків. Такі вибори відбулися у 2006 р. та 2007 р., за наслідками яких коаліції фракцій формували уряди.

Слід сказати, що впровадження з 1998 р. виборів за списками давало надію, що партії, які виникли як складові елітних груп, перетворюватимуться на механізми взаємодії еліт з суспільством. Рух у цьому напрямі був, але дуже повільний. Еліти розцінювали доступ до влади, який вони отримували на виборах, як засіб перерозподілу суспільного багатства і мало звертали вплив на його примноження. Відтак прагнення до співробітництва в рамках коаліцій поступалося поборюванням конкурентів за бюджет. Це викликало розчарування населення, яке посилювалося через те, що це поборювання негативно впливало на економіку та добробут населення (до цього додалася економічна криза кінця 2000-х рр.).

Ці процеси посилювалися внаслідок специфіки виборчих правил, а саме закритих списків кандидатів, на формування яких виборець не впливав, а абсолютний вплив здійснювало парткерівництво. Це не лише не сприяло комунікації між партіями та суспільством, а й змінювало внутрішньопартійне середовище. Свобода дискусій, консолідація на ідейних засадах, які були властиві першій половині 1990-х рр., змінюються авторитаризмом лідерів, жорсткими партієрархіями. Це було й наслідком ускладнення партійної діяльності. Але закриті списки посилювали цей ефект.

Отже, партії не використали у 2000-х рр. шансу для демократизації режиму. Їх діяльність сприяла новим негативним тенденціям. У 2010 р. були скасовані внесені у 2004 р. зміни до Конституції та повернуто форму правління, що існувала у 1996-2005 рр. Було скасовано пропорційну систему на місцевих виборах у жовтні 2010 р.

Контрольні запитання

Чим відрізняється поняття груп інтересів від поняття груп тиску?

В чому полягає явище лобізму?

У чому полягає суть концепції громадянського суспільства і які форми його функціонування?

Охарактеризуйте розвиток громадянського суспільства в Україні.

В чому полягають функції політичних партій?

В чому полягають критерії виокремлення лівих, правих та центристських партій? Які їх ознаки?

Що таке партійна система?

Які типи партійних систем існують? Наведіть приклади.

Охарактеризуйте основні етапи розвитку партійної системи України.

Тестові завдання

Однією з важливих функцій груп інтересів за Г. Алмондом є артикуляція інтересів. Артикуляція інтересів – це:

а) узгодження інтересів; б) мобілізація інтересів; в) перетворення масових вимог у чіткі формулювання та гасла.

Вкажіть відповідність авторів та понять:

1) Р. Міхельс	а) кадрова партія
2) М. Острогорський	б) партійний кокус
3) М. Дюверже	в) олігархізація партій

Вкажіть критерій поділу партій на ліві та праві:

а) ставлення до діючого уряду (підтримка або критика); б) ліві партії завжди борються за отримання державної влади; в) перевага, що надається певним формам власності.

Вкажіть типи партійних систем, які поширені у світовій практиці (2 правильні відповіді):

а) президентська; б) двопартійна; в) парламентська; г) однопартійна.

Головною ознакою двопартійної системи є:

а) наявність у державі лише двох політичних партій;
б) система, за якої уряд формується коаліціями з двох партій;
в) наявність багатьох партій, з яких лише дві поперемінно перемагають у виборах і одноосібно формують уряд.

В якій країні існує двопартійна система:

а) США; б) Франція; в) Північна Корея.

Література

Гельман В.Я. Политические партии России: от конкуренции к иерархии / Володимир Якович Гельман. // Полис. – 2008. – №5. – С. 135-152.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.

Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже, А.Д. Кириллов [науч.ред.]; пер. с фр. Л.А. Зими́на. – М.: Академический проект, 2002. – 558 с.

Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / Федір Михайлович Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с. – С. 248-255.

Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / *Антоніна Колодій*. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – 276 с.

Кормич Л.І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / *Людмила Іванівна Кормич, Д.С. Шелест*. – К.: АВРІО, 2004. – 262 с.

Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория. / *Дж. Коэн, Е. Арато*. Пер. с англ. / *Общ. ред. Мюрберг И.И.* – М., 2003.

Кресіна І.О. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / *Ірина Олексівна Кресіна, Олександр Володимирович Скрипнюк, Анатолій Андрійович Коваленко, Євген Вікторович Перегуда* та ін. – К.: Логос, 2007. – 316 с.

Кукуруз О.В. Політична опозиція в Україні та Польщі: Порівняльний аналіз / *Оксана Віталіївна Кукуруз*. – К.: «Наукова думка», 2010. – 198 с.

Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / *Ольга Куценко*. // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2006. – №3. – С. 92-115.

Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма / *Девід Лейн*. // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2006. – №3. – С. 14-31.

Патнам Р.Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / *Роберт Д. Патнам*. Пер. з англ В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

Партологія: навч. посіб. / *Микола Іванович Обушний, Микола Васильович Примуш, Юрій Романович Шведа*. За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.

Піча В.М. Політологія: Підручник для студентів вищих закладів освіти / *Володимир Маркович Піча, Наталія Михайлівна Хома*. – 5-те вид., виправ. і допов. – Львів: «Магнолія», 2009. – С. 136-154.

Примуш М.В. Політичні партії: історія та теорія: Навч. посібн. / *Микола Васильович Примуш*. – К.: Професіонал, 2008. – 416 с.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник / *Фелікс Михайлович Рудич*. – 3-те вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – С. 156-165.

Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: історичні корені / *Олександр Георгійович Чувардинський*. // *Політичний менеджмент*. – 2008. – №1. – С.158-164.

Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем / *Юрій Романович Шведа* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politzone.in.ua/index.php?id=236>.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / *Петро Панасович Шляхтун*. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

Щедрова Г.П. Громадянське суспільство: прагнення та реалії / *Галина Петрівна Щедрова* // Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 237-247.

ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ЕТНОСІВ ТА НАЦІЙ

План

1. Етноси та етнічні групи, особливості етногенезу
2. Нації – поняття, теорії, типологія.
3. Етнічна та національна ідентичність та свідомість.
4. Етнонаціональні відносини та етнополітика.
5. Особливості етнополітичного розвитку України.

Етноси та етнічні групи, особливості етногенезу

В сучасному світі політична суб'єктність етносів та націй позбавилася сумнівів. Породжені цими спільнотами процеси є потужним чинником регіональних та глобальних змін, криз. ХХ-ХХІ ст. засвідчили сплеск етнічного націоналізму, ксенофобії, релігійного фундаменталізму. Про це свідчать події на Балканах, Кавказі, Близькому Сході, Африканському Розі та навіть в таких країнах, як Великобританія, Бельгія, Іспанія, Франція.

За даними ООН, в світі налічується близько 4 тис. етносів, з яких 800 стали націями, менше 200 – державами.

Поняття етносу, етнічності вживаються не лише в науковій літературі, а й у повсякденні. Кожна людина вкладає в них певне значення. Найчастіше до ознак етносів відносять мову, територію, релігію, культуру. Але жодна з них не є достатньою. Так, мова у австрійців та німців однакова. Навпаки, у українців є складові, що відрізняються за мовною та етнокультурними ознаками. Щодо території, то, наприклад, цигани, як і тривалий час євреї, не мають спільної території. Тому віддзеркалення того, що схоплюється у повсякденні під етносом, в науці призводить до дискусій.

Концепції, що пояснюють цей феномен, можна об'єднати у дві-три групи. **Примордіалісти** твердять, що етноси існують об'єктивно, поза нашою свідомістю. Це не означає ігнорування ролі свідомості етносів, але вона теж є, згідно з цими концепціями, об'єктивною реальністю. На думку примордіалістів, етноси існували в минулому та існуватимуть довічно.

Примордіалістами була більшість радянських етнологів. У західній науці примордіалізм був поширений до 1960-1970-х рр. В середовищі примордіалістів виокремлюють прихильників історико-соціологічного (Е. Сміт, радянські вчені) та історико-біологічного підходів (Л. Гумільов).

Корифей радянської етнології Ю. Бромлей визначає **етнос** як *установлені сукупності людей, які мають спільне походження, ареал, етнічні властивості (мова, культура, свідомість, самоназва).*

Британський етнолог Е. Сміт головними атрибутами етнічної спільноти вважає групову самоназву, міф про спільних предків, історичну пам'ять, спільну культуру, зв'язок з «рідним краєм», почуття солідарності.

Л. Гумільов розглядав етнос як явище географічне та біофізичне, що набуває соціальної оболонки. Його єдність підтримується геобіохімічною енергією, ефект якої він описав як **пасіонарність**. Вона виникає внаслідок мутації в популяції, з'являються люди-пасіонарії, що володіють гіперенергією. З них з'являється етнос. Різний заряд енергії визначає відмінності у поведінці. Стереотипи поведінки – критерій відмінностей між етносами.

З 1960-1970-х рр. західні вчені досліджували проблему свідомого конструювання етносів. Як пише О. Антонюк, **інструменталісти** вважали етноси об'єктивною реальністю, але **етнічність** – *сукупність рис матеріальної та духовної культури, що відрізняють одну етнічну групу від іншої* – розцінювали як продукт етнічних міфів, які створюються для досягнення вигоди та здобуття влади.

На думку **конструктивістів** (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Хобсбаум), етноси конструюються (елітами), зокрема, у сфері свідомості. Передумовою є поширення мереж засобів масової інформації, освіти тощо. Хоча Андерсон як про уявлені спільноти (The imagined communities – назва його книги) пише про нації, те саме можна сказати й про етноси.

Але в конструктивізмі теж існують різні напрями. Радикальні його представники вважають етноси наслідком діяльності соціальних суб'єктів, більш помірковані – що свідомість добудовує етнічні групи. Цікаво, що англійському терміну imagined відповідають два українські – «уявні» (рос. – «воображаемые») та «уявлені» («представляемые»).

Якщо у примордіалізмі центральною категорією є «етнос», у конструктивізмі – «етнічна група». З точки зору формування та функціонування методологічних розбіжностей між етнічними та іншими групами немає.

Ознаками етнічної групи є чинники, які існують не лише поза свідомістю, а й у етнічній свідомості. Так, територія є не лише реальним, а й символічним поняттям (протягом століть євреї були розкидані по світу, а

Палестина була для них не реальним ареалом, а мрією). Так само історична пам'ять віддзеркалює уявлення про реальні події.

Примордіалісти теж використовують термін «етнічна група», але під ним розуміють групи, які мешкають поза межами природного ареалу (наприклад, діаспори).

В науці вживається термін «**етнографічні групи**», під якими розуміють елементи етносу, що мають культурні особливості (гуцули, бойки, лемки). Інколи їх називають субетносами.

В ході дискусій представників вказаних напрямів позиції зближувалися, народжувалися синтетичні напрями. Нині більшість примордіалістів погоджується з тезами інструменталістів та конструктивістів. Але вітчизняна наука відчуває потужний вплив радянського примордіалізму. Надалі, враховуючи положення конструктивізму та примордіалізму, ми виходитимемо з позицій, поширених у вітчизняній науці.

Історичними формами етнічних спільнот є **плем'я** (тип спільності первісного суспільства; головна риса – поділ на роди, племінна територія, економічна спільність, племінна мова чи діалект, самосвідомість, самоназва), **народність** (тип спільності у рабовласницькому та феодальному суспільствах). Деякі вчені зараховують до історичних етноформ рід, але більшість не поділяє цю думку, адже роди будувалися на кровних зв'язках, тобто за біологічними ознаками. Є й проблема віднесення нації до етнічних спільнот. Ю. Бромлей називав націю історичною формою етносу. Нині вчені здебільшого відмовилися від цього погляду.

Український етнос складається з осіб українського походження або тих, хто вважає себе українцем незалежно від країни проживання. Українці в Україні становлять ядро етносу. Зарубіжні особи українського походження – частина українського етносу. Український етнос включає багато культурних спільнот та етнографічних груп. Вони різні за ставленням до проблеми рідної мови, історії, етнічних символів, інших цінностей, можуть відмовляти один іншому в почутті солідарності, що дає підстави називати українське суспільство соціокультурно розколотим. І водночас вони не можуть існувати один без іншого, бо, наприклад, протиставлення однією етнокультурною групою себе іншій дає змогу першій себе ідентифікувати.

Етнічний розвиток дослідниками розглядається не як лінійний, а дискретний, хвилеподібний. Етноси, як правило, не проходять всі стадії етногенезу. Періоди їх функціонування зумовлені соціально-економічними змінами, територіальними, державними, культурними перетвореннями.

Наприклад, етнополітичну еволюцію українців О.Майборода подає наступним чином: первісний етнічний субстрат (доіндоевропейський,

індоєвропейський, слов'янський); давньоруський етнічний субстрат; українська національність; українська нація; українська нація-держава.

Серед етнічних процесів виокремлюють два різновиди: етнорозвоюційні та етнотрансформаційні. Етнорозвоюційні зумовлені соціально-економічними та політико-культурними чинниками, внаслідок чого змінюється склад етносу, структура його матеріальної, духовної культури, спосіб життя (трудова міграція, депортація тощо). Етнотрансформаційні процеси зумовлені взаємодією етнічних спільнот, внаслідок чого відбувається зміна самосвідомості етносу чи його частин, включення його елементів до складу інших етносів, поява нових та зникнення існуючих етносів, поява діаспор, розпад/утворення поліетнічних держав тощо..

Способи утворення етносів можна поділити на дві групи. До «об'єднувачих» належать: **консолідація** – об'єднання етнографічних груп в єдиний етнос (на думку деяких вчених, так виникла давньоруська народність); **асиміляція** – «поглинання» одного етносу іншим, сприйняття першим культурних особливостей другого (буває природною та насильницькою); **інтеграція** – на базі кількох етносів народжується новий.

Друга група – способи «поділу». До них відносять: **парціацію** – розділення етносу на кілька нових (так утворилися, наприклад, арабські народи); **сепарацію** – відділення від етносу групи, яка з часом утворює новий етнос (ісландці, фарерці, франкоканадці) тощо.

Нації – поняття, теорії, типологія

Поняття нації походить від лат. *natio*, що означає рід, плем'я. У Римі так називали чужинців. В пізнє Середньовіччя та Новий час це поняття ототожнювали з групами (буржуазія тощо), які не входили до пануючих класів. У Франції та Англії відбулися революції, в ході яких народ скинув абсолютизм та створив свою державу. Виникло поняття нації-держави. У низці країн (Німеччині) ці процеси відставали. Але й тут народ створив політичні організації, висунув вимоги до влади. Тому, попри різні визначення нації, вчені погоджуються, що її становлення пов'язане з пробудженням до суспільного життя широких мас, політизацією суспільних рухів.

Виокремлюються такі основні концепції нації.

Політична концепція розглядає націю як політичний організм чи державу. В Новий час були поширені такі її визначення: «велика кількість родин однієї крові, які народилися в одній і тій самій країні і живуть під одним і тим же урядом»; «люди, які мешкають у цьому регіоні та підпорядковуються урядові і різняться від інших своєрідним характером».

М. Вебер головним у нації називає «прагнення створити державність». К. Дойч пише: «Нація – це народ, який володіє державою».

Е. Сміт, попри те, що він є етніцистом, пише, що утворення націй є наслідком програми політичного згуртування, а серед головних їх ознак називає єдиний юридичний кодекс спільних прав і обов'язків.

І. Кресіна виокремлює такі конституюючі ознаки нації – територію, державу (або прагнення і воля до неї), національну свідомість (усвідомлення ідентичності, соціальної, культурної окремішності). До ознак, які не є визначальними, вона відносить національний характер, історичну пам'ять і міфологію, духовні й політичні традиції, мову, господарські, побутові відмінності. Слід зауважити, що усвідомлення власної окремішності відбувається якраз через відмінність традицій, побутових ознак тощо.

Специфічним варіантом цієї концепції нації є вищезгадана концепція нації як уявленої спільноти, з якою виступив Б. Андерсон.

Психологічна концепція. Е. Ренан, О. Бауер, І. Кант, І.-Г. Фіхте, Г. Лебон виводять природу нації з «духовної спільності», «духу народу», «національної душі». Відомий вислів Е. Ренана про націю як «щоденний плебісцит», про національну солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і мають бути зроблені в майбутньому.

На думку австромарксиста О. Бауера, нація спирається на **національний характер** – «комплекс фізичних і психічних ознак, що об'єднують членів нації і відрізняють її від інших націй». Він об'єктивується у цінностях, настановах, звичаях, стереотипах (автостереотипах – спрямованих на себе – та гетеростереотипах – спрямованих на інших).

Професор Гарварду Г. Емерсон пише: «Все, що ми можемо сказати про націю – це те, що нація існує тоді, коли активна і досить багаточисельна частина її членів переконана, що вона існує. Не зовнішні об'єктивні риси, а суб'єктивне переконання є вирішальним фактором.»

Культурологічна теорія. Її засновник – ще один теоретик австромарксизму К. Реннер. Нація у нього – «культурне співтовариство», для її оформлення обов'язкові національна духовна культура та спільна літературна мова. До прибічників культурологічної теорії відносять також деяких британських та американських вчених (К. Хайеса, Г. Сетон-Уотсона).

Історико-економічна теорія домінувала в радянській науці та пов'язувалася з іменем Й. Сталіна. Його визначення містило такі ознаки нації: спільність території, економічного життя, мови, особливостей психічного складу, культури. На Заході історико-економічною вважають теорію соціал-демократа К. Каутського, згідно з якою націю, як продукт суспільного розвитку, утворюють люди, яких об'єднують мова та економічні відносини.

Етніцистська теорія. Найвідоміший етніцист Е. Сміт нацією називає велику політизовану етнічну групу зі спільною культурою та історичною

спадщиною. До її ознак він відносить: відмінні культурні риси, успадковану територію, відносно велику чисельність населення, зовнішньополітичні відносини, спільні колективні почуття і систему лояльностей, безпосереднє членство в цій групі, вертикальну економічну інтеграцію.

Щоб вижити, етнічність має набути атрибутів нації, пише Е. Сміт. Такі етнічності західна етнополітологія називає «нацією-групою», «етнічною нацією», «етнонацією». Цими термінами етнічна теорія нації відмежовується від політичної, в якій «нація» вживається як синонім держави.

Отже, в понятті нації, як і етносу, виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Але об'єктивне усвідомлюється суб'єктивно (мова як об'єктивна даність і як цінність, територія як ареал проживання та як міф), а суб'єктивне – об'єктивується (наприклад, національна свідомість існує не лише всередині нас, а й поза індивідуальною свідомістю).

Типологія націй. Нації класифікують за різними критеріями. Гегель поділяв їх на **історичні** (здатні до творення держави), **та неісторичні** (нездатність до державотворення викликана, наприклад, відсутністю чи низькою якістю еліти). Цю класифікацію сприйняли Ф. Енгельс та інші дослідники ХІХ ст. Згідно з нею українці відносились до неісторичних націй. Але схожої класифікації дотримувались й українські вчені, зокрема І. Лисяк-Рудницький, який поділяв нації на повні та неповні. Історія показала, що історичність/неісторичність не є заданою на всі часи властивістю.

За засадничим критерієм виокремлюють **політичні та етнічні** нації. Політична охоплює всіх громадян держави, а етнічна – лише представників певного етносу. Засновником цієї класифікації був Ф. Майнеке, який на початку ХХ ст. «державною» нацією назвав французів, які мали національну державу, а «культурними» – нації, які існували в Германській, Австро-Угорській, Російській, Османській імперіях, тобто не мали національних держав. В другій половині ХХ ст., коли багато цих націй вибороли держави, ця класифікація не спрацьовувала. Виникла й проблема, до яких націй відносити, наприклад, швейцарців чи бельгійців.

Тому у 1970-х рр. Я. Крейсі та В. Велімсські поділили європейські нації на 3 групи: **етнічні** (мають власну мову, культуру, але не мають держави – баски, бретонці, каталонці); **політичні** (мають державу, але не мають єдиного етнічного ядра – швейцарці, бельгійці) та **повномасштабні** (мають етнічне ядро, власну мову, культуру та державу – французи, німці, українці тощо). Нація, що перебувала у складі федерації, прирівнювалось за статусом до нації, яка мала державу. Натомість нації, які мали статус автономії, не вважались націями із власною державою.

За територіальною ознакою нації поділяють на **територіальні** (мають власну територію) і **безтериторіальні**. Прикладом останніх до створення у 1948 р. Держави Ізраїль були євреї.

Територіальні нації, в свою чергу, поділяються на **єдині** (мешкають в одній державі) і **розділені**. В різні періоди розділеними були німецька, польська, українська, в'єтнамська, єменська нації, нині – корейська.

При виокремленні різних типів націй вживають також такі позначення.

Титульною є нація, яка дала назву державі (українська тощо).

Виокремлюють також **діаспорні** нації. За Г.Сетон-Уотсоном, це нації, більша частина яких перебуває за межами власних країн (вірмени, євреї).

Національні меншини та корінні народи. **Національна меншина** – група людей, яка відрізняється за етнічною приналежністю від більшості населення держави і не є в ній автохтонною*.

**/ Автохтонним є народ, історичне коріння якого знаходиться в межах цієї держави. В Україні автохтонними є українці, кримські татари, караїми та кримчаки.*

Національні меншини класифікуються на такі, що проживають компактно (в Україні, наприклад, угорці, болгари), розсіяні (євреї). Бувають також емігрантські, колоніальні тощо національні меншини.

Меншини набувають політичної суб'єктності через діяльність представників та форми самоорганізації – громадські організації, інститути національно-культурної або національно-територіальної автономії.

Іноді застосовують термін **«корінні народи»**. Конвенція Міжнародної організації праці 1989 р. визначає їх як нащадків тих, хто населяв країну під час її завоювання, колонізації чи встановлення державних кордонів, які зберігають деякі чи усі традиційні інститути (ескімоси, алеути), та проголошує необхідність поваги до їх самобутності та сприяння здійсненню їх прав. Конституція України містить цей термін, але не пояснює, до кого він відноситься. Частина науковців вважає, що впровадження цього терміну в законах призведе до міжетнічних конфліктів та посилення сепаратизму.

Етнічна та національна ідентичність та свідомість

Під **ідентичністю** розуміють приналежність індивіда до етнічної групи чи нації, яка ґрунтується на маркерах, за якими виокремлюють ці групи та нації і які були описані вище щодо різних концепцій етносів/націй.

Акт віднесення індивіда або групи до етносу (нації) є етнічною (національною) ідентифікацією. Вона здійснюється за об'єктивними та суб'єктивними ознаками. Тісне їх перетинання часто зустрічається серед українців. **Етнічна (національна) самоідентифікація** – це віднесення індивідом або групою себе до певного етносу (нації). Самоідентифікація

може не співпадати з ідентифікацією, тобто з віднесенням індивіда іншими індивідами. Пов'язано це з тим, що в ході самоідентифікації об'єктивні ознаки етносу (нації) набувають суб'єктивного осмислення. Так, засновником українського націоналізму був етнічний росіянин Д. Донцов.

Самоідентифікація є процесом. Тому її результати можуть змінюватись з часом. Ці зміни залежать від зовнішніх чинників – дій держав, партій, інших індивідів.

Етнічна та національна ідентичність – явища різнопорядкові. В умовах політичної поліетнічної нації важливе місце в національній ідентичності посідає співгромадянство в його об'єктивному (національний паспорт, спільні закони, спільне економічне життя) та суб'єктивному (солідарність з іншими членами спільноти, зокрема іноетнічними) проявах.

Зростання ролі етнічної ідентичності в сучасному суспільстві є реакцією на явища глобалізації, на тенденції уніфікації та стандартизації.

Етнічна (національна) свідомість – уявлення етносу (нації) про себе та інші народи та соціальні явища. Основний елемент такої свідомості – відокремлення «ми» від «не ми». До факторів національної самосвідомості належать також релігійні погляди, соціальні, політичні ідеї.

Етнічна (національна) самосвідомість віддзеркалює суб'єктивний вимір свідомості. Самосвідомість – важливий чинник регуляції етносу (нації). Може мати рівні – завищений, занижений, адекватний. *Синтез психологічних та світоглядних виявів етнічної самобутності формує національний менталітет.*

Одним з феноменів у сфері національної самосвідомості є **подвійна (множинна) етнонаціональна свідомість** – одночасна самоідентифікація індивіда з двома чи більше етнонаціональними спільнотами. Досить поширена в Україні. Однією з передумов цього є зміна держави, в якій мешкає етнос (нація), ситуація **білінгвізму**, тобто соціалізація з використанням двох мов. В умовах поліетнічних держав може виникати таке явище як конфлікт етнічної та національної свідомості. Це можливо, коли індивід ідентифікує себе з одним етносом та зовсім з іншою нацією.

Етнонаціональні відносини та етнополітика

Етнонаціональні відносини – це відносини між суб'єктами етнонаціонального розвитку (етносами, етнічними групами, націями, державними утвореннями). Сучасному розвитку етнонаціональних відносин властиві дві взаємозалежні тенденції. З одного боку, це злам етнічних та національних кордонів, посилення взаємозв'язків, уніфікація та стандартизація суспільного життя, з іншого – викликане цим подальше згуртування етносів, націй, боротьба за самобутність, рівноправність.

Взаємодія цих тенденцій часто призводить до міжетнічних та міжнаціональних конфліктів. Найбільш поширені конфлікти виникають на основі відмінностей у володінні етнопонаціональними групами природними, а також соціальними ресурсами (зокрема, доступ до політичної влади).

Осібнo стоять конфлікти, які виникають на ґрунті найбільш політично значущих протиріч між державою і етнічною групою. Найчастіше вони пов'язані з юридичним або фактичним обмеження прав останньої. Так, в СРСР влада застосовувала негласні дискримінаційні заходи щодо євреїв.

В багатьох країнах поширеним типом міжнаціональних конфліктів є протиріччя між титульним та іншими етносами. В цих випадках має місце дискримінація за національною ознакою в сфері освіти, працевлаштування, встановлюються надмірні вимоги щодо володіння державною мовою.

Але часто міжнаціональні конфлікти виникають й на ґрунті неспівпадіння цінностей відповідних груп. Протиріччя між цінностями можуть зміцнюватися ресурсним нерівноправ'ям етнопонаціональних груп.

Суперечності проявляються як на рівні політичних інститутів (рухів), так і на міжособистісному, побутовому рівні. На цьому рівні формуються стереотипи ворожості (расизм, нетолерантність, ксенофобія).

Причинами, що провокують національні рухи та міжнаціональні конфлікти, можуть бути: вплив споріднених зарубіжних груп, які борються за права одноплемінників в інших країнах; політика **іредентизму** – *свідомого об'єднання людей однієї національності в межах єдиної держави* тощо. Прикладами останніх років є Косове, Абхазія, Південна Осетія.

Поширеною причиною національних рухів є низька ефективність держави щодо регулювання міжгрупових відносин. На зламі 1980-1990-х рр. в країнах Східної Європи та СРСР хвиля національних рухів була викликана послабленням державного контролю за міжнаціональними відносинами, низькою ефективністю держави в соціально-економічній сфері.

Політичними регуляторами міжетнічних відносин є державний лад, принципи державної політики, правові норми, політичні відносини.

Національний інтерес – одна з основних умов набуття національної і культурної ідентичності. **Національний інтерес** *виражає в концентрованій формі цілі та способи їх досягнення, які закріплюють за національними рухами політичний статус в країні та на міжнародній арені.*

У практичній політиці розуміння національного інтересу, як правило, поєднує елементи прагматики та ідеологічні постулати. В останньому випадку національні інтереси виступають у вигляді духовних конструктів – «Москва – третій Рим», «американська мрія», імперських амбіцій створен-

ня великих країн (Росії, Румунії) тощо. Таке тлумачення національних інтересів програмує емоційно-почуттєві мотивації політичної поведінки.

Етнонаціональна політика – цілі та дії політичних суб'єктів щодо регулювання міжнаціональних відносин. Метою її є забезпечення безпеки в міжетнічних відносинах. Сферами її реалізації є політична, економічна, регіональна, духовна, мовна та інші сфери. Важливою складовою етнонаціональної політики є регулювання відносин між державою та національними меншинами. Держава в інтересах стабільності має реагувати на вимоги, які висувають меншини.

Етнонаціональна політика регулюється правовими актами держави та нормами міжнародного права – Статутом ООН, Гельсінкськими угодами, Європейською хартією регіональних мов або мов меншин тощо. Міжнародне та національне законодавства до прав національностей відносять: право на вільну національну самоідентифікацію; право на захист від дискримінації за національною ознакою. Основоположним принципом міжнародного права є **право націй на самовизначення** – право визначити форму свого існування в самостійній державі чи у складі іншої держави.

Реалізація цього принципу часто веде до виникнення **сепаратизму** – політичного руху за відокремлення від держави. Але у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. зауважено, що відокремлення не є єдиною формою національного самовизначення. Формами реалізації права на самовизначення є: національно-культурна автономія; національно-територіальна автономія; представництво національних меншин в органах влади; відокремлення від держави з метою створення національної держави; відокремлення від держави з метою возз'єднання з іншими складовими націями в об'єднаній державі.

Держава влада може вдаватися до придушення національних рухів. Придушення може не обмежуватися діями щодо політичних організацій нацменшин, а включати, зокрема, знищення самих етносів як бази розвитку політичних рухів. Відповідні силові дії можуть отримувати форму: **геноциду** – фізичного знищення етнічної групи; **етноциду** – знищення культури національної меншини та нав'язування їй культурних цінностей домінуючої етнічної групи; **лінгвоциду** – знищення мови етнічної групи; **депортації** – примусового виселення етнічної групи; **сегрегації** – відокремлення етнічної групи від інших.

В умовах інтенсифікації суспільних комунікацій в сучасному світі площа для застосування даних дій суттєво звузилась. В останні десятиліття в багатьох західних країнах було проголошено, що суспільне життя базується на принципах **мультикультуралізму** – полікультурності, поліет-

нічності. Це означало можливість для меншин збереження традиційної культури для полегшення інтеграції в суспільство. З плином часу з'ясувалось, що проголошення цієї політики не призводить до зниження інтенсивності конфліктів. Зрослі контингенти мігрантів не поспішають інтегруватися в національні співтовариства європейських країн, прийняти традиційні державні та суспільні інститути. Вони, навпаки, прагнуть утворити закриті «паралельні» етнічні співтовариства.

Відтак низка євrolідерів (А. Меркель, Н. Саркозі, Д. Кемерон) заявили про провал політики мультикультуралізму. Провальними визнані як спроба побудувати мультикультурні суспільства, так і концепція мультикультурності з її ставкою на мирне співіснування людей різних культур. Внаслідок цього були прийняті закони, що обмежують або забороняють демонстрацію, наприклад, мусульманських символів в громадських місцях, навчальних закладах; Франція депортувала 800 нелегалів (циган).

Разом з тим, на думку академіка НАН України В. Кременя, політичні особи Німеччини, Франції, Великобританії зарано викреслили мультикультуралізм із практичного вжитку. Очевидно, йдеться про «неприйнятність «радикальної мультикультурності», яка доводить до заперечення існування держави-нації і «заохочує сегрегацію» – життя у відокремлених етнічних співтовариствах». Безумовно, радикальний мультикультуралізм небезпечний для всіх держав-націй, зокрема для України.

Особливості етнополітичного розвитку України

За даними перепису 2001 р., в Україні живуть представники 130 національностей та народностей. Титульним є один з найчисельніших етносів Європи – українці. На 5 грудня 2001 р. їх кількість становила 37,5 млн. осіб, або 77,8% населення.

Серед інших національностей найбільшою (8,3 млн., 17,3%) є росіяни. Розселені вони дуже нерівномірно. Найбільше їх мешкають у південно-східних областях, а в Криму та Севастополі вони складають більшість. Третіми за чисельністю є білоруси (275,8 тис.). Вони розселені рівномірно, але найбільша їх кількість спостерігається на північному сході і в Києві. Четверте місце посідають кримські татари. Порівняно з 1989 р. їх чисельність збільшилась у 5,3 рази і на 2001 р. становила 248,2 тис. (0,5%). Це збільшення було наслідком повернення з місць депортації. Кримські татари майже повністю зосереджені в Криму. З-поміж інших національностей найчисельнішими є болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, греки, німці.

Проблематика етнополітичної сфери України зумовлена об'єктивними чинниками. Бурхливі процеси останніх століть разом з особливим геополітичним розташуванням України призвели до формування на її

території конгломерату представників різних національностей, віросповідань та культур, між якими відбуваються складні процеси взаємовпливу. Належність території України до кількох цивілізацій зумовлює зв'язок етнополітичних відносин з зовнішньополітичними процесами.

Центральною проблемою української етнополітики є комплекс питань, пов'язаний з українсько-російськими відносинами. Тривалий час співіснування українського та російського етносів на спільних територіях, значний ступінь подібності культур, ментальності призвів до взаємопроникнення цих етносів через змішані родини. Про наслідки свідчить поширення російської мови в Україні. Не лише на південному сході, а й у центрі відсоток осіб, які вважають російську мову рідною, перевищує частку росіян. Крім того, серед етнічних українців поширений білінгвізм.

Наслідком взаємодії українського та російського етносів стала втрата значною часткою населення України чіткої етнічної ідентичності. Так, під час опитувань вихідці зі змішаних родин не можуть чітко визначити власну етнічну належність. Поширеними, особливо на південному сході, є **надетнічні типи самоідентифікації**, коли люди визначають ідентичність за місцем проживання (особливо в Криму та Одеській обл.), за корпоративною належністю (Донбас, Дніпропетровськ) або, взагалі, вважають себе представниками «радянського народу». Особливо активно процеси зміни та втрати етнічної ідентичності відбуваються в індустріальних містах, які за соціальною природою є «плавильними казанами» для етнічних груп.

Гострою проблемою в суспільстві є мовне питання. За імперської та радянської доби поширення російської мови в Україні була значною мірою зумовлена адміністративним диктатом центральної влади. Але й зараз російська зберігає впливові, а подекуди й домінуючі позиції. На це є об'єктивні підстави – російська мова належить до переліку світових мов та спирається на потужний науковий та загальнокультурний потенціал. Російськомовні інформаційно-культурні продукти, як правило, відрізняються якісним рівнем і транслиуються через потужні інформаційні канали. Це ускладнює функціонування української мови та не дає їй можливості реалізувати свій науковий, культурний потенціал.

Ці чинники зумовили бурхливість національного відродження на зламі 1980-1990 рр. Протягом років незалежності радикально-націоналістичні сили (не лише українські) не змогли посісти впливових позицій. Проте їх діяльність ускладнює міжетнічні відносини і провокує розкол суспільства. Негативною є тенденція багатьох політичних сил до спекулювання на етнополітичних проблемах – мові, трактуванні історичних подій, суперечливій приналежності певних територій. Для перемоги на виборах,

отримання популярності в певних регіонах політичні сили провокують небажаний резонанс навколо етнополітичних питань. Ускладнюючим фактором є вплив певних політичних кіл Росії, які боляче сприймають відокремлення України від «Руського світу» і розцінюють незалежність України як геополітичну поразку Росії.

Складність українсько-російських відносин та інших міжетнічних проблем в Україні, пов'язаних, зокрема, з статусом кримських татар, румунів, угорців, з так званими русинами Закарпаття, вимагає від держави зваженої та цілеспрямованої політики у сфері міжетнічних відносин.

Політико-правові засади державної політики України у сфері міжнаціональних відносин сформульовані у таких документах як Конституція, Декларація про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності, Декларація прав національностей України, Закон «Про національні меншини в Україні» тощо. Держава, виходячи з положень цих документів, враховуючи органічну єдність прав людини і прав національностей, гарантує всім громадянам незалежно від національного походження рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права, підтримку національної самосвідомості та самовизначення у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності України. Етнонаціональна політика України ставить за мету обернути багатонаціональний склад суспільства із потенційного джерела міжетнічних протиріч та конфліктів на опору і силу державності, відродження й розвитку всіх етнічних спільностей України.

Основними пріоритетами етнонаціональної політики є:

- забезпечення через законодавство, держпрограми рівних можливостей для участі громадян, незалежно від національності, в усіх сферах матеріального та духовного життя, управлінні державними та суспільними справами; зміцнення гарантій, що виключали б прояви націонал-екстремізму, дискримінацію за національною, релігійною, мовною ознаками;

- відродження українського етносу, забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення, піклування про національно-культурні потреби українців за кордоном;

- відродження духовного життя меншин на принципах національно-культурної автономії, захист їх етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності;

- відновлення справедливості щодо депортованих народів, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації;

- утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мов, культур, традицій, релігій.

Контрольні питання

Чим відрізняються конструктивісти та примордіалісти при аналізі етносів?

Що таке етногенез?

Проаналізуйте різні підходи до аналізу поняття «нація».

За якими критеріями відбувається типологізація націй?

Що таке етнічна ідентичність, етнічна ідентифікація та етнічна самоідентифікація?

Що таке подвійна етнонаціональна свідомість?

Що таке сепаратизм?

Від чого залежить ефективність етнополітики?

Охарактеризуйте особливості етнополітичного розвитку України.

Приклади тестових завдань

Як називаються науковий напрям, в якому акцентується на соціально-біологічних чинниках походження націй:

а) інструменталізм; б) примордіалізм; в) конструктивізм.

Хто вперше ввів у науковий обіг поділ націй на етнічні та політичні:

а) Ф. Майнеке; б) І. Гердер; в) Д. Донцов.

Користуючись класифікацією націй Крейсі-Велімські, назвіть, яка з цих націй є повномасштабною:

а) французи; б) бельгійці; в) баски.

Як називається політика, спрямована на фізичне знищення етносу:

а) геноцид; б) етноцид; лінгвоцит.

Література

Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади / О.В. Антонюк. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. – 282 с.

Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Етьє Балібар, Імануїл Валерстайн. – М.: Логос-Альтера, 2003. – 288 с.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Лев Миколайович Гумільов. – М.: Айрис-Пресс, 2010. – 560 с.

Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і прикладні аспекти / С. Дрожжина. // Політичний менеджмент. – 2008. – №3. – С. 96-106.

Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу / Ю.І. Шаповал, Л.П. Нагорна, В.М. Кулик та ін. За заг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.

Етнос, нація, держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 514 с.

Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / *Георгій Володимирович Касьянов*. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / *Віктор Олексійович Котигоренко*. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

Кремень В. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації / *Василь Кремень, Василь Ткаченко*. // Політичний менеджмент. – 2011. – №2. – С. 14-32.

Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): монографія / *Ірина Олексіївна Кресіна*. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / *Іван Федорович Курас*. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Майборода О.М. Проблема політико-правового статусу нововиниклих етнічних груп в Україні / *Олександр Микитович Майборода*. // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське вид-во, 2009.

Мала енциклопедія етнотермінології / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / *Юрій Іванович Римаренко*. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.

Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / *Лариса Панасівна Нагорна*. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 271 с.

Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.

Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / *И. Нойманн*. – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.

Основи етнотермінології. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

Політологічний словник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 224-264, 510-524, 581-584.

Трофимов Е.Н. Национально-культурная автономия: от идеи к реализации / *Е.Н. Трофимов*. // Социс. – 2008. – №5. – С. 91-98.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / *Ентоні Сміт*. Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Старосольський В.Й. Теорія нації / В.Й. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка; Вища школа, 1998. – 157 с.

Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Семуел Хантингтон. – М.: АСТ, 2004. – 632 с.

Етциони А. От империи к сообществу / Амітаї Етціоні. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

План

1. Політична свідомість.
2. Політична ідеологія.
3. Політична культура.
4. Політична участь та політична соціалізація.

Політична свідомість

Аналіз політичного життя неможливий без дослідження свідомості його учасників. Політична свідомість – це одна з форм суспільної свідомості, специфічний спосіб опанування політичної дійсності.

***Політична свідомість** – це сукупність теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв та почуттів, за допомогою яких соціальні суб'єкти усвідомлюють сферу політики, опосередковують відносини з політичними структурами, обґрунтовують претензії на участь у владі.*

Свідомість як явище взагалі має подвійний характер. З одного боку, вона віддзеркалює навколишню реальність, з іншого – має активний характер, керує діями людей, які спрямовані на зміну реальності. Відтак політична свідомість є, з одного боку, відбитком політичної дійсності, з іншого – системою знань, переконань тощо, на основі яких виробляються стійкі політичні орієнтації та настанови людей щодо політичної системи.

Враховуючи це, політична свідомість не є тим, що існує поза межами політичної дійсності. Вона виникає у процесі соціально-політичної діяльності людей, а форми організації діяльності у сфері політики (її суб'єкти, цілі, напрями, засоби й методи реалізації) безпосередньо впливають на анатомію політичної свідомості.

Структурні компоненти політичної свідомості:

*- **політична концепція** – це певний спосіб трактування політичних явищ та процесів, включає основні знання про об'єкт;*

*- **політична доктрина** – це система поглядів і положень, що встановлює основні напрями політичного розвитку. Доктрина утворює сукупність норм, що визначають реалізацію ідеологічних цінностей;*

- **політична програма** – виклад основних положень і цілей діяльності, зокрема партій;

- **політична психологія** – сукупність почуттів, емоцій, настроїв, переживань, стереотипів, які виникають у індивідів та соціальних груп;

- **політичні уявлення** – образи політичних об'єктів, які формуються на ґрунті особистого досвіду, через соціальне спілкування і виховання. Вони можуть ґрунтуватись на об'єктивних політичних знаннях або існувати у вигляді політичних почуттів і настроїв;

- **політичні переконання** – принципи, які є усвідомленими потребами особистості, що спонукають до дій у сфері політики.

Важливу роль у формуванні політичних переконань відіграють **політичні цінності** – принципи, норми та ідеали політичного життя, значущі для окремих індивідів та соціальних груп.

Стійкість політичній свідомості надають **політичні традиції** – нормативні зразки політичної поведінки, що склались історично, передаються з покоління в покоління та зберігаються тривалий час. Політичні традиції можуть бути динамічними і статичними, стійкими і нестійкими.

Політичні настанови характеризуються схильністю суб'єкта до певних форм політичної активності. Особливим різновидом настанов є **політичні орієнтації** – настанови, що засновані на системному уявленні суб'єкта про мету, план і засоби здійснення політичних дій.

За глибиною відображення політичної дійсності в політичній свідомості виокремлюють рівні свідомості:

- **повсякденна (емпірична) свідомість**, яка формується на ґрунті життєвого досвіду індивідів, фіксує переважно зовнішні аспекти подій та явищ, що відбуваються на поверхні суспільного життя;

- **науково-теоретична свідомість** виходить на рівень узагальнень, аналізу механізмів управління політичною сферою. Цей рівень представлений політичними доктринами, ідеологіями тощо і розробляється особливою категорією людей (ідеологів, науковців тощо).

З точки зору суб'єкта політична свідомість поділяється на: **масову**, стан якої виражає громадська думка і суспільні настрої мас; **групову**, яка узагальнює свідомість великих (соціальні групи і прошарки) і малих (політична еліта, групи тиску) груп; **індивідуальну**, яка забезпечує процес пізнання особистістю політичної реальності та орієнтації в ній.

Як між собою співвідносяться поділи політичної свідомості за суб'єктами та за рівнями? Індивідуальна політична свідомість може бути повсякденною та теоретичною. Наприклад, якщо індивід є політичним теоретиком, ідеологом, науковцем, просто освіченою та здатною до

політичного аналізу (нехай не в загальноприйнятих в науці категоріях та поняттях) людиною тощо. Але це не означає, що ці люди, зокрема й науковці, партійні теоретики, не можуть піддаватися політичним емоціям, почуттям тощо. Адже вони теж мають свої інтереси.

Але чи може групова та масова свідомість бути теоретичною? Наука це допускає, зокрема, коли групова свідомість об'єктивується в теоріях, доктринах, ідеологіях, які беруть на озброєння політичні сили. В першу чергу партії. Але партії, як зазначалося у попередньому розділі, неоднорідні та складаються з внутрішніх угруповань зі своїми інтересами та ідеологічними засадами діяльності. Відтак партія може сприяти не об'єктивуванню політичної свідомості, а, навпаки, консервувати її на рівні емоцій, почуттів тощо. Щодо масової свідомості так само можна уявити, що вона може набувати теоретичного рівня, що, наприклад, спостерігається за тоталітарних режимів. Але як показав досвід ХХ ст., в сучасних умовах привести усіх громадян до єдиного ідейного знаменника, змусити їх сприймати положення однієї політичної теорії неможливо.

Враховуючи, що політична свідомість формується в процесі здійснення політичних дій, політична свідомість має характер, відкритий для сприйняття різного досвіду, для постійного уточнення оцінок минулого і сьогодення, інтерпретації політичних явищ. Проте обов'язковою умовою формування політичної свідомості є взаємодія індивіда з іншими політичними суб'єктами. Відтак **звуження можливостей для участі у здійсненні політики, наприклад, за тоталітарних та авторитарних режимів, сприяє консервації політичної свідомості, відторгненню нею новацій, а відповідно й деградації механізмів влади.**

Дослідники виокремлюють такі функції політичної свідомості:

- когнітивну – відображення потреб суспільства у постійному оновленні знань для виконання і модифікації функцій політичних суб'єктів;
- комунікативну – забезпечення усвідомленої взаємодії суб'єктів між собою та з інститутами влади;
- інтегруючу – інтегрування людей у межах соціуму на основі певних спільних поглядів, норм та ідеалів;
- ідейну – усвідомлення зацікавленості суб'єктів у набутті і популяризації власного бачення політичного світу.
- компенсаторну – заміна бажаного, але відсутнього в реальному житті політичного явища;
- прогностичну – передбачення розвитку політичної системи.

Політична ідеологія

Політична ідеологія – логічно впорядкована, систематизована політична свідомість і самосвідомість соціальних груп, через яку вони усвідомлюють та формулюють свої політичні інтереси, потреби, очікування, уявлення про ідеали політичного устрою.

Дослідники виокремлюють три рівня функціонування ідеології:

- *теоретико-концептуальний* (елітарний), на якому розробляються політичні теорії та обґрунтовуються ідейні принципи політичних суб'єктів;
- *програмно-політичний*, на якому ідейні принципи трансформуються у політичні програми та гасла, що адресуються широким масам;
- *актуалізований* (повсякденний), на якому визначається ступінь ефективності ідеологічної роботи, показником якої виступають форми безпосередньої участі людей у політиці під певними політичними гаслами.

Функції політичної ідеології як складової політичної свідомості частково співпадають з функціями останньої. Зокрема, вони включають комунікативну, інтегруючу, прогностичну, оціночно-нормативну. Водночас ідеологіям більше, ніж іншим елементам політичної свідомості, властиві такі функції: *управлінська*, тобто функція теоретичної основи практичного управління соціальними процесами; *мобілізаційна*, завдяки якій ідеологія мобілізує суспільство на реалізацію політичних цілей; *соціально-представницька*, тобто відображення і захист інтересів соціальних груп; *пропагандистська* – створення позитивного іміджу політичного проекту.

Існують такі моделі виникнення політичних ідеологій:

- **конденсація**, що означає трансформацію уявлень повсякденної свідомості, перетворення явищ масової свідомості, їх кристалізацію в ідеологічні схеми та системи;
- **інтеграція**, або синтез елементів вже існуючих ідеологій;
- **дезінтеграція** – нова ідеологія формується шляхом розщеплення вже існуючої ідеології;
- **ревіталізація** – відродження старих ідеологічних схем в оновленій, модифікованій формі.

Типологія та сучасні тенденції розвитку політичних ідеологій.

Політичні ідеології можуть бути класифіковані за різними критеріями. Зокрема, за класовою, конфесійною тощо ознаками. Нижче наводяться найбільш поширені класифікації політичних ідеологій.

З точки зору ідеалів майбутнього ідеології поділяються на праві (проголошують ідеали свободної конкуренції, ринку, приватної власності, індивідуалізму), ліві (ідеали суспільної власності, соціальної рівності та справедливості), центристські (намагаються подолати крайнощі лівих та

правих ідеологій, знайти компроміс між ними, визнаючи соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний та політичний плюралізм).

З точки зору технології здійснення суспільних ідеалів ідеології поділяються на радикальні (проголошується необхідність глибоких системних перетворень суспільства), консервативні (необхідність збереження суспільних традицій, зміцнення існуючого ладу), реформістські (постулюється необхідність поступових, нереволюційних структурних перетворень).

Тривалий час до найвпливовіших політичних ідеологій відносили:

- **лібералізм**. В його рамках проголошується пріоритет індивіда над державою, нацією. Функції держави в класичному лібералізмі підпадають під концепцію «нічного сторожа». Вони обмежуються захистом прав та свобод індивідів та невтручанням в економічне життя, функціонування громадянського суспільства. Ліберали були прихильниками парламентської демократії. З початку ХХ ст. класичний лібералізм був модифікований. Ліберали визнали необхідність втручання держави в економічне життя для створення сприятливих умов для підприємництва та конкуренції. Відповідна доктрина отримала назву **ордолібералізму**. Але в останню третину ХХ ст. лібералізм еволюціонує в напрямі **неолібералізму**, який, навпаки, вимагає максимально звільнити державу від соціальних зобов'язань, які вона взяла на себе, допустити вільну гру ринкових сил (наприклад, Ф. Хайєк взагалі пропонує демонополізувати емісію грошей) тощо. Опоненти неолібералів говорять про їх нещирість, зокрема, використання державних важелів для надання переваг великому бізнесу;

- **консерватизм**. Базується на наступних принципах: природна нерівність індивідів; незмінність інституту приватної власності; релігія як основа моральності та порядку; опертя на традиції; рішуче несприйняття революційних змін існуючих порядків. Сьогодні в консерватизмі виділяються три гілки: **традиційний консерватизм** (його ключовою тезою є роль традицій в суспільному житті; цей напрям має безліч національних форм, оскільки залежить від традицій, які панують в тій чи іншій країні), **неоконсерватизм** (його економічна програма дуже близька до неолібералізму, хоча неоконсерватори все ж визнають необхідність певного втручання держави в економіку), **лібертаріанство** (взагалі виключає необхідність втручання держави в громадянське суспільство);

Яке значення ідеологічні розбіжності мають для практичної політики, можна продемонструвати на прикладі ставлення до проблеми безробіття. Консерватори визнають безробіття наслідком природи людини, зокрема природної нерівності індивідів, відтак відмовляють в необхідності державного сприяння працевлаштуванню безробітніх.

- **соціалізм та комунізм.** У 1840-х рр. К.Маркс перетворює соціалістичну ідею на цілісну теорію. Основні принципи марксизму: вчення про місію робітничого класу як «могильщика капіталізму», вчення про пролетарську революцію тощо. У 1860-1890-х рр. марксизм панував у робітничому русі. У ХХ ст. з нього виділилися **соціал-демократія** (ідеологічне оформлення реформістської тенденції робітничого руху, для якої властиві теорія класового співробітництва, абсолютизація реформістських, парламентських засобів суспільних перетворень, боротьба за мир тощо) та **комунізм** (революційні засоби побудови соціалізму, визнання реформ лише додатковим та вторинним аспектом революційних перетворень);

- **фашизм.** Основні ідеї – панування амбітної, агресивної меншості, насилля у політиці, ксенофобія, у зовнішній політиці – агресивність;

- **націоналізм.** В основі цієї ідеології – розуміння нації як джерела свободи, добробуту людини та національної держави як гаранта самореалізації та самоствердження нації;

- **анархізм.** Абсолютизує свободу індивіда в негативному сенсі – від тиску держави, суспільства тощо. Мета – знищення інституціональних, насильницьких форм управління суспільством.

Ця класифікація була властива для індустріального суспільства ХІХ – початку ХХ ст. Так, соціал-демократи та комуністи віддзеркалювали інтереси робітничого класу, ліберали – буржуазії, консерватори – земельної аристократії, залишків феодальних класів. Ситуація змінюється на зламі ХІХ-ХХ ст. Диверсифікація соціальної структури, виникнення безлічі соціальних груп внаслідок технологічних змін вивели політичні ідеології за межі класичного спектра. Вже фашизм та націоналізм важко було увести в «прокрустово ложе» класичних схем. Розгортання НТР, революції засобів масової інформації загострили проблему невідповідності ідеологічного поділу політикуму та соціального поділу суспільства. Крім того, технологічний прогрес сприяв появі нових технологій політичної мобілізації, які, здавалося б, не мали спільного з ідеологіями.

Відтак у 1960-х рр. низка авторів (Р. Арон, Д. Белл) проголошує «кінець ідеології», створює **концепцію деідеологізації**. На їх думку, у сучасному світі ідеологія поступається місцем соціальній технології завдяки, по-перше, догматичності, суб'єктивності та ірраціональності ідеології, яка обтяжена соціоцентризмом, консерватизмом, ілюзорністю, і ці її якості почали працювати на її руйнацію в ситуації після світової війни. По-друге, це пов'язано зі зростанням життєвого рівня, демократизацією політики, що робить непотрібною ідеологію як засіб апологетики політичних режимів.

Події кінця ХХ ст. розмили концепцію деідеологізації, продемонстрували, що ідеології, навіть вийшовши за межі класичного спектру, залишаються важливим чинником політики. **Їх збереження зумовлюється збереженням розбіжностей інтересів різних груп людей.**

Інша справа, що диверсифікація соціальної структури призводить до обмеження простору для класичних ідеологій, які є метаідеологіями, що намагаються пояснити усі сфери суспільного життя. Це також зумовлює й крах спроб тоталітарних режимів, які не могли бути осторонь НТР. На зміну їм приходять ідеології, які обґрунтовують окремі сфери, процеси.

Впливовими у ХХ ст. «альтернативними» ідеологіями були, зокрема:

- **фемінізм**. Його представники – Ю. Крістева, Е. Сіксу, Л. Ірігарай, С. Кофман, Е. Шоуолтер, Б. Крістіан, С. Гілберт, С. Губар. До феміністської ідеології включено багато ідей, пов'язаних з досвідом жінки, пригнобленої суспільством. Основні пріоритети фемінізму: боротьба з усіма формами насильства над жінками, проблеми охорони здоров'я; боротьба проти соціальної дискримінації жінок та за рівний доступ до політичної влади. Основний постулат фемінізму: приватна сфера є політичною сферою;

- **екологізм**. Виник як реакція на глобальні проблеми сучасності. В ідеології екологізму містяться вимоги радикальних соціально-політичних перетворень: децентралізації, відмови від насильства, ядерної зброї та атомних електростанцій, демократії участі, егалітаризму тощо;

- **комунітаризм**. Виник на Заході наприкінці ХХ ст. (А. Етціоні, М. Сандел, М. Уолцер, А. Макінтайр). Сутність комунітаризму – необхідність самоврядування на різних рівнях суспільного життя, розробка різних аспектів братерства як становища суспільства та суспільного ідеалу.

До впливових ідеологій належать численні різновиди **регіоналізму**. Існує й багато інших ідеологій. Так, обґрунтовуючи створення на початку 1990-х рр. української Партії шанувальників пива, один з її засновників зазначав, що, оскільки пиво є «м'яким напоєм», ця партія не може бути радикальною, а належить до центристської частини спектру. А, наприклад, Інтернет-партія України, зареєстрована у 2011 р., проголошує орієнтиром створення електронного суспільства.

Політична культура

Термін «політична культура» вперше з'явився у ХVIII ст. у працях німецького філософа І. Гердера, а наукова теорія політичної культури почала розроблятися на зламі 1950-1960-х рр. Це було пов'язано з науково-технічною революцією та змінами, які вона викликала в суспільному житті. Йдеться насамперед про радикальні зміни у соціальній структурі, стрімкий

прогрес засобів масової комунікації тощо і, як наслідок, посилення впливу сфери культури на функціонування політичної системи.

Класичне визначення політичної культури було дано Г. Алмондом та Г. Пауелом. Згідно з ним, *«політична культура є сукупністю позицій та орієнтацій учасників політичної системи. Це суб'єктивна сфера, яка лежить в основі політичних дій і надає їм значення»*.

У структурі політичної культури виокремлюють два компоненти: політичну свідомість та політичну поведінку. Політична свідомість була проаналізована у попередніх підрозділах. Культура політичної поведінки є сукупністю типових форм, зразків і норм політичної участі та політичної діяльності. Вона проявляється у формах і способах участі громадян в політичних акціях, діяльності політичних груп, організацій.

Відтак політична культура – це єдність об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості, поведінки і суб'єктивних умов, які віддзеркалюють реакцію людей на політичне життя.

До ключових функцій політичної культури слід віднести функції:

- *ідентифікації* – розкриває постійну потребу людини у розумінні своєї групової належності і визначенні прийнятних для себе способів участі у вираженні і досягненні інтересів даної спільноти;

- *орієнтації* – характеризує прагнення людини до сутнісного відображення політичних явищ, усвідомлення власних можливостей реалізації прав і свобод в конкретній політичній системі;

- *соціалізації* – виражає потребу людини у пристосуванні до політичного середовища, що постійно змінюється, характеризує набуття людиною навичок і властивостей, які дозволяють йому реалізувати свої громадянські права, політичні функції та інтереси;

- *інтеграції* – забезпечує різним індивідам та групам можливість співіснування в межах певної політичної системи, збереження її цілісності;

- *комунікації* – забезпечує взаємодію усіх суб'єктів та інститутів влади на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів та інших засобів інформації та мови спілкування.

Елементи політичної культури обумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними факторами, характеризуються відносною стійкістю та змінюються у процесі глибоких зрушень у суспільному житті. Культура політичної діяльності проявляється в традиціях і стереотипах прийняття і реалізації політичних рішень, політичного управління, сприйняття та вирішення конфліктів.

Типологія політичних культур. Політична культура будь-якого суспільства є унікальною. Але політичні культури суспільств мають й спільні

риси, що дає підстави для їх типологізації. Найбільш поширені історичний, функціональний, структурний та комунікативний підходи до типологізації.

В рамках історичного підходу Г. Алмонд та С. Верба за результатами дослідження у 1959-1960 рр. позицій, орієнтацій та політичної активності населення Англії, Італії, ФРН, США та Мексики виокремили три «чистих типи» політичної культури.

Патріархальна культура характеризується індиферентним або негативним ставленням членів суспільства до політичної влади, відсутністю інтересу до політики і небажанням брати участь у ній. Індивіди визнають себе членами малої спільноти (приходу), а не громадянами держави.

Підданська культура. У її межах індивіди усвідомлюють себе членами політичного співтовариства, але їх роль у політичній системі зводиться до ролі підданих (об'єкту), які лише підпорядковуються владі.

Партисипаторна культура характеризується значним інтересом громадян до політики, активним ставленням до влади, готовністю брати особисту участь у політичному житті.

На думку авторів, політичні культури сучасних суспільств є змішаними, в яких співіснують різні елементи «чистих типів». До змішаних типів політичної культури відносяться: патріархально-підданський, патріархально-партисипаторний і піддансько-партисипаторний.

Патріархально-підданський тип властивий постколоніальним країнам, які, долаючи міжплемінну ворожнечу та місцевий сепаратизм, будують суверенні централізовані держави на ґрунті авторитарної влади.

Патріархально-партисипаторний тип є характерним для країн, що рухаються у напрямі демократії. Прикладом є політична культура Індії.

Піддансько-партисипаторний тип поширений у стабільних демократіях. Взагалі щодо політичної культури цих країн Алмонд та Верба вживають термін «**громадянська культура**». Постійну політичну активність в цих країнах демонструє не більше 15% населення. Проте основна маса громадян психологічно спрямована на участь у політичному житті і є потенційно активною. Але й в межах даного типу зустрічаються фрагменти підданської культури.

Функціональний підхід до типологізації був запропонований польським політологом Є. Вятром. Він базувався на тому, що політична культура, з одного боку, визначає якість політичного режиму, а з іншого – сама відчуває його вплив. Відповідно до базових типів політичного режиму автор виокремив такі типи політичної культури.

Тоталітарна культура характеризується ідеологічною ангажованістю свідомості та політичної поведінки членів суспільства, оскільки за то-

талітаризму право на існування має лише одна офіційна ідеологія, яка повинна визнаватися усіма. Тоталітарній культурі властивий культ вождя, міфологізація свідомості. Від членів суспільства вимагаються не лише визнання, а й постійна активність на підтримку влади. Аполітичність розцінюється як нелояльність. Політична активність громадян за тоталітаризму часто має примусовий характер, оскільки мотивом її прояву є страх.

Авторитарна політична культура, навпаки, відрізняється аполітичністю. Громадяни країн з авторитарними режимами, можуть проявляти ініціативу у різних сферах (економіці, культурі тощо), але політики це не стосується. Аполітичність культивується авторитарним режимом. Його цілком задовольняє підданське ставлення до влади.

Демократичній культурі властиве толерантне ставлення до різних політичних переконань. Найважливішою політичною цінністю є громадянські права та свободи. Оскільки громадяни вільні у виборі – брати чи не брати участь у політиці, реальна політична активність є середньою. При цьому більшість членів суспільства внутрішньо готова до участі у політиці.

Окрім базових типів політичної культури, у межах функціонального підходу виокремлюють також проміжні та перехідні типи. *Проміжні типи* властиві для країн, політичні режими яких мають риси, притаманні різним режимам. Це можуть бути режими, які вже втратили деякі тоталітарні риси, але не стали повною мірою авторитарними і формують відповідний тип політичної культури. Прикладом є деякі східноєвропейські країни часів холодної війни. За умов проміжного *авторитарно-демократичного режиму* у політичній культурі є елементи авторитаризму, але зберігаються й демократичні основи, як у Франції часів президентства Ш. де Голля.

Структурний підхід пов'язаний з аналізом відмінностей з точки зору політичної культури між різними соціальними групами та відносин між ними. *Політичні культури окремих соціальних груп суспільства отримали назву політичних субкультур*. Відносини між їх носіями можуть складатися по-різному. В одному випадку ці групи співіснують мирно. Це відбувається тоді, коли, попри відмінності у поглядах на політику, владу, ці культури мають спільну основу, яка називається **домінуючою культурою**. Вона виконує інтегративну функцію щодо політичної системи, надає політичній культурі суспільства гомогенний (цілісний) характер. Отже, **гомогенна політична культура** – це *політична культура, в якій присутня домінуюча політична культура*.

В інших випадках відносини між носіями субкультур можуть бути конфронтаційними. *Політико-культурні утворення, що існують у суспільстві, але не мають спільного поля з домінуючою культурою, визна-*

чаються як **контркультурні**. В цьому випадку політичну культуру суспільства називають **гетерогенною**. Їй властиві соціальні, етнічні, релігійні та інші конфлікти. Вона породжує тенденції дестабілізації політичної системи. Хоча в історії є й приклади, коли гетерогенна культура забезпечувала стабільність розвитку, як-от у Швейцарії.

Розвиткові політичних культур сучасних суспільств властивий дедалі ширше становлення гетерогенних політичних культур.

Комунікативний підхід до типологізації значною мірою визначений працею К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», в якій виокремлені закритий та відкритий типи політичної культури.

Закрита політична культура – замкнений, орієнтований на локальні цінності, зразки і норми, тип, для якого є характерним традиціоналізм свідомості та поведінки. Закриті культури не здатні до продуктивного обміну цінностями з іншими політико-культурними системами. Цей тип властивий для патріархальних та тоталітарних суспільств.

Відкрита політична культура характеризується здатністю порівняно легко вбирати інокультурний досвід. Вони схильні до інновацій та модернізації. Відкритий характер мають культури демократичних суспільств, що обумовлює динамічність та еволюційність їх розвитку.

Існують й більш загальні критерії типологізації, зумовлені, зокрема, цивілізаційною специфікою Сходу та Заходу, цінності і традиції яких є фундаментом практично усіх політичних культур сьогодення. Ідеали сучасної політичної культури західного типу були закладені полісною організацією влади у Давній Греції, яка передбачала участь громадян у вирішенні спільних питань, та римським правом, яке встановило громадянський суверенітет особистості. Величезний вплив на них спричинили цінності християнства. Специфіка культури східного типу зумовлена особливостями структур аграрного азійського суспільства, що формувались під впливом мусульманської, конфуціанської та буддистської культур.

Ще й сьогодні на карті світу можна зустріти приклади закритих культур, як-от у Північній Кореї. Але події в арабських країнах у 2010-2011 рр. яскраво засвідчили, що **простір для існування закритих політичних культур дедалі більше звужується**. Причиною цього є інтенсивний розвиток суспільних комунікацій, які долають державні кордони.

Деякі дослідники звертають увагу на формування в різних країнах світу **некласової політичної культури**. Що це за феномен? На думку Ю. Левенця, сучасні зміни у політичній культурі визначаються зростанням ролі електоральних комунікацій, поступовим скороченням публічності у розподілі влади, зближенням громадських та приватних форм існування

людини, медіатизації та «олюднення» політики, проникненням технологій та етики шоу-бізнесу у владні комунікації, віртуалізацією політичного простору і становленням різних типів медіакратій.

Через це західні дослідники доходять висновку про ствердження нової, або нектасової політичної культури (НПК). На думку Т. Кларка і Р. Інглгарта, така культура стала формуватись в західних країнах з середини 1970-х рр. під впливом «кумулятивного» соціального ефекту расових, етнонаціональних, статевовікових, екологічних, сексуальних та інших політично значущих розколів, які відсунули на другий план звичні класові розмежування. Ключові відмінності НПК від традиційної західної демократичної культури, за твердженням Ю. Левенця, полягають в наступному:

- трансформація традиційного політичного спектра з його поділом на лівих і правих, яка ускладнила для багатьох лідерів і громадян можливість орієнтуватись у перебігу політичних процесів;

- чітке відокремлення соціальних питань від фінансово-економічних, внаслідок чого питання першого типу стають «предметом спеціального дослідження», а відповідні позиції громадян і політичних лідерів вже не визначаються їх точкою зору стосовно фінансових питань;

- підвищення, порівняно з фінансово-економічними, значущості соціальних питань зумовлене зростанням добробуту громадян; останні, стаючи заможнішими, починають приділяти значно більше уваги стилю життя і його рівню, ніж традиційним економічним проблемам;

- посилення індивідуалізму в ринкових та суспільних відносинах, скептичне сприйняття таких традиційних принципів лівих партій, як націоналізація і зміцнення соціальної держави, при цьому «ринковий лібералізм», який раніше ототожнювався виключно з правими партіями, з'єднується з соціальною прогресивністю, яка до цього пов'язувалася з лівими;

- сумніви щодо соціальної держави, які виявляються в критичному ставленні до централізованих бюрократичних структур і в орієнтації на децентралізацію влади та співробітництво з приватними компаніями, якщо ті функціонують більш ефективно, на федералізм, регіоналізм та місцеве самоврядування. Все це покликано зробити владні структури компактними і сприйнятливими до поглядів громадян;

- розвиток політики, спрямованої на розв'язання конкретних проблем, розширення участі громадян в управлінні, послаблення ієрархічності політичних організацій, що свідчить про те, що НПК протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям та лідерам, надаючи перевагу новим рухам, які підтримують прямі зв'язки з виборцями і чітко реагують на їх потреби;

- укорінення означених атрибутів НПК передусім у найрозвиненіших суспільствах і серед молодих, освічених і забезпечених людей.

НПК однаково підтримує тенденції до демократизації публічної сфери (за рахунок популістських практик, підвищення поваги до норм та інститутів влади, розширення мережевих і плебісцитарних зв'язків) і до її деполітизації (шляхом посилення настроїв і цінностей приватного життя, заохочення до політичної пасивності та громадянського конформізму).

В Україні сьогодні наявні деякі з передумов зародження НПК. Разом з ліквідацією жорстких ідеологічних обмежень зросла здатність суспільства до культурної інтеграції. Позитивним є те, що вітчизняна політична культура гетерогенна за своїм характером. Також в Україні існують тенденції, сприятливі для процесів культурного запозичення. Так, укорінення у вітчизняній політиці інституту виборів створює базис для подальшого засвоєння демократичних цінностей. Тенденцією, що універсалізує українську політичну культуру і полегшує запозичення культурних цінностей, є комерціалізація політичного простору.

Проте українське суспільство, на думку Ю. Левенця, не пододало ідеологічних обмежень класової політики. Домінуючі позиції в українській політичній культурі, як і раніше, посідають традиційні цінності. Негативний досвід ринкових перетворень 1990-х рр. призвів до того, що більшість українців специфічно трактує ідеї демократії, плюралізму і ринку. Інакше кажучи, в Україні відсутня соціальна база для некласових орієнтацій. Єдиною здатною до сприйняття НПК соціальною групою українського суспільства є ліберально налаштовані інтелектуали. Але їх незначний потенціал соціального і політичного впливу не дає підстав вести мову про близькі перспективи становлення некласової політичної культури.

Але в умовах медіатизації влади традиціоналістські цінності, навіть домінуючі, швидко залишають поле політики. Транснаціоналізація інформаційних потоків витісняє їх активнішими субкультурами. Але остаточний перелом може відбутись лише при інтенсифікації контактів України з демократичними державами, вважає Ю. Левенець.

Політична участь та політична соціалізація

Індивіди – головні суб'єкти політики. Вони не лише вступають у відносини, а й визначають характер функціонування політичних інститутів. Але людина є й об'єктом політики. «Організований капіталізм» сприяв появі концепції людини як гвинтика суспільного механізму. Структурний функціоналізм твердив про знеособлення інституційних ролей, біхевіоралізм – про те, що дії людей є реакціями на зовнішні стимули. Історія засвідчила хибність цих постулатів. Тоталітаризм не змінив приро-

ду людини, а вчені виявили, що на однакові стимули люди реагують по-різному. Отже, вони не є пасивними об'єктами впливу. Вибухнула постбіхевіоральна революція, спрямована на вивчення внутрішніх цінностей людей. Людський чинник відчувається й в інших теоріях. Неоінституціоналізм оцінює політичні інститути не як надіндивідуальні структури, а як групи індивідів, що переслідують власні цілі. Але концепція людини-гвинтика не усунена повністю. Не лише за тоталітаризму, а й за інших форм «організованого суспільства» людина відчужується від управління.

Політичне відчуження – перетворення чинників політичного життя на чужі щодо людини сили, що панують над нею. Прислужують цьому й новітні технології. ЗМІ, політреклама стають засобами маніпулювання свідомістю.

Щоправда, інколи виникає ілюзія виходу за межі владного контролю. Вибухають революції, як-от на зламі 1980-1990-х рр. та в першій половині 2000-х рр. в колишніх соціалістичних країнах або в арабському світі у 2010-2011 рр. Але часто революції обмежуються зміною еліт, а механізми владарювання зберігаються. До того ж революції так само проектується елітами – опозиційними або й частиною владних.

Регламентованість може формувати виконавську дисципліну, але породжує **конформізм** – відмову від критичного осмислення дійсності, погодження на цінності та інтереси, які людині нав'язують, або асоціальну поведінку з надією уникнути політики. Але це не означає, що людина таки уникає її. Адже, якщо вона не бере участі у виборах, її бюлетень буде використаний для фальсифікацій. Навіть якщо людина не бере безпосередньої участі у політиці, її дії в сім'ї, на роботі все одно регламентуються суспільними нормами. Отже, прагнення уникнути політики насправді означає зменшення можливостей впливати на власне життя.

Хоча авторитарні режими сприяють, щоб громадяни менше цікавилися політикою, сподіваючись зменшити потенціал протесту, в цілому влада стимулює участь громадян у санкціонованих нею подіях. Інколи – примусово. Так, у деяких країнах відмова від голосування карається штрафом чи ув'язненням. Опозиція теж здійснює тиск на виборців, звинувачуючи їх у негромадянськості. Тому прагнення unikати політики не слід плутати з прагненням unikати участі в акціях, які ініціюються політсуб'єктами, і наданням переваги неінституційним формам участі.

Політична участь – це дії громадян з метою впливу на політичну владу, на процес прийняття політичних рішень.

Проблема політичної участі історично пов'язана з проблемою громадянства. Зазвичай **громадянство** визначають як правовий зв'язок

індивіда з державою, який зумовлює володіння правами та обов'язками, зафіксованими у законах. Згідно з законами України, політичні права – це право на свободу слова, переконань, обирати владу та бути обраним, створювати партії, громадські організації, звертатися до влади тощо.

Існують два способи набуття громадянства – за фактом народження та через натуралізацію (у відповідності з законодавством країн). Законодавство деяких країн допускає **подвійне громадянство**, тобто можливість бути водночас громадянином двох та більше країн. Але при цьому часто вимагається визначитися з пріоритетом громадянської приналежності. Так, законодавство США дозволяє громадянину іншої держави стати громадянином США, але він втрачає обов'язок служити в армії «першої батьківщини», інакше позбавляється громадянства США. Водночас громадянин США не має права вступити у громадянство іншої держави – тоді він теж втрачає громадянство США. Закони України не допускають подвійного громадянства. Це викликано проблемами національної безпеки у відносинах з іншими країнами-сусідами. Певні політичні сили України вважають необхідним дозволити подвійне громадянство.

Але паспорт може пов'язувати громадян між собою та з державою менше, ніж їх розмежовують соціальні суперечності або пов'язують спільні ідентичності. Відтак використання прав та дотримання обов'язків пов'язане не лише з формальним громадянством, а й з суб'єктивним ставленням до держави та співгромадян. Це ставлення актуалізується у понятті громадянської культури. Остання характеризується, зокрема, таким показником як довіра. За Ф. Фукуямою, **довіра** – це *готовність суб'єкта соціальної дії до встановлення відносин з іншими суб'єктами*.

Стан довіри пов'язаний з розвитком мереж соціальних взаємодій. 2000-ті рр. були відзначені активним їх становленням. Електронні технології розширюють їх можливості. Р. Патнем розрізняє два типи мереж – горизонтальні, що об'єднують індивідів зі схожим статусом, та вертикальні, які об'єднують людей з нерівними статусами у відносинах ієрархії.

Але соціальні мережі часто є не спонтанними, а цілеспрямовано створюваними, зокрема політиками. Мережі можуть зміцнювати довіру або стимулювати конфлікти. Т. Бернерс-Лі вважає, що великі соціальні сервіси роз'єднують, бо тримають дані «за стіною».

Отже, подолання концепції людини-гвинтика є складною проблемою. Нині немає надійних свідчень можливості її вирішення. Теоретично варіантом розв'язання є формування нових форм соціальності та політичних дій, але вони теж можуть ставати механізмом відчуження.

Дія людини є наслідком впливу на неї безлічі зовнішніх та внутрішніх чинників. Двигун поведінки – **потреби**. Найбільш відома класифікація А. Маслоу виділяє такі потреби: фізіологічні та сексуальні; екзистенційні (в безпеці та стабільності); соціальні (у спільній діяльності з іншими); престижності; духовні.

Людина діє, коли потреба не задоволена повністю. Її задоволення вимагає механізмів, зокрема політичних. Формується **політичний інтерес** – ставлення до влади, інших суб'єктів, що є рушійною силою політичної дії. В інтересах людини може бути прихід політичної сили до влади, прийняття закону, реалізація партпрограми. Інтерес змушує її діяти.

За суб'єктами виокремлюються індивідуальні та групові інтереси (професійних, етнічних, територіальних груп, організацій). Так, інтерес будівельників полягає у спрощенні отримання дозволів. Груповий інтерес не існує поза індивідами. Він виникає, коли збігаються індивідуальні інтереси. Чим більше група, тим складніше досягти співпадіння. Але інтерес може бути сформований завдяки зовнішньому впливі. Методами впливу є переконання, нав'язування, маніпуляція. Тому деякі дослідники розцінюють групові інтереси як такі, що нав'язані одними членами групи іншим, а національні – як інтереси, нав'язані одними індивідами та групами іншим.

Виокремлюють інтереси в сфері економічної, соціальної, військової, регіональної, зовнішньої політики. Так, керівники регіонів зацікавлені, щоб більше коштів від податків залишалось у бюджеті регіонів.

Оскільки інтереси переносяться на предмети, духовні явища, останні набувають соціальних властивостей. *Речі, предмети, явища політичної сфери, які оцінюються як засоби задоволення потреб, реалізації політичних інтересів, називаються політичними цінностями.* Такими виступають також людина, її права та свободи (для лібералів), нація (для націоналістів), суспільні традиції (для консерваторів), мир, справедливість, демократія, влада, мова тощо. Оскільки формування політичних цінностей є наслідком взаємодії, включення в політичні відносини, якість цих відносин є найбільшою цінністю.

Діяльність є наслідком порушення рівноваги між зовнішнім середовищем та потребами. Її збудник може знаходитися й поза людиною, й всередині її. Адже діяльність є не сумою реакцій, як вважали біхевіоралісти, а сукупністю усвідомлюваних дій. *Внутрішні збудники дії є мотивами.* Насамперед вони визначаються політичними інтересами та цінностями. Мотивами можуть бути прагнення влади, змін у регулюванні певної сфери. Мотиви формуються в спілкуванні з іншими, тому мотивом може стати зовнішній стимул, якщо він стане суб'єктивно значущим.

Мотиви бувають ідеологічними, нормативними, статусно-рольовими. Про сучасних політиків, зокрема українських, часто говорять, що їх діяльність визначається мотивом до отримання (зміцнення, утримання) влади. Це пояснюється тим, що саме влада є важелем реалізації політичних інтересів та втілення політичних цінностей.

Оскільки учасник політики зіштовхується з перешкодами, реалізація його інтересів пов'язана з **політичною волею**, що проявляється у прагненні домагатися реалізації цілей попри перешкоди..

Залежно від суб'єктів виокремлюють індивідуальну та групову (партійну, урядову, громадську) діяльність, залежно від сфери діяльності – внутрішньо- та зовнішньополітичну, парламентську, діяльність у сфері економічної, соціальної, екологічної тощо політики, залежно від характеру – ідеологічну, агітаційну, організаційну, управлінську та інші. В контексті політичних подій діяльність може бути передвиборною тощо.

Сьогодні в широких колах громадян України поширена думка, що пересічні громадяни не впливають на політику. Грунт для цього дають події останніх років, дії еліт. І все ж це не зовсім так. Коли еліти складаються з багатьох угруповань, які конкурують за владу, думка населення важлива для них. Одним з прикладів цього було гальмування у березні 2011 р. пенсійної реформи в Україні. Ще одним прикладом стали революції 2010-2011 рр. на арабському Сході, хоча раніше ці країни вважалися зразком того, що маси не впливають на владу.

Існує безліч форм політичної діяльності та участі. Професійний політик може брати участь у керівництві організаціями, розробці їх програм, організації масових акцій, законотворенні, здійсненні влади тощо. **Політичне керівництво** – визначення цілей, завдань розвитку суспільства (держави/партії), організація спільноти на досягнення цілей.

Основна форма політичної участі пересічного громадянина – вибори та референдуми. Але вона не обмежується голосуванням, а може включати участь в агітації, роботі виборчих комісій. Громадяни можуть брати участь у масових акціях (мітинги, демонстрації), звертатися до влади з пропозиціями (вимогами), брати участь у роботі громадських організацій, обговорювати проблеми суспільного розвитку тощо.

Громадяни України можуть ініціювати референдум. Для цього має бути створена ініціативна група, що реєструється у Центральній виборчій комісії, а після створює групи зі збирання підписів за проведення референдуму. Всього таких підписів має бути зібрано не менше 3 млн. з певними вимогами щодо мінімальної кількості в областях.

Також громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду з проханням з'ясувати відповідність Конституції будь-якого правового акту (закону), але робити вони це мають через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Опротестувати дії або бездіяльність посадових осіб органів влади громадяни можуть в адміністративних судах.

Нині поширюються форми політичної участі з застосуванням електронних комунікацій. Виник термін «електронна демократія». Детально ця проблема аналізується в наступному розділі посібника.

Політологія не лише описує форми політичної участі, а й класифікує їх. Політичні дії поділяються на **санкціоновані та несанкціоновані**, законні та незаконні. Так можуть класифікуватися схожі дії. Невідповідність дії закону не означає, що вона не схвалюється оточенням суб'єкта. Так, «підприємницький майдан» в 2010 р. з вимогами зміни Податкового кодексу не був санкціонований, але був схвалений частиною суспільства.

Відмова влади або опонента йти на поступки часто змушують громадян вдаватися до **конфліктних форм політичної участі**.

Політичні дії поділяються на **добровільні та примусові**. В першому випадку громадяни вдаються до дій згідно зі своїм бажанням, у другому – їх примушують. В Україні були непоодинокі випадки, коли керівники установ примушували підлеглих під загрозою звільнення (невиплати зарплати) брати участь у політичних акціях. Але в сучасному суспільстві форми примусу стали витонченішими. Не можна повністю добровільною вважати участь громадян в акціях за винагороду. Ще однією формою примусу є маніпулювання. У 2004 р. багато людей брали участь у «помаранчевій революції» тому, що ЗМІ поширювали інформацію про фальсифікації або ж люди були налякані чутками про загрози від нової влади.

Серед соціальних, зокрема політичних, дій М. Вебер виділяв **цілераціональні** (люди керуються розумом), **цінніснораціональні** (цінностями) та **афективні** (здійснюються в стані афекту) дії.

Форми політичної участі можуть бути поділені на **організовані** (виникають внаслідок цілеспрямованої дії, підготовлені, розподілені ролі учасників) та **стихійні** (не підготовлені завчасно). Але стихійні дії можуть бути наслідком маніпулювання. Відтак те, що здається дією, до якої індивід вдався у стані афекту, справді може бути цілераціональною дією, просто цілі формулюються ззовні, а індивід є об'єктом маніпуляції.

За характером впливу політичні дії можуть бути **прямими та опосередкованими**. Формами прямої дії є голосування, участь у мітингах. *Саме пряма дія дає відчуття залученості до політики.*

Залежно від ставлення до влади діяльність поділяють на опозиційну, яка спрямована проти влади, та діяльність на її підтримку. Але не усі дії можна так класифікувати. Висунення вимог чи пропозицій до влади не дорівнює прагненню усунути певних діячів або політичні сили від влади. Для більшості громадян важливе не те, хто перебуває при владі, а те, як формується влада, як вона задіює важелі покращення життя індивідів. Надання пропозицій владі може бути оцінене й як підтримка її. Опозиційне ж ставлення формується тоді, коли індивіди переконуються в неспроможності влади вирішувати проблеми.

Аналізуючи особливості політичної участі громадян в Україні, дослідники часто звертають увагу на негативні чинники, що її зумовлюють. До них відносять недостатній рівень довіри у суспільстві, відсутність навичок демократичної участі, використання владою незаконних засобів реалізації цілей, значну вагу кулуарної політики. Деякі з цих чинників мають міцне коріння в історії України, інші пояснюються тим, що Україна лише знаходиться на початку формування суспільства на нових засадах.

Політична соціалізація – це інтеграція індивіда до системи політичних відносин у суспільстві. Її змістом часто називають засвоєння політичних знань, норм і цінностей, формування інтересів, що забезпечує вміння орієнтуватись у політичному просторі. Деякі дослідники вважають це визначення недостатнім, оскільки індивід в ньому виступає пасивним об'єктом впливу. Натомість, вказують вони, індивіди можуть самостійно створювати політичні групи та визначати норми їх функціонування. З цього приводу слід зауважити, що засвоєння норм, знань, цінностей є двостороннім процесом. Він не виключає активного зворотнього впливу індивіда на норми середовища, до якого він включається.

Інтеграція індивіда до системи політичних відносин відбувається через участь у діяльності політичних груп – **агентів соціалізації**. Їх можна поділити на 2 групи – первинні (сім'я, друзі, релігійні групи тощо) та вторинні (партії, громадські організації, органи влади, ЗМІ).

Політична соціалізація відбувається за рахунок різних механізмів. З. Фрейд виокремлював такі механізми, як імітація, ідентифікація, фон Візе – пристосуванство, суперництво, конфлікт. Ідентифікація з групою є поширеним механізмом політичної соціалізації. Вона може відбуватися через залучення до символів групи. Прикладом є ситуація в Україні в останні роки, коли люди носили речі кольору, з якими асоціювалася політична сила. Символи можуть носити не лише речовий характер. Ідентифікація може проявлятися й на рівні ідей, які відстоює група.

Політична соціалізація триває все життя. У ній можна виокремити етапи. Психологи твердять про важливість віку 8-13 років як етапу формування політичних поглядів. В цьому віці діти говорять не про політичний лад, а про лідерів. Після 13-14 років інформація складається в систему. 18 років вважаються віком, коли індивід може брати участь у політичному житті. У більшості країн, зокрема в Україні, з цього віку дозволено брати участь у виборах, вступати до партій. Обіймання політичних посад у більшості держав дозволено з більш старшого віку. Так, згідно з Конституцією України, народним депутатом можна стати у 21 рік, Президентом – у 35. Це пов'язане з тим, що рішення, що ухвалюють індивіди на цих посадах, впливають на інших громадян, тому їх прийняття пов'язане з відповідальністю, що формується з набуттям життєвого досвіду.

Контрольні запитання

Охарактеризуйте основні елементи політичної свідомості.

У чому полягають функції політичної свідомості?

Охарактеризуйте поняття політичної ідеології.

Наведіть найбільш поширені політичні ідеології та їх ключові положення.

У чому проявляється культура політичної поведінки?

У чому полягає сутність комунікативного підходу до типологізації політичних культур?

Що таке некласова політична культура?

Що таке політичне відчуження? Які його передумови?

Охарактеризуйте основні форми участі в сучасній політиці.

Приклади тестових завдань

Класичне визначення поняття «політична культура» було дано:

а) Г. Алмондом і Г. Пауелом; б) Г. Москою та В. Паретто; в) К.

Поппером

Політичні орієнтації – це:

а) *нормативні зразки політичної поведінки що склались історично, передаються з покоління в покоління і зберігаються протягом тривалого часу;* б) *настанови, що засновані на системному уявленні суб'єкта про мету, план і засоби здійснення політичних дій.*

Функція політичної ідеології, завдяки якій вона визначає цілі, шляхи і методи їх досягнення називається:

а) *мобілізаційною;* б) *прогностичною;* в) *пропагандистською.*

З точки зору ідеалів майбутнього до правих ідеологій відносять:

а) ідеології, які засновані на ідеалах суспільної власності, соціальної рівності і справедливості; б) ідеології, які засновані на ідеалах вільної конкуренції, ринку, приватної власності та індивідуалізму; в) ідеології, які намагаються подолати крайнощі інших ідеологій, знайти компроміс між ними, визнаючи соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний та політичний плюралізм.

Підберіть визначення, яке найбільше відповідає поняттю лібералізму:

а) ідейно-теоретична течія, в основі якої лежить заперечення інституціонального, насамперед державного управління суспільством; б) ідеологія, що обґрунтовує пріоритетність національних інтересів, формулює цілі та цінності нації як суб'єкта політичного процесу; в) ідеологія, що ґрунтується на сукупності міфологічних та ірраціональних ідей та вірувань: расової виключності, антикомунізму, антисемітизму, сповідує ідеали вождизму та етатизму, обґрунтовує прагнення до територіальної експансії; г) політична та ідеологічна течія, історичною ознакою якої є обстоювання вільного підприємництва та парламентської демократії, пріоритету інтересів індивіда над державою та нацією; д) політична ідеологія та практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури традиційних цінностей і морально-правових засад; е) ідейно-політична течія, що відмовилась від ідей класової боротьби та пролетарської революції і стала покладатися на еволюційний рух у напрямку соціальної справедливості та рівних можливостей громадян.

Який з наведених термінів не має відношення до механізмів формування політичної ідеології:

а) конденсація; б) дезінтеграція; в) декомпенсація.

Література

Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник / Валерій Михайлович Бебик. – К.: Каравела, 2009. – С. 306-315.

Головатий М.Ф. Політична культура / Микола Федорович Головатий // Політологічний словник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 588-590.

Маруховський О. Сутність концепції демократичної участі / О. Маруховський. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 73-84.

Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Лариса Панасівна Нагорна. – К.: Стило, 1998. - 278 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №5(49). – 428 с.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 725-757, 936-945.

Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч.посіб / Фелікс Рудич, Ростислав Балабан, Юрій Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440с.

Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). — 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2006. – С. 308-332.

Політологія. Підручник / Василь Григорович Кремень, Микола Іванович Горлач, Віктор Петрович Андрущенко та ін. За загальною редакцією проф. Кременя В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2002. – С. 291-365.

Пугачев В.П. Введение в политологию: Учеб. Пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.П. Пугачев, А.И. Соловйов. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 320 с.

Розумний М.М. Український персоналізм як фактор політичної культури / Максим Миколайович Розумний. // Політичний менеджмент. – 2005. – №3.

Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації / Наталія Ротар. // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С. 78-92.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник / Фелікс Михайлович Рудич. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – С. 189-206.

Сергеев В.М. Доверие и пространственное взаимодействие социальных сетей / Віктор Михайлович Сергеев, Олексій Сергійович Кузьмін, Володимир Дмитрович Нечаєв, Олена Сергіївна Алексєнкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2007/2/2.htm>.

Сергеев В.М. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети / Віктор Михайлович Сергеев, Кирил Вікторович Сергеев. // Полис. – 2003. - №3. – С. 6-13.

Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов вузов / А.И. Соловйов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / Петро Панасович Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

План

1. Політичні комунікації: сутність та особливості
2. Масові політичні комунікації

Політичні комунікації: сутність та особливості

Політика неможлива без опосередкованого спілкування. Це зумовлено її природою як спеціалізованої форми спілкування для реалізації групових інтересів. Груповий характер цілей передбачає їх усвідомлення розмежованими у просторі членами спільнот (держав, націй, партій), координацію діяльності людей, організацій, інститутів.

Опосередковані форми спілкування реалізуються шляхом обміну інформацією. Отже, інформація є передумовою дій суб'єкта політики і водночас ресурсом взаємодії з іншими суб'єктами. Під час обміну інформацією між суб'єктами встановлюються зв'язки, які дають змогу відігравати політичні ролі. Накопичення інформації дозволяє коригувати політичну поведінку. Водночас інформація, яка не реалізована у політичній практиці, може послабити позиції суб'єкта політичного життя.

Важливість у політиці інформації, каналів та засобів її передачі обумовлює її розмаїття. Інформацію можна класифікувати: за типом носія – на усну, письмову, друковану, візуальну, електронну; за рівнем функціонування – на оперативну (щодо поточної ситуації) та стратегічну (може вплинути на досягнення кінцевої мети); за статусом – на офіційну та неофіційну; за достовірністю – на достовірну і недостовірну (непідтверджену); за формою вираження – на пряму (інформаційні повідомлення, заяви, декларації тощо) та непряму (агітаційні матеріали, вироблені з застосуванням рекламних прийомів або психологічних методів переконання).

Налагодження контактів між тими, хто відправляє та хто отримує інформацію, є політичною комунікацією. Р.-Ж. Шварценберг визначає **політичну комунікацію** як «процес передачі політичної інформації, за допомогою якого вона циркулює між елементами політичної системи, а також між політичною та соціальною системами». Інформаційно-комунікативні відносини забезпечують взаємодію та інтеграцію усіх рівнів і сегментів політичної системи і виконання нею (її інститутами) функцій регулювання суспільних відносин, організації, мотивації, контролю тощо.

*Ті, хто відправляє політичну інформацію, називаються **комунікаторами**, ті, хто отримує її – **реципієнтами**.* Оскільки люди по-різному сприймають інформацію, інтерпретуючи її на основі певних правил, способів сприйняття, принципове значення має здатність суб'єкта

усвідомлено сприймати повідомлення. Отже, обмін повідомленнями – не безособовий процес, що може ігнорувати особливості реципієнтів.

Комунікації виконують функцію цементуючого розчину, який робить політичну систему цілісною та здатною до збереження, надає діяльності інститутів, суб'єктів та носіїв влади властивості самоорганізації та саморозвитку, здатності до функціонування у несприятливих умовах.

На практиці багато політичних рішень може ухвалюватись не у відповідності, а всупереч отриманій інформації. Тому можна стверджувати, що інформація є передумовою, але не фактором політичних дій.

Циркуляція інформації в політичній системі передбачає використання технічних засобів, тому комунікаційні процеси включають відповідні структурні компоненти. До них належать технічні канали, через які транслюється інформація, та структури, які передають, приймають, накопичують, контролюють, зберігають, охороняють інформацію.

Комунікація є сукупністю зв'язків та відносин, які утворюються навколо стійкого потоку інформації та пов'язані з вирішенням певного кола завдань: прийняття рішень на державному рівні, проведення виборчої кампанії, врегулювання політичної кризи тощо. Для цього у конкретній ситуації створюється відповідна база даних, висуваються критерії оцінки достовірності та повноти інформації, необхідної для вирішення завдань, визначаються форми контактів та структура спілкування.

З комунікативної точки зору усі інститути, механізми та суб'єкти політики є засобами обробки інформації та відносно самостійними структурами на інформаційному ринку. Ефективність їх діяльності залежить від здатності до впорядкування інформації та налагодження усвідомлених та цілеспрямованих контактів. О. Соловйов виокремлює таких суб'єктів комунікації: *інформаційні еліти (дейтократія), технобюрократія (службовці, що контролюють службову інформацію), комунікатори, комуніканти (ті, хто оброблює і інтерпретує інформацію),* реципієнти.

Отже, з точки зору інформаційно-комунікативних зв'язків політика є системою, структури та інститути якої мають на меті вироблення, отримання та використання інформації як передумови здійснення політичними суб'єктами ролей та функцій. З точки зору технічних засобів інформаційного обміну політика є соціотехнологічною структурою, інститути якої зорієнтовані на цілеспрямовану передачу, обмін, захист інформації.

В основі інформаційних процесів – лінійна структура комунікації, аналіз якої дозволяє виокремити значущі аспекти, властиві будь-якій системі та процесу обміну інформацією. За Г. Ласуелом виокремлення базових

компонентів цієї структури передбачає відповіді на питання: хто говорить? що говорить? по якому каналу? кому? з якою метою? з яким ефектом?

Основні форми політичної комунікації – це вплив через:

- неформальні контакти (міжособова неформальна комунікація);
- суспільно-політичні організації, об'єднання та інститути (усна та письмова агітація та пропаганда);
- друковані та електронні засоби масової комунікації.

В політології отримала поширення структура інформаційно-комунікативних процесів, запропонована Дж. Томсоном. Він виокремлює три рівні рівні таких процесів.

На **семантичному** рівні, на думку Томсона, ключову роль відіграє здатність знакових (знаки, символи, зображення), вербальних (мовних), невербальних (жести, міміка, рухи тіла, діапазон голосу, мова етикету) засобів передачі інформації зберігати (викривляти) сутність повідомлень, забезпечувати їх адекватну інтерпретацію реципієнтами. Від цієї здатності залежить, чи відбудеться обмін інформацією. Так, комунікатори (органи влади, засоби масової інформації тощо) часто використовують такі конструкції, які ускладнюють сприйняття інформації та, відповідно, знижують мобілізаційне значення повідомлень. Отже, комунікаторам слід використовувати такі знаково-мовні форми, які б відповідали спроможності реципієнтів їх засвоювати. Допускаються сленгові та інші форми, що посилюють семантичну близькість мови комунікатора та донора.

Технічний рівень інформаційно-комунікативних процесів. З цієї точки зору інформаційна діяльність розглядається як функціонування спеціальних організаційних структур, баз даних, мереж і технологій зберігання та передачі інформації. Значення і роль технічних складових визначається їх здатністю передавати інформацію своєчасно, без викривлень і звертаючись до потрібного адресата. Виокремлення організаційно-технологічного аспекту інформаційно-комунікативних процесів акцентує увагу на попередженні та нейтралізації перешкод циркуляції інформації в політичній системі. До цих перешкод належать розбіжності у носіях інформації (паперових та електронних), дефіцит часу на отримання інформації, недостатня потужність та перенавантаження інформаційних каналів, низька кваліфікація кадрів, відповідальних за збір та обробку інформації тощо.

При цьому політичний суб'єкт має у кожному випадку визначати найефективніші канали та засоби, які мають надійно функціонувати як у звичайному режимі, так і за перевантаження, природних або штучних перешкод. Особливу увагу слід приділити питанню стратегії інформаційно-кому-

нікативної діяльності, яка має бути гнучкою, реагувати на зміни політичної ситуації оперативним виробленням та поширенням необхідної інформації.

Також технічні засоби та інформаційні канали комунікатора мають відповідати засобам прийому інформації реципієнтами. Цей аспект є особливо актуальним під час виборчих та інших масових компаній.

Водночас суб'єкти інформаційно-політичних комунікацій повинні постійно вдосконалювати засоби захисту своїх інформаційних мереж з метою захисту конфіденційної інформації від конкурентів.

Інфлуентальний (від англ. influence – вплив) рівень розкриває ступінь впливу інформації на людську свідомість. На цьому рівні реципієнтом є конкретна особа, на відміну від попередніх рівнів, де суб'єкти комунікативних процесів можуть мати безособовий характер і бути представлені великими спільнотами, інститутами, партіями, організаціями.

Для підвищення ефективності інформаційно-комунікативної діяльності суб'єкти політики мають керуватись принципом *адресності* інформації, враховувати особливості аудиторії. Гасла та повідомлення мають бути зорієнтовані на традиції, звичаї, стереотипи масової свідомості, бути адекватними політичним реаліям, запитам суспільства та інтересам людей.

Залежно від соціально-політичних умов масові політичні комунікації можуть виконувати різні функції (класифікація Д. Макквейла):

- інформаційну – інформування про події та процеси в країні та світі; формування уявлень про політичне сьогодення;
- кореляційну – пояснення та інтерпретація повідомлень; забезпечення підтримки владі та нормам; соціалізація; координація зусиль суб'єктів; фіксація соціальних статусів і пріоритетів;
- континуїтивну – трансляція домінуючої культури; підтримання спільності соціальних цінностей;
- розважальну – забезпечення засобів відпочинку; пом'якшення соціальної напруженості;
- мобілізаційну – проведення кампаній на підтримку тих чи інших дій у сфері політики, економіки, соціальної сфері, іноді – релігії.

Масові політичні комунікації

Першочергове значення у політиці мають масові інформаційно-комунікативні процеси та системи. На цьому рівні організації інформаційних відносин діють агенти, завданням яких є взаємодія з громадською думкою. До них належать державні інститути (їх інформаційні відділи); ЗМІ; корпоративні структури (інформаційно-пропагандистські підрозділи партій, громадських об'єднань, рекламні агентства тощо).

О. Соловійов виокремлює такі групи прийомів та способів інформування і налагодження зв'язків політичних суб'єктів з контрагентами як мобілізаційні та маркетингові (останні представлені методами public relations, а також політрекламою).

Агітацію та пропаганду він визначає як *засоби інформаційного контролю за індивідами та надання їх політичним діям суворой соціальної спрямованості*. На його думку, пропаганда задиктовує безальтернативні настанови політичної поведінки. Класичні приклади використання таких методів дали тоталітарні режими.

Щодо **маркетингових стратегій**, то вони, на думку Соловійова, *передбачають формування інформаційного продукту у відповідності з співвідношенням попиту та пропозиції на інформацію*. Ці стратегії спрямовані на своєчасне надання необхідної інформації, а також на переконання людини у необхідності для нього саме тієї інформації, яку йому пропонує комунікатор. Маркетингові стратегії скоріше пропонують та рекомендують, а не примушують і зобов'язують. Така стратегія нерозривно пов'язана з попереднім з'ясуванням інформаційних потреб суспільства та його інформуванням, що врешті-решт спрямовано на усвідомлений вибір. Такі методи використовуються комунікаторами в країнах з розвинутими демократичними традиціями або в тих, де до влади щойно прийшли опозиційні сили, вимушені проводити більш відкриту політику.

Але реалізація маркетингових стратегій не означає, що суб'єкт, який їх реалізує, є пасивним ретранслятором повідомлень. Він намагається впливати на формування інтересів споживачів інформації, надаючи повідомленням привабливого вигляду, проводячи селективний відбір інформації, відсуваючи на другий план небажану інформацію або взагалі вилучаючи її з інформаційного обігу. З іншого боку, агітація та пропаганда у, так би мовити, чистому вигляді майже ніколи не зводиться до прямолінійного нав'язування. Інакше вона неефективно спрацьовує. Агітуючи та пропагуючи, суб'єкти інформаційного впливу теж намагаються сформува-ти інтерес до своєї інформації та зацікавити людину в її отриманні.

Відтак основним прийомом інформаційного впливу як за агітації, так і за реалізації маркетингових стратегій є **маніпулювання** – *приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою змусити їх діяти або не діяти задля досягнення цілей політичного суб'єкту*.

Засоби масової інформації є одним з найважливіших інструментів реалізації політичних цілей. Це впливовий політичний інститут, невід'ємний компонент передвиборчих змагань, який задає нові системні параметри публічної політики.

У процесі розвитку ЗМІ еволюціонували від інформаційно-пропагандистських органів партій та держави до каналу зв'язків з суспільством та залучення пересічного громадянина до участі в політичному процесі.

Політична ангажованість і безпосереднє спілкування з громадянами перетворило ЗМІ на первинний інститут політичної соціалізації (такий як сім'я, церква чи система освіти), а комунікантів – оглядачів, телекоментаторів та політичних рекламистів – на творців політичних міфів та виробників ідей, які спонукають громадян до участі у політиці.

На думку Г. Ласуела, діяльність ЗМІ спрямована на політичну просвіту суспільства і усвідомлення ним інтересів у сфері політики. Виключна роль ЗМІ обумовлена тим, що за їх посередництвом суб'єкти політики не лише інформують суспільство про власні цілі та цінності, а й будують відносини з ним у питаннях формування влади, підтримки власного авторитету, прищеплення певних традицій та стереотипів. Отже, ЗМІ стали інструментом **цілеспрямованого конструювання політичних норм, засобом формування зв'язків та відносин з суспільством.**

Водночас і для громадян ЗМІ – привабливий механізм політичної участі, ефективний посередник з владою. Завдяки доступності та оперативності у поданні оцінок, можливостям віддзеркалення інтересів **ЗМІ стали інструментом соціального представництва.** У цьому сенсі вони істотно впливають на правила політичної гри.

Властива ЗМІ оперативність змушує політичних суб'єктів до підвищення власної активності. Адже дії ЗМІ ставлять владу перед судом громадської думки, можуть створити атмосферу нетерпимості до політичного режиму. За цих умов влада вимушена діяти оперативно, випереджаючи оцінки громадської думки, пропонуючи власне бачення подій.

Взаємообумовленість відносин влади та суспільства діяльністю ЗМІ перетворює останні на двосторонню систему контролю за поведінкою і свідомістю. Діяльність ЗМІ може не лише розв'язувати конфлікти та перешкоджати їх виникненню, роблячи інформацію доступною. Водночас, як головний стимулятор громадської думки, ЗМІ можуть спровокувати політичний конфлікт чи масовий протест.

Можливість участі пересічних громадян у теледебатах політиків, електронного голосування на виборах та референдумах, самостійного збору політичної інформації тощо створили передумови для виникнення системи **теледемократії**, як нового каналу впливу громадян на владу.

Бурхливий прогрес політичних комунікацій створює передумови до практичної реалізації ідеї «електронного уряду».

Електронний уряд є системою електронних інституцій політичної влади. Головна його функція полягає у налагодженні електронної комунікації між: органами влади, що дозволяє прискорити процес прийняття рішень та зробити їх більш ефективними; органами влади та громадянами, що дозволяє, по-перше, ефективніше доносити до громадян інформацію про рішення, які ухвалюються, по-друге, громадянам – звертатись до влади без посередництва структур громадянського суспільства, по-третє, забезпечувати владу оперативною інформацією про проблеми суспільства. Виокремлюють моделі електронного уряду: G2C (держава-громадяни), G2B (держава-бізнес), G2G (держава-держава).

Інші функції електронного уряду:

- 1) прогнозування та попередження соціальних та економічних викликів у режимі он-лайн за рахунок електронної взаємодії між міністерствами, регіонами та соціально-економічними структурами;
- 2) оптимізація надання урядових послуг населенню та бізнесу;
- 3) підвищення ступеня участі усіх виборців у процесах керівництва та управління країною;
- 4) мінімізація фактора географічного місця розташування.

Виокремлюють такі етапи розвитку «електронного уряду».

1. Початковий. Для нього властива проста присутність урядових органів в інтернеті. Інформація надається переважно базова та довідкова.

2. Інтерактивний. З'являються електронні процедури обміну інформацією. Інформація набуває динамічного характеру.

3. Транзакційний. Характеризується формуванням інформаційної економіки. Громадяни проводять фінансові транзакції у режимі он-лайн.

Вважається, що остання стадія переходу традиційного уряду у електронний визначається існуванням єдиного веб-порталу, на якому можна знайти будь-яку урядову інформацію, де усі урядові послуги можливі у режимі он-лайн, а уся адміністративна діяльність здійснюється за допомогою електронних засобів, тобто на безпаперовій основі.

Передові країни знаходяться сьогодні на стадії переходу від другого до третього етапу. За результатами опитування експертів у 2010 р. найбільш ефективно мережі електронного уряду працюють у Сінгапурі та Естонії. Утім, навіть без фінальної стадії розвитку електронного уряду ця технологія сьогодні надає вагомі переваги для урядів і суспільства.

Пошуки нових прийомів та методів подання інформації, спроби залучити якомога більшу аудиторію збільшують роль прийомів, спрямованих на розважання, в процесі подання політичної інформації. Внаслідок цього політична інформація набуває характеру розваги, а сама

політика перетворюється на шоу. Процеси у полі влади постають у свідомості людини як життєва драма, змагання, наповнені епізодами з біографій героїв, їх хвилюваннями, зовнішніми атрибутами життя. За такого характеру інформування розмивається соціально-політичний сенс дій інститутів влади та політиків.

Відтак завдяки своїм властивостям ЗМІ істотно змінили стиль та процедури формування влади, відбору еліти, проведення політичних кампаній. **Більшість виборців орієнтується не на програми кандидатів, а на те, як і що розповість та покаже телебачення (інтернет) про їх життя та діяльність, які відомості про них опублікують газети.**

Часто з політичної точки зору ЗМІ поділяють на урядові, опозиційні та незалежні. Але ця класифікація є сумнівною, оскільки залишає відкритою низку питань. По-перше, до якої групи відносити ЗМІ партії, яка утворює уряд. По-друге, навряд чи коректна теза про незалежні ЗМІ, оскільки передумовою функціонування будь-якого медіа-каналу є ресурси – фінансові, організаційні, які можуть надати лише потужні суб'єкти, які мають політичні інтереси. А це, у свою чергу, ставить ЗМІ у залежність від них. Таким чином, ЗМІ стають інформаційними підрозділами політичних угруповань.

З точки зору джерел фінансування ЗМІ можна умовно поділити на дві групи. Перші – ті, які утримуються за кошти від продажу. Тобто в цьому випадку фінансистом виступає споживач інформації. Другу групу утворюють ЗМІ, які фінансуються власником, спонсором або за рекламний кошт. В цьому випадку фінансистами є ті, хто є джерелом інформації. Але на практиці не існує ЗМІ, які фінансуються виключно від розповсюдження.

Відтак ЗМІ виступають і як засоби представництва політичних інтересів груп, і як засоби маніпулювання інформаційними потребами аудиторії та її інтересами. Залежно від цих інтересів, які визначаються як цільовими аудиторіями, так і журналістами, головними редакторами, власниками ЗМІ, серед мас-медіа виокремлюються: інформаційні; інформаційно-розважальні; розважальні; економічні та політичні (щоправда, внаслідок тісного взаємозв'язку політики та економіки чітко розрізнити ці видання буває досить важко); молодіжні; професійні; мистецькі тощо.

Підвищення ролі так званих громадських ЗМІ є показником посилення розважальних установок, поверховості їх інформаційної політики. Цьому сприяє специфічний стиль інформування, за якого еkleктичне подання новин формує дискретність і мозаїчність сприйняття політики.

Сучасні комунікаційні технології роблять державні кордони інформаційно прозорими. На національних інформаційних ринках конкурують вітчизняні та закордонні ЗМІ. Останні мають інформаційні та інші переваги.

Нині основні інформаційні потоки у світі контролюються інтернаціональними центрами. Внаслідок цього сформувались інформаційні центри та залежні периферії. Проникнення на національні ринки інформаційного продукту з-за кордону сприймається як агресія та провокує політичні конфлікти. Прикладом цього є ситуація, яка склалася у 2011 р. в Україні навколо проблеми обмеження іноземної музики у вітчизняному ефірі.

Для попередження конфліктів, соціальних заворушень, розпалювання міжнародної ворожнечі та інших негативних наслідків у демократичних державах діють закони про ЗМІ, що регламентують їх діяльність і встановлюють критерії та обмеження на поширення публічного слова.

У зв'язку з цим серйозною проблемою наразі є **цензура** ЗМІ. Проблема полягає у протиріччі між демократичними нормами, згідно з якими цензура забороняється, та безпековою політикою держави, яка передбачає виключення певних питань з громадського дискурсу. І рішення щодо того, які саме теми мають бути виключені, приймають політики та власники ЗМІ, головні редактори, але не споживачі інформації.

Контрольні запитання

У чому полягає сутність політичних комунікацій?

Які функції виконують масові політичні комунікації?

Які стратегії інформування Ви можете назвати?

Охарактеризуйте роль маніпулювання в процесі інформаційно-комунікативних взаємодій.

З якими проблемами зіштовхуються суспільство, держава та ЗМІ у процесі взаємодії між собою?

Як Ви розумієте вислів: «Національна безпека неможлива без цензури»?

Що являє собою електронний уряд?

Приклади тестових завдань

На думку Г. Ласуела, діяльність ЗМІ спрямована на:

- а) примушення громадян до виконання певних політичних настанов;
- б) приховане маніпулювання свідомістю громадян;
- в) політичну просвіту суспільства і усвідомлення ним інтересів у сфері політики.

До основних моделей електронного уряду не належить модель:

- а) держава-громадяни;
- б) держава-недержавні організації;
- в) держава-бізнес;
- г) держава-держава.

Інфлуентальний рівень інформаційно-комунікативних процесів за Дж. Томсоном розкриває:

а) ступінь ефективності поширення інформації ЗМІ; б) здатність окремого індивіда до засвоєння інформації; в) ступінь впливу інформації на людську свідомість.

Теледемократія – це (2 правильні відповіді):

а) розгалужена мережа кабельного та супутникового телебачення; б) велика кількість телекомпаній на ринку; в) можливість участі громадян у теледебатах політиків; г) можливість електронного голосування під час виборів та референдумів.

Література

Акайомова А.В. Семіотичний аналіз у комунікативній теорії / А.В. Акайомова. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2011. – №1(51). – С. 266-275.

Афанасьєва О.В. Доступ к информации как институт национального государства / О.В.Афанасьєва. // Полис. – 2010. – №5. – С.146-154.

Бакулев Г.П. Массовая коммуникация. Западные теории и концепции: Учеб. пособие для студ. вузов / Генадій Петрович Бакулев. – М.: Аспект-Пресс, 2005. – 176 с.

Берега А.В. Стан розвитку електронного урядування в Україні / А.В. Берега. // Держава і право: Збірник наукових праць. Випуск 46. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 605-610.

Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия / Валерій Матвійович Березин. – М.: Изд. РИП-холдинг, 2003. – 174 с.

Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе / Михайло Сергійович Вершинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2001. – 253 с.

Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (помірковані технології) / Борис Дем'яненко. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №2(46). – С. 189-206.

Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (агресивні технології) / Борис Дем'яненко. // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №3(47). – С. 367-377.

Електронне інформаційне суспільство України: погляд у сьогодення і майбутнє / Академія правових наук України. – К.: ТОВ «Інжиніринг», 2005. – 163 с.

Ковалев Г.С. Медиакратия в современном политическом процессе / Георгій Сергійович Ковальов. // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2007. – № 4. – С. 66-75.

Ковалевський В.О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста / Владислав Олегович Ковалевський. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 221 с.

Кулик В.М. Політика української влади щодо мас-медій та її вплив на недейний дискурс / *Володимир Михайлович Кулик*. // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – 2010. – №1(45). – С. 288-301.

Науменко Т.В. Массовая коммуникация: теоретико-методологический анализ / *Тетяна Василівна Науменко*. – М.: «Перспектива», 2003. – 252 с.

Недбай В.В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект / *Вячеслав Вікторович Недбай*. – Одеса: Фенікс, 2009. – 328 с.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / *О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк* та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 922-936.

Пугачев В.П. Введение в политологию: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / *Василь Павлович Пугачев, Олександр Іванович Соловьев*. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 320 с.

Пупков С.В. Политический режим и информационный порядок: социально-информациологический подход / *Сергій Вікторович Пупков*. // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2008. – № 2. – С. 95-102.

Соловьев А.И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи / *О.І. Соловйов*. // Полис. – 2004. – №2. – С.124-132.

Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / *Олександр Іванович Соловйов*. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

Табакова М. Кількісні характеристики політичного Інтернет-простору України / *М. Табакова*. // Політичний менеджмент. – 2009. – №1. – С. 87-94.

Тимофеева Л.Н. Политическая коммуникативистика: проблемы становления / *Лідія Миколаївна Тимофєєва*. – Полис. – 2009. – №5. – С. 41-54.

Фінклер Ю.Е. Мас-медіа та влада: технологія взаємин / *Ю.Е. Фінклер*. – Львів: Аз-Арт, 2003. – 212 с.

Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: Монографія / *Д.В. Яковлев*. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

План.

1. Поняття політичного процесу.
2. Конфлікти та кризи в політичному житті.
3. Вибірчий процес та виборчі системи.

Поняття політичного процесу

Політика – динамічне явище. Змінюються правителі, лідери партій, виникають та відходять у минуле держави, громадські організації, періоди сталого розвитку змінюються революційними подіями та навпаки. Ця специфіка політики втілена у понятті політичного процесу.

Суб'єктами політичного процесу є окремі індивіди, соціальні групи, політичні еліти, партії, громадські організації, органи влади тощо.

Суб'єкти політичних дій вступають у взаємодію з владою та іншими політичними суб'єктами. Так, беручи участь у виборах, партія взаємодіє з іншими учасниками виборчої кампанії (виборцями, іншими партіями, громадськими організаціями, органами влади тощо). Парламентська фракція під час законодавчого процесу взаємодіє з іншими його суб'єктами (фракціями, міністерствами, парламентськими комітетами, лобістами).

*Обмежений у часі момент взаємодії політичних суб'єктів, який впливає на розвиток політичних відносин, називається **політичною подією**.* Такими подіями є й прийняття важливих законів (наприклад, ухвалення Податкового кодексу), й виступ політика у ЗМІ, й вибори влади, й масові виступи громадян, зокрема політичні революції тощо.

Політичні події вирізняються за характером впливу на політичні відносини. Вони можуть бути спрямовані на їх зміну на користь певної сили або збереження, на підтримку/ослаблення влади/опозиції, на зміну або консервацію міжгрупових або міжособистісних відносин тощо.

Наслідки подій можуть не співпадати з намірами окремих учасників. Це пов'язано з тим, що у них бере участь багато суб'єктів, які переслідують різні цілі, а на остаточні наслідки впливають різні чинники. Так, уряд України у 2011 р. не зміг одразу провести через парламент закон про пенсійну реформу, оскільки проти неї виступили не лише опозиція, а й шари чиновництва. Відтак політичні події розрізняються за кількістю та характером учасників, за ступенем впливу на політичні відносини, за сферою (в парламенті, уряді тощо) тарівнем розгортання (національні, регіональні, міжнародні).

Вплив подій на політичні відносини опосередковується впливом на свідомість суб'єктів політики. Тому важливе значення має **символічний характер подій**. Опублікована під час перебудови в СРСР стаття Н. Андрєєвої «Не можу поступитися принципами» стала поштовхом до мобілізації консервативних сил, що виступали проти перебудови. Назва статті стала афоризмом, увійшла навіть до повсякденного лексикону.

Для різних груп подія може мати різний смисл. Вказана стаття була символом: для консерваторів – успіхів країни, вірності традиціям, для прихильників перебудови – політичної негнучкості. Масові події кінця 2004 р.

в Україні для їх учасників були символом «пробудження» громадян, для противників – символом незаконних дій, дестабілізації. Подія може змінювати символічне навантаження. Спочатку «Майдан» символізував громадянський спротив, а пізніше перетворився на символ розчарування.

Політичні події можуть бути відкриті для суспільства. Інформація про них доходить через інформаційні канали до громадян, які стають фактичними їх учасниками, адже інформація впливає на їх рішення щодо політичної участі. Але взаємодія суб'єктів може відбуватися й кулуарно. Тоді їх учасниками є обмежене коло осіб, а інформація не доходить до громадян. Співвідношення між відкритістю та кулуарністю подій залежить від поліархічності влади, розвитку ЗМІ, сфери, в якій вони відбуваються. Більша кулуарність властива подіям у сфері національної безпеки.

Політичні події відрізняються за тривалістю часу, протягом якого вони відбуваються, за структурою. Деякі події мають складну структуру, вміщують інші події. Так, в ході революції 1917-1921 рр. у Києві 14 разів змінювалась влада (Тимчасовий уряд, Центральна Рада, гетьманат, Директорія, більшовики). Отже, революція була і подією, і процесом.

Політичний процес – це сукупність політичних подій, наслідком яких є зміна або стабілізація політичних відносин.

Під **стабільністю** політичних відносин розуміють рівновагу політичних сил. Її не слід ототожнювати із незмінністю влади. Зміна влади може відбуватися внаслідок виборів. Але за відсутності соціокультурного розколу, в умовах традицій, що визнаються більшістю, зміна влади не призводить до різкої зміни політичного курсу. Політика органів влади тоді відзначається спадкоємністю. Механізм спадкоємності можна продемонструвати на прикладі інституту державних секретарів міністерств, про що вже згадувалось вище. Ця посада є в міністерствах. Її функції – організація роботи міністерства. При зміні уряду змінюються міністри, але державні секретарі залишаються на посадах і забезпечують спадкоємність роботи міністерства навіть за внесення змін до політики в галузі.

Навпаки, тривале домінування у коридорах влади однієї політичної сили, яке забезпечується авторитарними методами, врешті-решт призводить до політичних катаклізмів, про що свідчать революції. Це пов'язано з тим, що сила, яка довго знаходиться при владі, в умовах відсутності конкуренції перестає реагувати на інформацію, зокрема сигнали невдоволення, не сприяє розв'язанню суспільних проблем.

Ознаки нестабільності – конфлікти, кризи, відсутність механізму їх подолання, порушення управлінських відносин, ухвалення владою рішень, які не сприяють розв'язанню суспільних проблем, нездатність реа-

лізувати ухвалені рішення, розпад традиційних політичних інститутів тощо. Прикладом нестабільності були політичні процеси в Україні у 2000-х рр. Країна була свідком жорсткого протистояння між політичними силами, їх керівниками, що негативно впливало на економічні, соціальні, інші процеси. Рішення влади часто мотивувалися інтересами протистояння.

Отже, рівновага політичних сил, як ознака стабільності, є динамічною, а передумовою стабільності є не однаковість політичних орієнтацій, а згода основних політичних сил та соціальних груп щодо правил поведінки. У соціокультурно розколотому суспільстві досягнення громадянської згоди, а відтак політичної стабільності є складним. Тому сучасним суспільствам, яким властива безліч соціальних та політичних груп, притаманне зростання нестабільності. Посилюється конфліктність взаємодії, а політичному процесу властива інтенсивніша зміна політичних відносин.

В політології виокремлюють стадії політичного процесу, зокрема:

- конституювання політичної системи (упорядкування суспільних зв'язків, розв'язання конфліктів, створення умов для стабільного розвитку суспільства, проведення заходів на легітимацію політичної системи);

- відтворення компонентів та ознак політичної системи;

- прийняття та виконання політико-управлінських рішень;

- контроль за функціонуванням напрямку розвитку політичної системи.

Це розрізнення має певною мірою умовний характер. В дійсності ці стадії важко вирізнити хронологічно й функціонально. Так, конфлікти виникають не лише при формуванні політичних інститутів. Прийняття політичних рішень відчуває на собі тиск численних суб'єктів, відтак воно часто відбувається в умовах конфліктів.

З іншого боку, легітимність політичної системи теж не є показником, який досягається раз і назавжди. Він має різні ступені. Відтак в процесі відтворення ознак політичної системи, прийняття управлінських рішень легітимність режиму може підтверджуватись, зростати або знижуватись.

Крім того, контролюючи виконання рішень, органи влади теж демонструють здатність/нездатність управляти суспільством, а відтак впливають на легітимність політичної системи. Так, невиконання у 2010-2011 рр. більшістю міністерств та відомств рішень уряду про позбавлення небюджетних підприємств права надавати державні платні послуги призвело до зменшення легітимності уряду, його авторитету.

Політичний процес не є монолітним поняттям. Він складається з безлічі процесів, які розгортаються в різних сферах суспільства. Залежно від цих сфер виокремлюють внутрішньо- та зовнішньополітичні процеси, парламентський, виборчий, адміністративно-управлінський процеси.

Внутрішньополітичний процес включає події, пов'язані з відносинами між органами державної влади, місцевого самоврядування, елітами, партіями, громадськими організаціями, індивідами. Ці події розгортаються в парламенті, уряді, структурах президентської влади, інформаційній сфері, «на вулиці». Особливістю України є використання зовнішньополітичних суб'єктів суб'єктами внутрішньої політики в інтересах боротьби проти опонентів. Це збільшує вплив зовнішньополітичних суб'єктів на розвиток України та часто негативно впливає на рівень національної безпеки.

Внутрішньополітичний процес включає законотворчий, регіональні, виборчі процеси тощо. Законотворчий процес не обмежується ухваленням законів в залі парламенту, а включає взаємодію на етапі розробки законів з групами інтересів, всередині парламентських комітетів, фракцій, на етапі введення законів в дію, контролю за виконанням тощо.

Важливе місце у розвитку суспільства посідають процеси взаємодії в сфері регіональної політики. Вони включають взаємодію на національному (розробка законів, формулювання цілей регіонального розвитку тощо), регіональному, локальному, міжрегіональному рівнях, а також між центром та регіонами, між різними рівнями всередині самих регіонів.

Адміністративно-управлінський процес теж передбачає не лише управлінські, а й організаційні аспекти. Одним з основних його елементів є *політичне функціонування* – здійснення й управління діяльністю політичних інститутів, спільними справами, процесами, задоволення потреб суспільства та соціальних груп. Це професійна апаратна діяльність. Вона включає добір та розставлення кадрів, створення механізму прийняття рішень, їх прийняття, контроль за цими процесами.

Політичний процес характеризується низкою показників. По-перше, це його **загальний вектор**. Мається на увазі напрям розвитку політичної системи. Остання може розвиватися в напрямі реформування політичних інститутів, загострення суперечностей, дестабілізації/стабілізації тощо. Напрямок залежить від цілей політичних суб'єктів, їх взаємодії, політичної культури, впливу зовнішнього середовища. Загальний вектор процесу формується з різноманітних векторів, які є результатами дій політичних суб'єктів. Тому він може змінюватися залежно від зміни співвідношення політичних сил внаслідок виборів та інших подій.

Одним з ключових векторів внутрішньополітичного процесу в Україні у другій половині 2000-х рр. був рух політичної системи в напрямі дестабілізації. Підсумки виборів 2010 р. створили передумови для зміни вектору. Метою нова влада оголосила реформування суспільного життя та зміцнення державної влади. Реалізація цих намірів наштовхується на

протидію політичних сил. Але наявне на сьогодні співвідношення політичних сил дозволяє зберігати ці вектори.

Оскільки в понятті політичного процесу об'єктивований динамічний характер політики, важливою його характеристикою є **політичний час**. Це поняття втілюється, коли вживаються вирази «часи змін», «епоха революцій», «період стабільності/нестабільності». Відомий вислів: «Погано жити в епоху змін». Отже, характеристика політичного часу віддзеркалює ставлення до політичного процесу. Тому це поняття допомагає структурувати політичний процес.

Так, одним з елементів політичного часу є виборчі цикли. Цей спосіб структурування політичного процесу важливий у суспільствах, де є багатопартійність і різні сили змінюють одна іншу при владі. Свої цикли існують й у відносинах держави та регіонів. Так, за часи незалежності Україна пройшла етапи хаотичного розвитку цих відносин, жорсткого підпорядкування регіональних влад центральній владі тощо.

Політичний час залежить від швидкості змін політичних відносин. Відтак він може мати різну інтенсивність. Бувають періоди відносної стабільності, які змінюються прискоренням політичного процесу, і навпаки. Наприкінці 2010 р. міжнародна спільнота стала свідком завершення періоду стабільного функціонування режимів в арабському світі.

Ще однією характеристикою політичного процесу є **політичний простір**. Спочатку він означав територію, обмежену кордонами держави. Характер території визначав особливості політичного процесу, що зумовило теорію географічного детермінізму. Так, В. Потульницький аналізував розбіжності у політичному темпераменті мешканців Наддніпрянщини та Східної Галичини. В ході розгортання наднаціональних процесів на зламі XIX-XX ст. поняття політичного простору було поширене на міжнародні відносини, що сприяло формуванню геополітичних теорій.

Сьогодні це поняття відійшло від однозначної географічної детермінованості. Нині політичний простір – це не лише території, це простір діяльності суб'єктів – держав, партій, громадських організацій, корпорацій, індивідів. Боротьба за владу точиться на рівні не лише президентів, урядів, парламентів, а й окремих організацій, суспільних інститутів тощо. Нові системи комунікацій розширюють політичний простір. У сучасній політології поширена також інтерпретація політичного простору як символічного поля політики.

Політичне поле залежить від зв'язків між державою та суспільством, між політичними силами. Його можна класифікувати: за сферами політичної діяльності (внутрішньо- та зовнішньополітичне, соціально-еко-

номічне, військове, адміністративно-управлінське), суб'єктами (класове, національне, державне, партійне), діяльністю органів (парламентське, адміністративне), формами організації (стихийне, організоване, слабоорганізоване), рівнем здійснення (за місцем проживання, в трудових колективах, на рівні самоврядування, на державному рівні тощо).

Водночас політичний простір не слід розуміти лише як поле для політичних дій. Це й невід'ємна характеристика самих дій. Адже політичний вплив тим вагоміше, чим більший простір він охоплює.

Характеризуючи політичний процес, слід зупинитись ще на одному його аспекті. Тривалий час у науці використовувалися поняття «трансформації», «модернізації». Вони почали вживатися після краху колоніальної системи, демократизації багатьох країн, а особливої популярності набули після краху соціалізму наприкінці 1980-х рр.

Під модернізацією розуміли вдосконалення політичних систем, пристосування їх до завдань розвитку суспільства, викликаних НТР, новими системами комунікації. В. Горбатенко характеристиками модернізації називає: раціоналізацію та забезпечення ефективності влади, диференціацію політичної структури, структурно-змістове перетворення політичної системи, кристалізацію модернізаційних ідеологій, створення системи політичної соціалізації, формування модернізованого поля культури.

Тривалий час поняття модернізації було ідентичним вестернізації. Суттю її є, зокрема, прийняття та освоєння країнами політичних стандартів західної демократії – впровадження політичних прав та свобод, становлення багатопартійної демократії. Відповідно були типологізовані процеси модернізації. Розрізняли модернізацію органічну, викликану соціальними процесами в західних країнах, та навздогінну (неорганічну). Неорганічність означала, що модернізація нав'язана ззовні (Заходом), а навздогінність – що країни, які вступили на її шлях, наздоганяють західні країни.

В рамках цієї парадигми у політології розвивався такий напрям, як транзитологія. Транзитологи багато зробили для вивчення трансформації політичних режимів, інституалізації демократії. Були концептуалізовані сценарії початку трансформації (реформа згори; розпад влади; поступова реформа, узгодження між владою та опозицією), етапи демократизації. Але реальні події не завжди вкладалися в ці схеми. В деяких країнах відбувся відкат від демократії, деякі демонстрували національні її моделі.

Все це змінило наукові концепції. Так, В. Горбатенко поруч з модернізацією вводить концепт **постмодернізації**, ознаками якої вважає переорієнтацію інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей;

формування екологічного суспільства, розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору. Вчений наголошує, що характер реформ тісно пов'язаний з культурною специфікою суспільства. Фактично перестав вживатися у науці популярний 10-15 років тому термін «перехідний період». На думку Ю. Левенця, його неможливо застосовувати, бо невідомо, яким є кінцевий пункт «переходу». Відтак звузилася сфера вживання поняття трансформації.

В цілому характеризуючи сучасний стан політичного процесу, зокрема й в Україні, слід відзначити невизначеність єдиного вектору його спрямованості, неврівноваженість політичних відносин, поліваріантність розвитку політичної сфери, конфліктну еволюцію політичних відносин.

Політичні конфлікти та кризи

Конфлікт слід відрізнити від суперечності. Суперечності є передумовою конфлікту, але необов'язково призводять до нього. На відміну від суперечностей, конфлікт означає безпосередню взаємодію сторін.

Політичний конфлікт – це зіткнення політичних суб'єктів в їх прагненні реалізувати інтереси та цілі, пов'язані з боротьбою за владу.

Ще Платон досліджував, як конфлікти сприяють еволюції форм правління. Макіавеллі вивчав вплив на конфлікти якостей політиків. Маркс дійшов висновку про класову боротьбу як двигун розвитку. Зіммель на зламі XIX-XX ст. звернув увагу, що конфлікти можуть бути як дво-, так і багатосторонніми, що впливає на їх розвиток. У XX ст. інституціоналізується такий напрям як конфліктологія (Л. Козер, К. Боулдінг, Р. Дарендорф).

Починаючи з Л. Козера виокремлюють негативні та позитивні **функції конфліктів**. Негативні: дестабілізуюча (порушення політичної рівноваги), дезорганізуюча (зниження рівня керованості суспільством), надлишкововитратна (ускладнення прийняття рішень). Позитивні: діагностична (сигналізує про недоліки системи), комунікативна (конфлікт є формою діалогу), інтегративна (сприяє консолідації людей, які захищають інтереси), інноваційна (новації часто відбуваються саме внаслідок конфліктів).

Політичні конфлікти характеризуються низкою показників, зокрема причинами, учасниками, інтенсивністю, часовими та просторовими характеристиками. Відповідно здійснюється класифікація конфліктів.

Таблиця 6. Класифікація політичних конфліктів.

Критерій класифікації	Види конфліктів
Причини конфлікту	Конфлікти цінностей, ресурсів, інтересів, ідентифікацій*
Суб'єкти конфлікту	Міжособистісні, міжгрупові (міжетнічні, міжпартійні, міжконфесійні тощо), між групою та особистістю (напр., між парторганізацією та

	лідером партії), міждержавні тощо
Кількість суб'єктів конфлікту	Двосторонні, багатосторонні
Сфера розгортання	Внутрішньо- та зовнішньополітичні, конфлікти в сфері економічної, соціальної, гуманітарної політики, партійні
Кордони конфлікту	Локальні, регіональні, загальнонаціональні, субрегіональні, глобальні
Рівень загострення	Антагоністичні, неантагоністичні**
Ступінь усвідомлення та об'єктивації конфлікту	Уявні та реальні; дійсні, удавані, випадкові, приховані (латентні) тощо
Тривалість конфлікту	Довготривалі, короткотривалі тощо

Примітки. */ Потенційно найгостріші – конфлікти цінностей, адже цінність є неподільним предметом. **/ **Антагоністичним** є конфлікт, розв'язання якого неможливо в рамках існуючої соціальної системи.

У своєму розвитку конфлікти проходять низку **фаз**: - передконфліктна ситуація (конфліктної взаємодії немає, але суперечності між суб'єктами інтенсифікуються); - інцидент, що веде до конфліктної взаємодії; - розвиток конфлікту; - кульмінація конфлікту (найгостріша стадія); - розв'язання (застосування процедур, що ведуть до зниження інтенсивності та усунення конфлікту, а в багатьох випадках й розв'язання суперечностей, які стали його причиною); - післяконфліктна фаза.

Останню фазу характеризує те, що, незважаючи на розв'язання на попередній стадії основних суперечностей суб'єктів конфлікту, він може бути реанімований. Прикладом післяконфліктної фази є післявоєнна окупація Німеччини арміями держав-переможниць. Лише після об'єднання Західної та Східної Німеччини союзники згорнули окупацію.

Політичні конфлікти можуть призводити до політичних криз. **Політична криза** – це фаза політичного процесу, яка характеризується неможливістю ефективного функціонування політичної системи.

Україна неодноразово була свідком політичних криз. Слід згадати події: наприкінці 2004 р.; весни та літа 2007 р., коли Президент ініціював дострокові вибори Верховної Ради, а більшість парламенту та уряд з цим не погоджувалися; осені 2008 р., коли одна з фракцій парламентської коаліції вийшла з її складу, чим спровокувала нелегітимність уряду тощо.

Залежно від причин В. Горбатенко виокремлює кризи: ідентичності (розрив соціальних структур суспільства з політичною системою); легітимності (низька лояльність населення щодо політсистеми, відсутність згоди в суспільстві щодо влади); участі (відчуження населення від політичного життя, створення елітою перепон для залучення до політики груп, що заявляють претензії на владу); проникнення (невідповідність проголошених

цілей ситуації, низькі можливості системи управління); розподілу. Найчастіше усі ці причини певною мірою наявні у гострих кризах.

Залежно від сфери виділяють кризу політичної системи загалом, урядову, парламентську тощо. Постійні урядові кризи були раніше властиві Італії (у 1952-1989 рр. змінилися 40 урядів). Проявом криз була неспроможність урядів провести через парламент закони, причиною – поліфракційність парламенту. В Україні часто були парламентські кризи, коли парламент був неспроможний ухвалювати рішення через відсутність більшості, недовіру між фракціями, відсутність механізмів розв'язання конфліктів.

У червні 1996 р. в Україні розгорнулася **конституційна криза**. Конституційний Договір від 8 червня 1995 р. передбачав, що за рік буде прийнята нова Конституція. Президент вніс її проект до парламенту, але в ньому не було 300 голосів на її підтримку. Тоді Президент видав указ про проведення референдуму щодо довіри парламенту. Після цього депутати дійшли згоди щодо доопрацьованого президентського проекту.

Прикладом парламентської кризи була ситуація після виборів Президента 1999 р. Праві та центристські фракції виступили проти лівого керівництва парламенту, але воно не хотіло йти у відставку. Вихід був знайдений шляхом переходу «бунтівників» до іншої будівлі, де було обране нове керівництво парламенту. Поступово ці рішення були легітимізовані.

Але найгостріша криза розгорнулася з осені 2000 р. і була пов'язана із звинуваченням держкерівництва, включно Президента, у причетності до вбивства журналіста Гонгадзе. Її наслідком стало стрімке падіння легітимності влади та врешті її зміна у 2004 р. Події 2011 р. показали, що привід, що спровокував тодішню кризу («плівки Мельниченка»), не вичерпав потенціалу та може використовуватися для провокування нових криз.

Гострими проявами кризи участі та кризи легітимності є акції політичного протесту. Вони можуть бути класифіковані за характером (мирні/збройні, стихійні/організовані), ступенем масовості, соціальним складом учасників, об'єктом протесту. Зокрема, вони можуть бути спрямовані проти уряду, парламенту, Президента, окремих органів влади.

Нині збройні акції протесту рідкі, що пов'язано з рівнем сучасних озброєнь. Протистояння державним військовим формуванням потребує значних витрат, здійснити які розрізнені соціальні групи не в змозі. Якщо ж таке протистояння має місце (наприклад, в Чечні, Абхазії, Косовому тощо), то найчастіше відбувається завдяки зовнішньому фінансуванню.

Збройний протест в політиці кваліфікується як **тероризм**. В усіх державах він належить до незаконних дій. Але в рамках окремих соціальних груп ці дії можуть санкціонуватися. Крім того, у багатьох конституціях

декларується право на опір тиранії. Отже, проблема у межі, що відокремлює опір тиранії від терору. Цією межею є цілеспрямоване застосування фізичного насилля. Центральний елемент терористичної діяльності – теракт. Він здійснюється для привернення уваги влади, ЗМІ, громадян, створення атмосфери страху в суспільстві.

Терор є не єдиним шляхом досягання цілей. ХХ-ХХІ ст. продемонстрували приклади **ненасильницького опору**. Його теоретиком був М. Ганді. Своєю незалежністю Індія завдячує очолюваному ним руху. Ненасильницький опір є ознакою суспільства з розвинутою системою комунікацій. Вони дозволяють популяризувати ідеї, збільшувати соціальну базу руху, паралізувати опонентів. Українським варіантом такого опору були Майдан 2004 р., підприємницький майдан 2010 р., «автомайдан» 2011 р.

Проблемою є розрізнення стихійних та організованих акцій протесту. Їх проведення вимагає значних ресурсів, тому абсолютно стихійних акцій не буває. Але організатор може не афішувати себе.

Деякі акції протесту, дійсно, можуть здаватися стихійними. Це стосується Майдану 2004 р. або ж арабських революцій 2010-2011 рр. Але це не означає, що організаторів не було. Щодо 2004 р. аналітики вказували на роль телеканалів, інтернету, флеш-мобів. В арабських подіях роль організаторів відіграли соціальні мережі (Facebook, Twitter). Не виключено, що ці мережі спрямовувались політичними силами, зокрема з-за кордону.

Проте будь-які акції протесту неможливі, якщо люди самі не відчують бажання виступити проти несправедливості. Інша справа, що ці настрої можуть цілеспрямовано формуватися. Так, напередодні виборів 2004 р. тиражувалася інформація про намір оточення одного з кандидатів відбирати бізнес у тих, хто не входить до очолюваної цим кандидатом партії. Таким чином, люди були заздалегідь психологічно підготовлені до акцій протесту в разі перемоги цього кандидата.

Найгостріший вид конфліктів – політичні **революції**. Їх ознака – *різка зміна влади в державі, політичного ладу, створення нових політичних інститутів*. За концепцією В. Леніна, революції виникають, коли населення не може існувати за існуючої влади, а влада не може управляти на основі звичних механізмів. Тому політичні революції часто є частиною масштабнішого процесу – революції соціальної, коли змінюється соціальний лад. Дж. Девіс звертає увагу, що загострення злиднів приводить до революцій не тоді, коли воно має постійний та тривалий характер, а коли відбувається після періоду зростання добробуту. Е. Скотчпол наводить такі чинники соціальної революції: зовнішня геополітична напруга; фіс-

кальна криза; внутрішньоелітний конфлікт; ослаблення силових структур; наявність центрів мобілізації низових рухів.

В суспільстві з високим рівнем розвитку комунікативних технологій протестні настрої можуть стимулюватися. Тому передумовою революції є наявність суб'єкта, що може у потрібний момент організувати виступи, очолити їх. За висловом К. Маркса, революції ніколи не починаються в масах, а визрівають в елітних групах. Електронні технології дають змогу противникам влади керувати з-за лаштунків. Директор угорського Інституту соціології П. Тамаш взагалі вважає сучасні революції революціями ідентичностей, оскільки економічні та соціальні інтереси в них можуть бути прихованими, а вплив мас-медіа на їх розвиток – вирішальним.

Етапи революції: її визрівання, революційний вибух, розгортання, перемога як кульмінаційний момент, впровадження елементів нового соціально-політичного ладу, поступова консолідація революційних сил в разі перемоги. Соціолог П. Сорокін виокремлює в революціях емоційну, деструктивну та конструктивну фази. Але революції можуть бути не лише переможними. Вони можуть зазнавати поразки. В цьому випадку шляхом поступок влада може збити інтенсивність виступів та зберегтися. Одним з ключових чинників долі революцій є співвідношення ресурсів сторін.

Під контрреволюцією розуміють, по-перше, процес, зворотній революційному, тобто повернення старої влади або старого суспільного ладу (це повернення ще називають реставрацією), по-друге, сукупність політичних сил – противників революції. Відкат від революційних завоювань відбувається за будь-якої революції. Це пов'язано з тим, що революційні зміни випереджають готовність суспільства до них і входять у суперечність з його культурними особливостями, психологією, викликають втому. Це скорочує підтримку радикальних революціонерів на користь поміркованих елементів чи навіть противників революції, які намагаються або стабілізувати підсумки революції, або повернутися до старого ладу.

Проте абсолютне повернення відбувається рідко, навіть коли повертаються фасадні елементи старого ладу. Так, повернення у 2000-х рр. в Росії елементів радянського режиму (мелодія гімну, моноцентризм влади, вплив спецслужб) не означало реставрації, адже існуючий лад ґрунтується на інших засадах – приватній власності, багатопартійності. Прикладом контрреволюції було й поновлення монархії після французької революції на початку ХІХ ст. Проте це була не феодальна, а буржуазна монархія.

Отже, «контрреволюційний відкат» відбувається на етапі постреволуційної консолідації суспільства. Ця консолідація здійснюється завдяки етнокультурним кодам, які не змінюються так швидко, як влада,

тому повернення до елементів минулого обумовлене. Але повернення відбувається на новому соціально-економічному та політичному ґрунті.

Найгострішим видом конфліктів є *війна* – збройне зіткнення між державами або певними групами населення якоїсь країни. В останньому випадку війну називають громадянською.

Управління конфліктом – здійснення впливу на хід політичного конфлікту. Включає дії, спрямовані не лише на розв'язання, а й стимулювання та використання конфлікту в певних цілях. Ці дії здійснюють учасники конфлікту та особи, що лишаються за лаштунками. Так, на думку аналітиків, «плівочний конфлікт» («плівки Мельниченка») був зрежисований іноземними спецслужбами для дискредитації влади в Україні.

Етапи управління конфліктом: структурування конфлікуючих груп, інституціоналізація конфлікту (встановлення процедури регулювання), його легітимізація (аналіз норм та правил).

Поведінка суб'єктів в умовах конфліктів, зокрема з метою їх подолання та реалізації власних інтересів, ґрунтується на стратегіях:

- придушення опонента. Передумови – переконаність у ресурсній перевазі над опонентом, дефіцит часу для переконання його тощо. Важливе місце в цій стратегії посідає коаліційна політика, тобто спроба об'єднати усіх можливих суб'єктів з метою протидії опоненту;

- уникнення. Одна сторона прагне уникнути конфліктної взаємодії, йде на поступки, втрати від яких оцінюються нею нижче, ніж від конфлікту;

- компромісу, тобто взаємних поступок сторін;

- арбітражу. Суб'єкти намагаються перевести конфлікт в площину вирішення третьою особою. Передумова – обопільна довіра до останньої.

Арбітраж не слід плутати з посередництвом. Якщо завдання арбітра – винесення рішення, з яким погоджуються суб'єкти конфлікту, то посередника – налагодження комунікації між суб'єктами, надання їм допомоги щодо віднайдення самими механізму розв'язання конфлікту.

Арбітражним механізмом є суд. До Конституційного Суду в 2007 р. зверталися депутати для з'ясування законності Указу Президента про розпуск парламенту. Таким механізмом є й референдум. До нього звертались ініціатори незалежності у 1991 р. для подолання суперечностей, що могли виникнути навколо цього. Загроза референдумом була використана Президентом під час конституційної кризи 1996 р. Але це була й спроба тиску на Верховну Раду, що укладалося в стратегію придушення. Отже, поведінка суб'єктів конфліктів базується на поєднанні стратегій.

Серед основних конфліктологічних процедур виокремлюють переговори, політичні дебати, судовий розгляд, узгоджувальну раду (парламентська структура, що включає лідерів фракцій та комітетів) тощо.

Виборчий процес та виборчі системи

Вибори (elections) органів влади – одна з ознак демократії. Але нині не лише демократії вживають цей механізм формування влади. Вибори проводяться й у недемократичних державах – колишніх СРСР, Італії, Іспанії, нинішніх Туркменистані, Узбекистані, Білорусі. Це пов'язано з тим, що вибори є не лише способом формування влади, а й її легітимації. Навіть в недемократичних країнах влада, сформована на виборах (нехай вони лише декоративні), оголошує себе такою, що підтримується населенням.

Але в середовищі політологів ширяться й інші оцінки виборів. Ю. Хабермас вважає, що вибори органів влади є виборами рабами своїх панів, С. Телешун – що вибори є способом не залучення, а відсторонення громадян від влади. У О. Енкарнасьйона «елективна демократія» в його ієрархії демократій посідає нижчу сходинку, адже громадяни беруть участь у здійсненні влади на виборах, а між ними вони відлучені від неї.

Частково це пов'язано з тим, що раніше вважалося, що на виборах визначається не лише, який політик чи партія будуть при владі, а й стратегія розвитку країни. Натомість зараз ідеологічний аспект виборів нівелюється. Кандидати та політичні сили говорять виборцям те, чого вони хочуть чути, вони пропонують себе виборцям, які є покупцями на політичному ринку. Політики можуть обіцяти будь-що, а після виборів – забути обіцянки. Щоправда, вони пам'ятають про наступні вибори, але сподіваються, що доведуть виборцям, чому не могли зробити того, що обіцяли.

Відсутність принципності зменшує інтерес виборців та є причиною неучасті у голосуванні. *Ухилення від голосування називається абсентеїзмом*. Політики борються з цим, адже абсентеїзм делегітимізує режими.

І все ж вибори – не достатній, але необхідний критерій демократії. **Демократія – це не лише вибори, але без них демократії не буває.**

В більшості країн обирають: депутатів парламентів, президентів, органи місцевого самоврядування, мерів. Рідше обираються керівники великих регіонів, глави урядів, посадові особи місцевого самоврядування. У США через вибори проходять шерифи, прокурори, судді тощо.

В Україні обираються: Президент, депутати Верховної Ради України, Верховної Ради Криму, голови та ради міст, сіл та селищ (в деяких містах обирають ради районів), обласні та районні ради. Останні обирають зі свого складу голів рад. Ради міст обирають виконавчі органи.

Передумовою виборів є законодавча їх регламентація. Закони про вибори визначають учасників виборчого процесу, регламентують їх права та обов'язки, терміни виборів, процедуру виборів, правила визначення переможців, механізм громадського контролю за виборами тощо. Ці закони, як правило, ухвалюють парламенти.

В більшості країн діє кілька законів, що регламентують вибори різних органів, в деяких – виборчі кодекси. В Україні нині діють закони «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, міських, сільських та селищних голів». Напередодні майже усіх виборів ухвалювалися нові закони або вносилися зміни до діючих. Це пов'язано зі зміною відносин між політичними силами. Парламентські партії вносили зміни для отримання переваг щодо інших учасників. У 1997-2007 рр. партійні фракції намагалися збільшувати роль партій на виборах. У 2010 р. Партія регіонів сприяла ухваленню закону про місцеві вибори, який вилучив з його учасників блоки, що скоротило можливості опонентів.

Прагнення політичних сил створити для себе комфортні умови порівняно з опонентами властиве не лише пострадянським країнам. Так, у Франції на початку 1950-х рр. правоцентристи впровадили мажоритарну систему, що зменшило успіхи комуністів. Після приходу у 1980-х рр. до влади соціалісти впровадили пропорційну систему, але правоцентристи, повернувши собі більшість, повернули й мажоритарну систему.

Виборчий процес складається зі **стадій**: оголошення виборів; формування виборчих комісій (дільничних, окружних); розробка графіку виборчої кампанії; складання списку виборців; висунення кандидатів; агітація; голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів.

Виборче право поділяється на активне та пасивне. *Під активним розуміють право обирати владу, під пасивним – право бути обраним.*

Виборче право надається не усім мешканцям території, де проводяться вибори. *Обмеження у використанні виборчого права називається цензом.* Основний ценз – приналежність до громадянства держави. У низці країн пасивне право на виборах місцевого самоврядування надається не лише громадянам. Так, в Україні на початку 2000-х рр. головою одного з сіл було обрано громадянина Пакистану.

Ще один ценз – віковий. Участь в обранні влади та обрання до неї пов'язані з відповідальністю, яку бере на себе людина. Громадяни України мають право голосувати з 18 років. Вік, з якого громадянин набуває пасивного виборчого права, встановлюється ще більшим. Якщо

депутатом місцевої ради чи мером громадянин України може стати теж з 18 років, то народним депутатом – з 21 року, а Президентом – з 35.

Поширеним є ценз осілості. Для балотування в президенти України громадянин має протягом 5 останніх років постійно мешкати в Україні. А Президентом США може взагалі стати лише той, хто народився в США.

У різні часи в державах світу існували цензи – майновий, статевий (донедавна в багатьох країнах жінки не брали участь у голосуванні) тощо.

Типологія виборів. Вибори класифікуються:

- залежно від органів, які обираються – президентські, парламентські, вибори місцевих рад, вибори голів міст (сіл, селищ) тощо;

- залежно від рівня органів, які обираються – міжнародні (в країнах Євросоюзу – до Європарламенту), національні, регіональні, місцеві;

- залежно від збереження таємним факту, за кого голосує виборець – таємні та відкриті (в сьогоdnішньому світі більшість виборів таємні);

- залежно від того, від якої кількості громадян обирається депутат або скількох депутатів може обирати громадянин – рівні та нерівні. Приклад останніх – вибори до Сенату Конгресу США, куди кожен штат незалежно від чисельності населення делегує 2 депутатів;

- залежно від того, обирає громадян владну особу або того, хто буде обирати її – прямі та непрямі. Приклад останніх – вибори Президента США. Громадяни обирають виборщиків, які обирають Президента;

- чергові та позачергові. Позачергові проводяться в разі дострокової відставки посадової особи (органу), що обирається, або коли немає можливості розв'язати політичні кризи без виборів тощо. В Україні позачергові парламентські та президентські вибори проводились у 1994 р., рішення про що було прийняте після шахтарських страйків. Позачерговими були й вибори у 2007 р. Верховної Ради (це було пов'язано з конфліктом між Президентом та парламентом), Київської міської ради та міського голови.

Оскільки абсентеїзм делегітимізує режими, один з важливих показників виборів – явка виборців. Останніми роками вона знижується в багатьох країнах. В деяких державах встановлюється мінімальний **поріг явки** (10-50%). Якщо голосує менша частка виборців, вибори визнаються недійсними – вважається, що влада не користуватиметься підтримкою. В останні роки в багатьох країнах політики намагаються знизити чи скасувати поріг явки, щоб унезалежнити владу від настроїв громадян.

Виборча система – сукупність правил і прийомів, що застосовуються на виборах. Найбільш поширена типологія виборчих систем враховує критерії голосування та розподілу мандатів. За нею вибори бувають:

⇒ **пропорційними**. На них громадяни голосують за списки кандидатів від партій (блоків партій), а мандати депутатів розподіляють між партіями (блоками) пропорційно частці голосів. Позитивною рисою цих виборів є те, що розклад депутатів віддзеркалює співвідношення переваг виборців, негативною – вони не завжди сприяють чіткій політичній структуризації органів влади, а тому ускладнюють прийняття рішень.

Останнє особливо відчутне при атомізованій партійній системі та системі поміркованого плюралізму. Щоб нівелювати загрозу дрібнопартійності, впроваджується **загороджувальний (прохідний) бар'єр**. Він встановлюється у відсотках голосів. Лише набравши його, партія бере участь у розподілі мандатів. Він складає від частки відсотку до 10% (у Туреччині).

Пропорційні вибори поділяються на вибори з **закритими** (виборець голосує за списки, не впливаючи на розподіл місць у них, як нині в Україні) та з **відкритими** (голосують як за список, так і за окремих кандидатів у списку) списками. Вважається, що система з відкритими списками демократичніше, але вона більш складна, вимагає більшої поінформованості громадян (інколи вона навіть передбачає, що виборці можуть голосувати за список однієї партії та за окремих кандидатів іншої).

За пропорційних виборів можуть існувати єдиний округ, від якого обираються усі депутати (як в Україні), або декілька округів, від яких обирається частина депутатів.

При підрахунку голосів використовується показник **виборчого метру (квоти)** – найменше число голосів, необхідне для обрання 1 депутата.

⇒ **мажоритарними**. Голосують за окремих кандидатів. Обраним є той, хто набрав більшість. Як правило, країна поділена на округи, від кожного обирається один депутат. Такі вибори поділяються на мажоритарні вибори **відносної більшості**, коли перемагає кандидат, що отримав голосів більше за інших (ця система існує у Великобританії, колишніх англійських колоніях), та мажоритарні вибори **абсолютної більшості** – перемагає кандидат, що набрав 50% голосів + 1 голос (Франція, Білорусь);

⇒ **змішаними**. Частина депутатів обирається за пропорційною, частина – за мажоритарною системою. Застосовується, зокрема, у ФРН.

Мажоритарні вибори абсолютної більшості, як правило, проходять у два тури. Якщо необхідну кількість голосів у першому турі не набирає жоден кандидат, у другому беруть участь ті, хто набрав у першому турі більшу кількість голосів. Отже, вибори також поділяються на одно- та двотурові. Двотуровими найчастіше бувають вибори президентів. У деяких країнах вибори можуть відбуватися у три та навіть більшу кількість турів.

В Україні на виборах до Верховної Ради та місцевих рад у 1990-1997 рр. діяла мажоритарна система абсолютної більшості з порогом явки 50%+1 голос. Це призвело до того, що у 1994-1998 рр. конституційний склад парламенту ніколи не був повністю сформований та до перманентних перевиборів в округах, де кандидати не були обрані. У 1998 р. на парламентських виборах було впроваджено змішану систему – по 50% депутатів обиралися за закритими списками партій (блоків) та за мажоритарною системою відносної більшості, а поріг явки було скасовано. На виборах до місцевих рад в цей час діяла мажоритарна система відносної більшості без порогу явки. З 2006 р. й Верховна Рада, й місцеві ради (крім сільських) обиралися за пропорційною системою з закритими списками. Прохідний бар'єр становив у 1998-2005 рр. 4%, а з 2006 р. – 3%. У 2010 р. вибори до місцевих рад відбулись за нової системи – змішаної, але блокам було відмовлено в участі у виборах. Високою є вірогідність внесення таких змін й до системи виборів Верховної Ради, які відбудуться у 2012 р.

Тип виборчої системи залежить від національних традицій та ситуативних чинників. Значно впливає розклад сил в еліті. Так, впровадження змішаної системи у 1998 р. та пропорційної у 2006 р. в Україні було зумовлене партійною структурізацією політикуму та намаганням політичних угруповань нівелювати негативний вплив президентського авторитаризму. Виключення у 2010 р. на місцевих виборах блоків партій з кола суб'єктів висунання кандидатів було пов'язане з прагненням правлячої партії обмежити вплив основних опонентів, які представляли блоки партій.

Отже, є зв'язок між станом партійної системи та типом виборчої системи. Водночас тип виборчої системи теж впливає на стан партійності.

Таблиця 7. Закони Дюверже щодо кореляції виборчих та партійних систем.

Виборча система	Партійна система
Пропорційна	Багатопартійна; партії мають жорстку структуру і незалежні
Мажоритарна абсолютної більшості	Багатопартійна система; партії прагнуть до об'єднання в коаліції
Мажоритарна відносної більшості	Двопартійна система

Організація виборчої кампанії. Учасниками виборчого процесу є: виборці; кандидати на посаду, на яку здійснюється обрання (в депутати, президенти); політичні сили, що висунули кандидатів; спостерігачі за організацією виборчої кампанії, ходом голосування та підрахунком голосів (вони представляють не лише політичні сили, а й громадські організації, зокрема міжнародні); засоби масової інформації.

Може здатися, що зацікавленість у результатах виборів мають лише ці категорії. Але це не зовсім так. До кола учасників виборчої кампанії належать також особи, задіяні в її організації (насамперед члени виборчих комісій). Враховуючи, що вони часто делегуються політичними силами, ці особи як громадяни мають політичний інтерес щодо результатів виборів, а їх дії впливають на результати голосування.

Є й інші індивіди та групи, які, хоча вони не є безпосередніми учасниками виборчого процесу, здатні вплинути на хід виборів. Це органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовці. Вони надають приміщень під голосування, вирішують інші питання забезпечення роботи виборчих комісій. Вірогідно, ці громадяни теж не будуть політично нейтральними, відтак їх дії можуть впливати на голосування. Врешті-решт органи влади (парламент), ухвалюють правила виборів.

Не слід забувати про суди, повноваження яких прописані у виборчому законодавстві, але які на власний розсуд ухвалюють рішення, що впливають на голосування – щодо відповідності законодавству діяльності виборчих комісій, інших учасників (аж до їх зняття з балотування) тощо.

Кожен з суб'єктів розробляє алгоритм дій під час виборчих кампаній з метою реалізації власних інтересів. В політології це віддзеркалюється у понятті **виборчої інженерії**. До методів цієї інженерії в частині організації виборчої кампанії В. Бебик відносить: зміну виборчих процедур; маніпулювання кордонами виборчих округів; відбір часу для проведення виборів; добір лояльного складу виборчих комісій; практику голосування вдома.

Політичні сили та кандидати, що беруть участь у виборах (**балотуються**), формулюють стратегію виборчої кампанії, її тактику, здійснюють організаційну діяльність. До стратегії виборчої кампанії належать: декларування причетності до партії, блоку, лідера; створення міжособистісного контрасту кандидатів; створення ідеологічного контрасту; ставка на головну проблему; формування позитивного іміджу; створення негативного іміджу конкурентів; утворення коаліцій; ставка на владні структури, на суспільно-політичні структури, на ЗМІ; деморалізація конкурентів.

Тактика виборчої кампанії передбачає дії щодо реалізації стратегії. Розробка плану дій передбачає їх послідовність, вирішення питань ресурсного забезпечення, кореляцію цих дій з діями інших учасників виборчого процесу, зокрема й конкурентів тощо.

Організаційний бік участі у виборах передбачає створення передвиборного штабу, розподіл обов'язків та відповідальності між його членами (до цих обов'язків належать розбудова зв'язків з іншими учасниками виборів, зокрема органами влади, конкурентами, громадськими організаціями,

ЗМІ, ресурсне забезпечення, координація дій регіональних штабів, робота з активістами тощо). Важливий напрям організації виборчої кампанії – контроль за діями низових ланок (регіональних штабів тощо).

Елементом виборчої кампанії є її моніторинг, мета якого – інформаційне забезпечення розробки та реалізації тактичних дій кандидата (політичної сили). Він включає відслідковування та аналіз наслідків дій самого кандидата (політичної сили), опонентів, інших учасників виборів. На основі інформації аналітичні служби розробляють пропозиції щодо реагування, корегування тактики передвиборчої кампанії, план дій кандидата тощо.

Контрольні запитання

Розкрийте поняття політичного процесу? З чого складається національний політичний процес?

Що таке вектор політичного процесу? Від чого він залежить?

Чим політичний конфлікт відрізняється від суперечностей?

Надайте типологію сучасних політичних конфліктів?

Що таке політична криза? Наведіть приклади та проаналізуйте їх.

В чому полягають особливості управління політичними конфліктами?

Охарактеризуйте місце виборів у функціонуванні політичних систем?

В чому полягають причини абсентеїзму та шляхи його подолання?

Наведіть типологію виборів та виборчих систем.

Які складові організації виборчої кампанії?

Приклади тестових завдань.

Розташуйте стадії політичного процесу згідно з логічною послідовністю:

а) відтворення компонентів та ознак політичної системи; б) прийняття та виконання управлінських рішень; в) конституювання політичної системи; г) контроль за розвитком політичної системи.

Конфлікти ускладнюють процеси прийняття рішень. Про яку з функцій конфліктів йдеться:

а) комунікативну; б) дезорганізуючу; в) діагностичну.

Умови виходу з конфлікту – сильна взаємозалежність сторін та важливість конструктивного рішення для обох. Яка із стратегій доцільна:

а) співробітництва; б) пристосування; в) компромісу.

Встановіть відповідність:

А) Активне виборче право

Б) Пасивне виборче право

1) право обирати органи влади;

2) право бути обраним до органів влади.

Як називається ухиляння від голосування на виборах:

а) пасивність; б) абсентеїзм; в) байдужість.

Що таке пропорційна система з закритими списками:

а) виборець голосує не лише за списки кандидатів, а й за окремих кандидатів зі списків; б) виборець може голосувати лише за списки; в) список кандидатів відсутній, виборець голосує лише за партії.

За якою системою обиралися народні депутати України у 2007 р.:

а) мажоритарною; б) пропорційною; в) змішаною.

Становленню якої партійної системи, згідно з законами Дюверже, сприяє мажоритарна виборча система відносної більшості:

а) двопартійної; б) з великою кількістю незалежних партій; в) з кількома партіями, що прагнуть створити коаліцію.

Література

Бевзенко Л. Хід революцій / Любов Бевзенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/4/11/40850.htm>.

Валерстайн І. Модернізація: мир праху її / Імануїл Валерстайн. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №2. – С. 21-25.

Горбатенко В.П. Прикладна політологія: навч. посіб. / Володимир Горбатенко, Світлана Денисюк, Галина Зеленько та ін. В.П. Горбатенко (ред.). – К. : Академія, 2008. – 472 с.

Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Володимир Павлович Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 240 с.

Єзеров А.А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні / Альберт Анатолійович Єзеров. – Одеса: Юрид. л-ра, 2008. – 236 с.

Здравомыслов А.Г. Социология конфликта / Андрій Григорович Здравомыслов. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 317 с.

Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы / Террі Лінн Карл, Філіп Шміттер. // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-27.

Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність / Олена Кіндратець. // Політичний менеджмент. – 2005. – №2. – С. 55-67.

Клюев А. Формула украинской модернизации: взяться и сделать / Андрій Петрович Клюев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zn.ua/articles/81765>.

Ковалев В.А. Теория революции П.А. Сорокина и российский политический процесс / В.А. Ковалев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/571/30/>.

Кочубей Л.О. Виборчі технології і політологічний аналіз: на прикладі виборів до парламенту сучасної України / Лариса Олександрівна Кочубей. – К.: Юрид. думка, 2006. – 279 с.

Курбатов С. Пал Тамаш: «Казкові образи й сьогодні діють безвідмовно, треба тільки вміло ними керувати» / *С. Курбатов.* // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 лютого. – С.21.

Литвин В.М. Роль революцій в історичній долі України / *Володимир Михайлович Литвин.* // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 154-165.

Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: Навчальний посібник / *О.В. Марцеляк.* – Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2007. – 620 с.

Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях / *Юрій Мацієвський.* // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С.16-29.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №6(50) – 391 с.

Піча В.М. Політологія: Підручник для студентів вищих закладів освіти / *Володимир Маркович Піча, Наталія Михайлівна Хома.* – 5-те вид., виправ. і допов. – Львів: «Магнолія», 2009. – С. 229-245.

Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання : Курасівські читання – 2008 / НАН України, [редкол. : Ю. А. Левенець (голова) та ін.] – К.: ІПіЕНД, 2008. – Вип. 41. – 266 с.

Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / *Федір Михайлович Кирилюк, А.Є. Конверський, В.Ф. Білик* та ін. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 459-477, 495-539.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / *Петро Панасович Шляхтун.* – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

Уоллерстайн М. Избирательные системы. Партии и политическая стабильность / *Мануель Уолерстайн.* // Полис. – 1992. – №5-6. – С. 156-162.

СВІТОВІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

План

1. Міжнародні відносини та зовнішня політика.
2. Глобалізація.
3. Міжнародні організації.
4. Україна в системі міжнародних відносин.

Міжнародні відносини та зовнішня політика

Сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, дипломатичних, військових, гуманітарних, ідеологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами, які діють на світовій арені, називають

міжнародними відносинами. Цими суб'єктами є окремі індивіди, держави, органи державної влади, міждержавні об'єднання, неурядові організації – національні, регіональні, глобальні. Значну роль у міжнародних відносинах сьогодні відіграють транснаціональні корпорації.

*Сукупність подій, які розгортаються в політичній сфері міжнародних відносин, утворюють **світовий політичний процес.***

Попри стрімке збільшення кола суб'єктів міжнародної політики, найважливішим її суб'єктом залишається держава. На неї припадає лєвова частка міжнародних договорів. Саме держави є суб'єктами створення більшості міжнародних організацій. *Діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює її відносини з іншими суб'єктами міжнародних відносин, називається **зовнішньою політикою.*** Вона включає цілі, які переслідує держава (зовнішньополітичний курс), та безпосередні дії.

В сучасних державах функціонує система органів влади, відповідальних за розробку та реалізацію зовнішньої політики. Як правило, базові її засади формулюються парламентами або главами держав (президентами, монархами). Розробка плану дій на зовнішньополітичній арені є прерогативою уряду або апарату глави держави. В структурі уряду є спеціальний орган, відповідальний за розробку та реалізацію дій в сфері зовнішньої політики. Як правило, це Міністерство закордонних справ.

В сфері своєї компетенції здійснювати дії на зовнішньополітичній арені зобов'язані інші центральні органи державної влади. Так, міністерства економіки ведуть переговори та укладають угоди щодо економічної взаємодії з іншими суб'єктами міжнародних відносин, міністерства фінансів здійснюють запозичення на світових ринках тощо. Те саме стосується й регіональних органів влади. Вони укладають угоди щодо міжрегіонального економічного, культурного співробітництва тощо.

Важливу роль у формуванні та реалізації зовнішньої політики відіграють парламентські органи. В структурі парламентів діють комітети (комісії), відповідальні за сфери зовнішньої політики, національної безпеки тощо. Вони не лише розробляють закони, а й здійснюють контроль за діями органів виконавчої влади. Крім того, парламенти в цілому та його робочі органи вступають у відносини з парламентами інших держав.

Вплив на формування та реалізацію зовнішньої політики здійснюють політичні партії, громадські організації, фінансово-промислові групи тощо.

Положення держав в системі міжнародних відносин, їх здатність впливати на світовий політичний процес визначає низка чинників. До політичних ресурсів зовнішньополітичної діяльності держави відносять насамперед **дипломатію** – офіційну діяльність держави в особі спеціальних ін-

ститутів і за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, припустимих з позицій міжнародного права. Дипломатія здійснюється у вигляді візитів, переговорів, конференцій, підготовки і підписання угод, дипломатичного листування, участі в міжнародних організаціях.

В сукупності зовнішньополітичних ресурсів держави значне місце посідає військовий потенціал, що включає збройні сили, їх чисельність, технічне оснащення, морально-психологічний стан, досвід бойових дій, наявність військових баз, володіння зброєю масового знищення. Військова потужність використовується як засіб прямого та непрямого впливу.

До цієї групи ресурсів слід також віднести географічне положення країни. Так, одним з чинників перетворення США на світового лідера в Першу світову війну була не лише військова могутність, а й знаходження осторонь театру воєнних дій. Поразка Німеччини в обох світових війнах була зумовлена, зокрема, необхідністю воювати на два фронти.

У політичній науці виникла ціла школа, яка досліджує вплив на міжнародну політику географічного положення. Це школа геополітики. Автором терміну «геополітика» є Р. Челлен (1846-1922), його послідовниками – А. Мехен, Г. Маккіндер, Н. Спайкмен, К. Хаусхофер. Центральне місце в детермінації міжнародних відносин, в які вступає держава, геополітика відводить географічному положенню. В сучасній геополітиці головними факторами визнаються не стільки територія у вузькому значенні, скільки простір – не лише місце розташування держави, клімат, топографія, наявність природних ресурсів, доступ до морів та океанів, а й, як наслідок, соціокультурні особливості. Еволюція поняття простору в геополітиці є проявом прагнення подолати головний недолік цієї моделі міжнародних відносин – абсолютизацію одного з компонентів світової політики.

Важливим ресурсом зовнішньої політики держави є ставлення до неї еліт та населення країни. Високий рівень підтримки зовнішньополітичного курсу сприяє його реалізації і навпаки. У 2005-2009 рр. державне керівництво України виявилось неспроможним реалізувати курс на входження до НАТО, що було викликане розколом в еліті з цього питання та низьким рівнем підтримки ідеї вступу до НАТО в суспільстві (20-25%).

Важливим фактором досягнення зовнішньополітичних цілей є економічний потенціал. Економічні переваги країни, що застосовуються у зовнішній політиці, чисельні. Це не лише загальні обсяги виробництва та зовнішньої торгівлі, технологічна оснащеність. Такі переваги можуть забезпечувати низька собівартість (як це відбувається з продукцією Китаю), природні ресурси («газова» експансія Росії), спеціалізація на певних ринках.

Отже, однією з передумов використання економічного потенціалу є обіймання країною певної ніші в міжнародному поділі праці.

Інформаційні ресурси країни включають арсенал засобів масової інформації, пропаганди та агітації. За їх допомогою формується позитивний образ держави, а в разі необхідності – негативний образ противників. Інформтехнології є одним з найважливіших чинників діяльності не лише держави, а й соціальних груп, які за їх допомогою артикулюють інтереси, впливають на рішення урядів та міжнародних інституцій. Інформресурси можуть нівелювати переваги, які надають інші ресурси зовнішньої політики. Досить згадати ситуацію у вересні 2001 р., коли фанатично налаштована організація за допомогою ЗМІ контролювала певний час світові політичні процеси. Прикладом цього стала й діяльність інформресурсу Wikileaks, яка нівелювала багаторічні зусилля дипломатії багатьох країн.

Досягнення в сфері науки, культури і спорту завжди були предметом гордості народів, викликали симпатії з боку світової громадськості. Тому вони також належать до важливих ресурсів зовнішньої політики.

Вплив особистостей політичних лідерів, їх особистого спілкування на прийняття політичних рішень величезний. Цим зумовлена увага до самітів керівників провідних країн. Роль особистості політика зростає на тлі зростання впливу в цілому окремого індивіду на міжнародну політику.

Останніми десятиліттями сфера зовнішньої політики відчуває на собі суттєвий вплив внутрішньополітичних процесів, зміни самої сутності держави. Тривалий час вважалося, що цілі зовнішньої політики визначаються необхідністю створення сприятливих умов для внутрішньополітичного, економічного, соціального тощо розвитку країни.

Віддзеркаленням цього стала поява методологічних підходів до аналізу зовнішньої та міжнародної політики, насамперед марксистського та теорії політичного реалізму. **Марксистська концепція** базується на класовому підході до аналізу світових проблем, вивченні зовнішньої політики як продовження внутрішньої, розгляді міжнародних відносин в кожному епоху згідно з закономірностями розвитку суспільно-економічних формацій.

Автором **теорії політичного реалізму**, яка й сьогодні є популярною у вітчизняній науці, був Г. Моргентау. Міжнародну політику «реалісти» розуміли як боротьбу держав за владу. Реалісти вважали, що в міжнародній політиці виражаються національні інтереси, останні є потребою поступального розвитку держави, яка відображена в діяльності суб'єктів. Українські дослідники визначають **національні інтереси як систему відносин, яка поєднує потреби функціонування та розвитку нації як єдиного організму** (М. Головатий). Національні інтереси, вважають «реалісти»,

включають «інтереси національної безпеки», «національні економічні інтереси», «інтереси підтримки світового порядку». Боротьба за їх реалізацію дозволяє державі зайняти становище, що відповідає її силі.

Події другої половини ХХ ст. змушують піддати сумніву теорію політичного реалізму. Розглянемо це на конкретному прикладі. В ході останньої війни США в Іраку підряди на розробку нафтових родовищ Іраку отримала компанія Hurliburton, одним з очільників якої до обрання віцепрезидентом США був Р. Чейні. Інтереси компанії полягали в отриманні прибутків від видобутку і не мали безпосереднього зв'язку з тим, що розуміли під національними інтересами США (наприклад, з нафтозабезпеченням США або контролем над ціною на нафту на світовому ринку – в цьому контексті не було різниці, розроблятимуть родовища Hurliburton чи інша компанія). Відтак, зовнішня політика США в Іраку перетворюється на інструмент реалізації інтересів транснаціональної корпорації.

Можна навести аналогічні приклади щодо інших держав, але наведеного досить, щоб зробити висновки щодо еволюції сфери зовнішньої політики. В умовах, коли за державну владу борються угруповання, які мають інтереси не лише в політичній, а й економічній, соціальній, духовній та інших сферах, і ці інтереси не обмежуються кордонами держав, а поширюються на інші регіони світу, зовнішня політика стає інструментом цих угруповань. Вона не пов'язана зі створенням сприятливих зовнішньополітичних умов для внутрішнього розвитку країни, а спрямована на задоволення інтересів цих угруповань, зокрема й на міжнародній арені. При цьому поняття національні інтереси зазнає трансформації, стає наслідком нав'язування корпоративних інтересів органам державної влади. А оскільки в сучасних державах на органи влади, відповідальні за зовнішню політику, впливають різні політичні угруповання, то національні інтереси в певному співвідношенні акумулюють їх інтереси.

Ці політичні реалії віддзеркалюються в **модерністських концепціях** міжнародної політики, які виникли на противагу теорії реалізму. Якщо реалісти розглядають держави як цілісні одиниці, що визначають свій курс на основі національних інтересів, то модерністи – як системи, схильні до зовнішніх та внутрішніх впливів. Дж. Розенау називає такі чинники зовнішньої політики: індивідуальні (якості, таланти, досвід політичних діячів); рольові (поведінка державних діячів, зумовлена виконанням політичної ролі, що не залежить від особових характеристик); урядові; неурядові аспекти спілкування (цінності суспільства, його згуртованість, рівень економічного розвитку тощо); зовнішні (географічна реальність, стабільність в країнах, які є об'єктами зовнішньої політики даної держави тощо). На дум-

ку Дж. Розенау, головним завданням зовнішньої політики є політичне (на рівні державної влади) посилення можливостей національного суспільства з підтримки постійного контролю над його зовнішнім оточенням. Якщо з традиційної точки зору загроза силою вважається найефективнішим засобом зовнішньої політики, то модерністи акцентують увагу на стимулюванні/перешкоджанні розвиткові співпраці.

Глобалізація

Для визначення сутності міжнародних відносин вживається поняття глобалізації. Концепція глобалізації виникла у ХХ ст. та з часом перетворилася на метатеорію. Серед нових концепцій В.М. Бебик виокремлює «оптимістичний лібералізм» Ф. Фукуями, «консервативний оптимізм» С. Хантінгтона, «новий світовий порядок» Г. Кіссінджера, «американські шахи» З. Бжезінського, ліберальний антифундаменталізм Д. Сороса тощо.

В науці відсутнє єдине, усталене визначення поняття глобалізації, але це не означає, що відсутнє взагалі співпадіння думок з цієї проблеми. Більшість вчених визнають, що *глобалізація означає становлення єдиної системи фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі найсучасніших засобів інформатики і телекомунікацій і втягування більшої частини людства в цю систему* (О. Вебер).

Відтак, по-друге, дослідники погоджуються, що передумови глобалізації виникли в сфері економічного та технологічного розвитку. Йдеться про розвиток міжнародної торгівлі, яке призводить до виникнення системи вільного обігу фінансових капіталів. З іншого боку, йдеться про розвиток комунікативних технологій, які створюють передумови не лише для обігу капіталів, а й для інших комунікацій між суб'єктами соціальної дії.

По-третє, виокремлюють виникнення глобальних проблем, які не лише стосуються більшої частини країн, а й не можуть бути вирішені розрізненими зусиллями країн чи регіонів. Їх розв'язання залежить від прийняття спільних рішень та спільної їх реалізації.

По-четверте, усі дослідники сходяться на положенні щодо зростання кола учасників міжнародної політики, зокрема, вони констатують зростання ролі міжнародних та міждержавних організацій, транснаціональних корпорацій та транснаціональних банків тощо.

Щодо розбіжностей між дослідниками, то вони виникають з інших питань. По-перше, щодо динаміки ролі держави у міжнародній політиці. Деякі вчені, зокрема, досить значна частина вітчизняних дослідників, говорять про зменшення ролі держави та виникнення нових владних інститутів на наднаціональному рівні. Інші не поспішають приєднатись до цієї думки, акцентуючи на тому, що держава залишається єдиним

суб'єктом, який має право укладати міжнародні договори про війну та мир, який є засновником міжнародних організацій тощо.

Друга розбіжність стосується уніфікації/фрагментації ціннісних орієнтацій людства. Якщо одні дослідники, навіть ті, хто відмовився від концепції вестернізації (тобто сприйняття західних стандартів), звертають увагу на уніфікацію життя під тиском технологічного розвитку, то інші вважають, що глобалізація супроводжується фрагментацією людства.

Ці розбіжності віддзеркалюють реальні суперечності глобалізації. Як зауважують деякі російські дослідники, хоча «замах на державний суверенітет – одне з принципових положень сучасної теорії міжнародних відносин», але «цей замах є вельми вибірковим, оскільки, виступаючи за доступ до ресурсів усього світу, західна еліта робить все для зміцнення політичних можливостей власних держав...».

Як зазначено у річному звіті Світового банку за 2001 р., глобалізація є поєднанням двох тенденцій – інтернаціоналізації та локалізації. Доцільно згадати визначення глобалізації Д. Гелда, який вважає, що вона означає посилення взаємозв'язків не лише між державами і суспільствами, а й всередині них. Відомий соціолог Е. Гідденс зауважує, що «глобалізація не тільки тягне догори, а й штовхає донизу, справляючи новий тиск на місцеву автономію». Д. Белл вважає, що нації стають не лише замалими для вирішення великих проблем, а й завеликими для розв'язання дрібних.

Розуміння сутності глобалізації не можна зводити до поглиблення економічної взаємозалежності, формування світового господарства як єдиного транснаціонального господарства, але недооцінювати економічну складову глобалізації не варто. Його формування є результатом неоліберальної політики, яка полягає у проникненні ринкових відносин у всі сфери, наслідком чого стало формування певного культурного поля. На товар перетворюються не лише матеріальні, а й нематеріальні результати людської праці. Інакше кажучи, незалежно від того, на яких континентах живуть люди, вони не лише п'ють каву з однакових пластикових келихів, крокують в однаковому гумовому взутті, користуються однаковими олівцями та однаковим програмним забезпеченням, вони також дивляться однакове кіно, читають однакові книжки, слухають однакову музику (принаймні це однакове стає доступним). Будь-який товар – це дотик уречевленої праці великої кількості виробників, які працюють на підприємствах не лише різних країн, а й різних континентів.

Інформаційно-комунікативні технології змінили не лише сприйняття відстані, а й сприяли скороченню культурних дистанцій. Врешті-решт засвоюються та формуються не лише однакові знання та уявлення про

свободу, рівність, права людини тощо, а й про те, що є добрим, а що поганим. Сучасні технології створюють нові можливості для засвоєння однакових культурних зразків, формування загальних ціннісних орієнтацій та настанов. Не треба їх зводити до вестернізації. В західних суспільствах поширюються східні релігії та філософські вчення, елементи східної та африканської естетики тощо.

Глобальні інформаційні мережі дають змогу мільйонам людей бути присутніми водночас тут і разом, створювати у своїй уяві певну спільноту і ототожнювати себе з нею. Конструюються ідентифікації з спільнотами, ширшими за національні (приклади – спостереження за чемпіонатами світу з футболу, голосування на пісенному конкурсі «Євробачення» тощо).

I. Петров, вважає, що локальне є найважливішим аспектом глобального, а глобалізація – це «інформаційна зтиковка, з'єднання, синтез, тісні зв'язки різних культур, їх взаємна толерантність». Тобто глобалізація не є створенням культурно гомогенного світу, вона створює зв'язки, завдяки яким надає нового значення локальним культурам. Глобалізація полягає у співіснуванні протилежних тенденцій – універсалізації та фрагментації, співіснуванні доцентрових та відцентрових процесів.

Проявом фрагментарності світу є зростання суб'єктів світового політичного процесу. З одного боку, це проявляється у зростанні ролі окремої людини, різних груп, відстоюванні інтересів, які перетинають державні кордони. З іншого – зростає кількість держав, зокрема й в Європі (колишні республіки СРСР, Югославії, Косове, Абхазія, Південна Осетія). Зростає й кількість та роль неурядових організацій. Кількість останніх, які мають консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН, зросло з 41 у 1946 р. до 2236 у 2002 р. Третина з них знаходиться в Африці, Латинській Америці, Азії.

Процес трудової імміграції в розвинутих країнах свідчить про настанову до поселення групами, створення громад, збереження та активного відстоювання мови та традицій на нових територіях, незалежно від отриманих економічних можливостей. Створення «культурних островів» навіть в мегаполісах та їх відтворення упродовж поколінь та підживлення новими мігрантами зовсім не свідчить про прагнення стати частиною єдиної соціокультурної спільноти.

Відцентровий процес проявляється в поляризації доходів у світовому масштабі. Основні переваги від глобалізації отримують розвинуті країни («золотий мільярд»). У цих країнах переважають багаті демократії, в яких рівень життя пересічного громадянина вельми високий, тривалість життя не менше 74 років. Такого добробуту країна може добитися лише завдяки

високорозвиненій наукоємній економіці. Країнам, які не потрапили до кола розвинутих, але складають абсолютну більшість та володіють ресурсами, загрожує сировинно-колоніальний статус. Вони стають об'єктом боротьби розвинутих країн за перерозподіл ресурсів.

Прогнози щодо переходу від біполярної системи міжнародних відносин до однополярної зі світовим лідерством США або до системи колективного лідерства США, Західної Європи та Японії залишилися історією. Сьогодні сформувалися три основні центри політичного впливу – США, Євросоюз та Китай, кожен з яких демонструє активну стратегію щодо перерозподілу влади в міжнародних відносинах. Посилюється вплив на світові процеси з боку Індії, Росії, «азійських тигрів», зростає роль регіональних об'єднань. Постає багатополюсний світ, який є складним, але надає шанс кожному знайти краще місце в ньому.

Глобальні проблеми людства є важливим фактором об'єднання світової спільноти з метою їх розв'язання. Сучасного значення поняття «глобальні проблеми» набуло в кінці 1960-х років. Тоді ж сформувався новий науковий напрям – глобалістика. Вчені – глобалісти виділили серед загальнолюдських проблем такі основні групи глобальних проблем:

- накопичення і вдосконалення зброї масового знищення, міжнародний тероризм;
- порушення екологічної рівноваги, пов'язане з інтенсифікацією господарської діяльності людини, збільшенням чисельності населення, його прагненням до поліпшення добробуту тощо;
- зростання потреби в енергії та сировині. Дефіцит ресурсів посилюється, геологічні умови їх видобутку погіршуються. Як наслідок, посилюється боротьба за контроль над ресурсами, за їх перерозподіл;
- небезпечні хвороби та шкідливі пристрасті – серцево-судинні та онкологічні захворювання, СНІД, алкоголізм, наркоманія;
- розподіл світу на полюси добробуту та демократії, з одного боку, війни і тиранії – з іншого. Більшість людства живе на полюсі, де переважає бідність, голод, нестача питної води. Ці проблеми посилюються невідповідністю у співвідношенні між демографічним зростанням населення та динамікою продуктивних сил.

Міжнародні організації

Чисельність міжнародних організацій постійно зростає. Ця тенденція пов'язана, по-перше, зі зростанням глобальних проблем, по-друге, з вдосконаленням технологій комунікації. Міжнародні організації охоплюють різні аспекти міжнародних відносин – політичні, економічні, культурні тощо. Їх суб'єктами є держави, окремі органи державної влади, органи

регіональної влади, неурядові організації. В структурі міжнародних організацій створюються органи, які управляють поточною їх діяльністю. Ці органи можуть бути колегіальними та включати представників держав або вони можуть складатися з спеціально обраних (призначених) осіб, які мають представляти спільні інтереси членів цих організацій.

Враховуючи зазначене, міжнародні організації можна класифікувати за кількома критеріями. Залежно від географії учасників та впливу самих організацій можна виокремити глобальні, регіональні, субрегіональні тощо. З точки зору сфери відповідальності виділяються ті, у компетенції яких перебувають питання політичної, військової, економічної, фінансової, культурної взаємодії або взаємодії в декількох з названих сфер. Залежно від учасників є організації міждержавні, міжрегіональні, неурядові тощо. Нарешті, залежно від механізмів взаємодії розрізняють, зокрема, міждержавні та наддержавні організації.

Нижче наведені характеристики найвпливовіших організацій.

Найвідомішою у системі міжнародних відносин є **Організація Об'єднаних Націй** (ООН). Це глобальний механізм багатосторонньої взаємодії держав для підтримки миру та безпеки, розвитку співробітництва, сприяння економічному і соціальному прогресу. ООН була створена у 1945 р. До її структури входять: Генеральна Асамблея (головний дорадчий, директивний та представницький орган); Рада Безпеки (15 держав, з них 5 постійних – США, Росія, Великобританія, Франція, Китай – та 10 тимчасових, що обираються на 2 роки; несе головну відповідальність за мир та безпеку – вводить санкції, направляє миротворчі війська); Генеральний Секретар (керує поточною діяльністю, обирається на 5 років); Міжнародний суд ООН (розглядає питання територіальних суперечок, незаконного використання сили); Комітет з прав людини; Економічна та Соціальна рада; спеціалізовані установи (ЮНЕСКО – організація з питань освіти, науки та культури; Всесвітня організація охорони здоров'я тощо).

Хоча сьогодні членами ООН є 192 держави, що, на перший погляд, свідчить про те, що вона досягла практично повної універсальності, ефективність ООН нині піддається сумніву. Свідченням цього є конфлікти останнього десятиліття на Балканах, в Іраку тощо, де ООН поступалася ініціативою іншим суб'єктам міжнародних відносин. Справа в тому, що рішення Генеральної Асамблеї ООН, які ухвалюються більшістю, не є обов'язковими, натомість орган, рішення якого є обов'язковими – Рада Безпеки – часто не може прийняти рішення, оскільки будь-який з постійних членів, навіть якщо він опиняється в меншості, може накласти вето на рішення Ради. Це та деякі інші особливості призводять до того, що ООН

не спроможна відігравати функції «глобального поліцейського» в найгостріших ситуаціях. Незначна й її роль в сфері економічної взаємодії.

У 1945 р. виник **Міжнародний валютний фонд (МВФ)**. В його основу була покладена ухвалена у 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції хартія з валютно-фінансових питань. Метою створення МВФ було сприяння розвитку міжнародної торгівлі й валютного співробітництва шляхом встановлення норм регулювання валютних курсів і контролю за їх дотриманням, багатобічної системи платежів й усунення валютних обмежень, а також для надання кредитів своїм членам при валютних ускладненнях. На сьогодні до МВФ входять 187 країн. США посідають домінуючі позиції в МВФ. Рекомендації МВФ щодо країн, які розвиваються, піддаються критиці, суть якої в тому, що їх виконання спрямоване не на розвиток національних економік, а на їх прив'язування до світових фінансових потоків.

Світова організація торгівлі (СОТ) була створена у 1995 р. Вона стала спадкоємицею Генеральної угоди з тарифів та торгівлі. Її учасниками є понад 150 країн. Основне завдання СОТ – лібералізація світової торгівлі шляхом скорочення імпорتنих мит й усунення нетарифних бар'єрів. Члени СОТ беруть на себе зобов'язання щодо надання режиму найбільшого сприяння у взаємній торгівлі на недискримінаційній основі, «прозорості» торговельної політики, розв'язання суперечок шляхом консультацій та переговорів. Україна стала членом СОТ у травні 2008 р.

До глобальних організацій, основою яких були питання економічної взаємодії, але які з часом розширили компетенцію на політичну сферу, належать **«Велика сімка»** (провідні індустриальні держави – США, Японія, Великобританія, ФРН, Франція, Італія, Канада), **«Велика вісімка»** (ті самі плюс Росія), **«Велика двадцятка»** (включає також інші розвинуті країни, зокрема Бразилію, Південноафриканську Республіку тощо). Впливовою, з огляду на її спеціалізацію, є **Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)** (арабські країни, Венесуела, Нігерія тощо). Її метою є узгодження політики на світовому нафтовому ринку. Росія, яка є також однією з провідних нафтовидобувних країн, до складу ОПЕК не входить.

Організацією, яка виникла лише кілька років тому, але має шанси перетворитись на впливову організацію, є об'єднання **БРІК** (Бразилія, Росія, Індія, Китай). Його члени бачать у своєму співробітництві запоруку збільшення впливу на прийняття світових рішень. На БРІК припадає 15% світового виробництва, 10% світового ВВП, 13% міжнародної торгівлі, 32% земель сільгосппризначення, 40% валютних запасів. За оцінкою МВФ, на БРІК припадає 50% світового економічного зростання. На початку 2011 р. Південноафриканська республіка заявила про себе як члена об'єднання,

яке відтак трансформувалося у **БРІКС**. Нещодавно саміт БРІКС ухвалив рішення про можливість розрахунків між собою у національних валютах.

До регіональних організацій, політика яких, втім, має глобальне значення, слід віднести Європейський Союз, НАТО тощо.

Європейський Союз (ЄС) – міждержавне регіональне об'єднання, що виникло внаслідок економічної інтеграції. У своєму розвитку пройшов кілька етапів: 1957-1986 рр. – створення зони вільної торгівлі й митного союзу в рамках Європейського економічного співтовариства; 1987-1992 р. – створення спільного ринку, досягнення «чотирьох свобод» – вільного переміщення товарів, послуг, капіталу й робочої сили; з 1993 р. – подальша інтеграція на основі Маастрихтського договору. Сьогодні ЄС – це єдиний ринок, спільні стандарти бюджетної, фінансової (спільна валюта), соціальної та інших видів політики. Об'єднує 27 країн. Останніми в члени ЄС у 2008 р. були прийняті Болгарія та Румунія.

Структура ЄС включає різноманітні керуючі органи, зокрема, Європарламент, Європейську комісію (виконавчий орган – аналог регіонального уряду, включає єврокомісарів з різних суспільних сфер), комітети міністрів фінансів, закордонних справ, Центральний банк тощо.

Євросоюз задекларував намір перетворитися на більш тісне інтеграційне об'єднання. Було навіть розроблено проект конституції ЄС, який, втім, не було ухвалено. Останніми роками інтеграція країн ЄС опинилась перед викликами, пов'язаними з можливістю дефолтів у низці країн-членів та загрозою розпаду євросони. Водночас у лютому 2011 р. на саміті ЄС Франція та Німеччина запропонували рішення, які спрямовані на посилення інтеграції та перерозподіл впливу в рамках Євросоюзу на користь економічно сильніших країн-членів. Ці плани включають, зокрема, впровадження посади президента ЄС.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) – військово-політична організація, мета якої – захист країн-членів від зовнішньої агресії. Створена у 1949 р. як співдружність 12 держав. На сьогодні нараховує 28 членів. З часом організація перетворилася на багатоаспектний (не лише у військовій сфері) механізм взаємодії. НАТО уклала угоди про співробітництво з низкою держав в рамках програми «Партнерство заради миру». Серед її учасників з 1994 р. знаходиться й Україна.

У 1990-х рр. НАТО опинилась перед загрозою кризи, зокрема у зв'язку з наміром Євросоюзу створити власну організацію колективної безпеки. Подальший хід світових подій засвідчив складність реалізації таких намірів. Отже, поки НАТО залишається єдиним більш менш ефективним механізмом колективної безпеки країн Північної Атлантики.

Ще однією регіональною організацією є **Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)**, в яку трансформувалася постійна Нарада з безпеки та співробітництва, що проводилася з 1975 р. Членами ОБСЄ є більшість країн Європи, США та Канада. Документи ОБСЄ регламентують принципи взаємодії держав в політичній, економічній, культурній сферах, принципи внутрішньої політики держав-членів. ОБСЄ бере участь в обговоренні проблем європейського співробітництва, вона посідає значне місце для з'ясування демократичності політики (зокрема, виборів) в різних країнах. Однак в цілому вона не має ефективних механізмів впливу на держави та інших суб'єктів міжнародної політики.

Рада Європи виникла у 1949 р. Її метою є побудова єдиної Європи на принципах свободи, демократії, прав людини та верховенства закону. Рада Європи включає такі структури: Комітет міністрів закордонних справ, який розробляє конвенції, програми співробітництва, контролює виконання рішень Європейського суду з прав людини; Парламентську Асамблею РЄ, що складається з представників національних парламентів та приймає резолюції на підставі доповідей щодо ситуації в різних країнах; Європейський суд з прав людини; Конгрес місцевих та регіональних влад Європи. Станом на 2011 р. членами Ради Європи були 47 держав.

Серед інших регіональних організацій, які мають переважно економічну, зовнішньоторгівельну та фінансову спеціалізацію, слід назвати АСЕАН (об'єднує країни Південного Сходу Азії), МЕРКОСУР (країни Південної та Північної Америки), НАФТА (північноамериканська зона вільної торгівлі), Шанхайська організація співробітництва (Китай, Росія, Казахстан та деякі інші країни регіону), об'єднання країн Персидської затоки тощо. Однією з провідних тенденцій їх розвитку є проголошення намірів щодо впровадження регіональних валют, що неминуче призводить до скорочення частки долару США у зовнішньоторгівельному обороті.

Найвідомішою на пострадянському просторі організацією тривалий час залишалась Співдружність незалежних держав (СНД), проте події засвідчили неефективність цього механізму інтеграції. Фактично СНД стало механізмом «цивілізованого розлучення» колишніх республік СРСР. Натомість низка країн СНД створила нові організації, що мають шанси перетворитися на інтеграційні об'єднання. Зокрема, це **Митний союз**, членами якого є Росія, Білорусь та Казахстан.

Крім організаційних, існують інші механізми багатостороннього міжнародного співробітництва. До них слід віднести проведення різноманітних міжнародних та регіональних конференцій, форумів тощо, на яких обговорюються шляхи розв'язання регіональних та глобальних проблем. Гуч-

ного розголосу набули, зокрема, економічні форуми, які щорічно проводяться у швейцарському містечку Давос. Його учасниками є керівники держав світу, найбільших транснаціональних корпорацій. Вони обговорюють перспективи економічного, соціального тощо розвитку світу та рішення, які слід приймати. Враховуючи важливість проблематики, значна увага протягом останніх років була прикута до результатів міжнародних конференцій з впровадження Кіотського протоколу (договору, що передбачає скорочення викидів забруднюючих речей).

Аналізуючи ефективність зазначених механізмів міжнародної взаємодії, слід звернути увагу на перерозподіл ресурсів у міжнародній політиці. Низка вказаних механізмів, організацій, зокрема тих, які існували тривалий час, виявляють неспроможність розв'язати завдання, які стоять перед ними. Це різною мірою стосується ООН, СНД, ОБСЄ, конференцій з імплементації Кіотського протоколу, Давоського форуму тощо. Більш ефективними є ті організації, зокрема регіональні, які спираються на тісну економічну взаємодію держав, культурно-історичну близькість народів, наявність у них реальних економічних, фінансових та інших ресурсів.

Україна в системі міжнародних відносин

Проголошення незалежності України та розвиток її зовнішньої політики відбувались в умовах краху біполярної системи міжнародних відносин, становлення багатополюсного світу, швидкого зростання нестабільності, загострення глобальних проблем тощо.

Внутрішніми чинниками зовнішньої політики України були:

- проголошення неоліберальних суспільних реформ, що зумовило курс на інтеграцію до світових ринків, міжнародної спільноти в цілому;
- особливості економічного розвитку. Україна була серед найрозвинутіших республік экс-СРСР, але 45% продукції виробляв її військово-промисловий комплекс, а потенціал інших галузей базувався на застарілих матеріало- та енергомістких технологіях. Це обмежувало амбіції України, перетворювало її на постачальника напівфабрикатів високої собівартості та збільшувало залежність від постачальників енергоресурсів. Для перебудови економіки потрібні були величезні інвестиції, яких країна не мала;
- потенціал України як транзитора енергоресурсів. Її територією пролягають магістральні газо- та нафтопроводи, вона знаходиться на перетині торговельних шляхів;
- військовий потенціал. Хоча Україна мала найчисельнішу армію в регіоні, її обороноздатність була нівельована кризою 1990-х рр. До того Україна не могла використати ядерну зброю, якою володіла в перші роки незалежності, для отримання істотних зовнішньополітичних переваг;

- географічне положення та історичні традиції. Згідно з концепцією С. Хантінгтона, Україна знаходиться на зламі трьох цивілізацій – північноатлантичної, православної та мусульманської, а відтак – в одній з найбільш конфліктогенних зон. Лінії міжцивілізаційного розколу пролягли не просто по території країни, а всередині її суспільства. До того тривале перебування регіонів у складі різних держав зумовили відсутність внутрішньої консолідації суспільства, різкі розбіжності зовнішньополітичних орієнтацій;

- особливості внутрішньої боротьби за владу, використання елітами зовнішньополітичного чинника в цій боротьбі, звідси – ослаблення позицій України у діалозі з суб'єктами міжнародної політики.

Перелічені та інші чинники зумовили розходження зовнішньополітичних орієнтацій населення регіонів України. Якщо на заході популярні гасла зближення з європейськими та євроатлантичними структурами, то на сході та півдні – співпраці з Росією. На півдні діють структури, які орієнтовані на співробітництво з мусульманським світом.

Організаційна структура зовнішньої політики України включає:

- Верховну Раду України. Вона ухвалює основні засади зовнішньої політики, ратифікує міжнародні договори тощо. У складі Верховної Ради діють комітети з питань зовнішньої політики, національної безпеки тощо;
- Президент, який керує реалізацією зовнішньої політики, укладає міжнародні договори, здійснює візити, проводить переговори, призначає міністра закордонних справ, послів України тощо;
- Кабінет Міністрів та інші центральні органи виконавчої влади, які здійснюють зовнішньополітичні дії в межах своєї компетенції, укладають міжурядові та міжвідомчі угоди тощо;
- Міністерство закордонних справ;
- регіональні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які укладають угоди з регіонами інших держав.

Вплив на формування зовнішньої політики України здійснюють політичні партії, громадські організації, фінансово-економічні структури тощо.

У вищезазначених зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах чіткий вибір на користь однієї зовнішньополітичної стратегії був маловірогідний. Політику України у 1990-х – на початку 2000-х рр. прийнято називати багатовекторною, тобто спрямованою на розвиток відносин з усіма основними центрами сили – США, Євросоюзом, НАТО, СНД, Китаєм тощо.

Але в перше десятиліття незалежності західний вектор все ж виділявся. Україна стала членом міжнародних організацій – МВФ (1992), ОБСЄ, Ради Європи (1995), Центральноєвропейської ініціативи (1996) тощо, уклала з НАТО угоду про співробітництво в рамках програми

«Партнерство заради миру» (1994), Хартію про особливе партнерство (1997), стала членом Ради Євроатлантичного співробітництва (1997). Важливе місце в українській політиці посідали відносини стратегічного партнерства з Польщею. Західні організації створили систему надання грантів громадським структурам в Україні. Попри це, Україна не стала «своєю» для Заходу. Це було пов'язано як з внутрішньоукраїнськими (зокрема, гальмуванням важливих реформ, невизначеністю з остаточними пріоритетами зовнішньої політики), так і з іншими чинниками (зокрема, небажанням Заходу загострювати стосунки з Росією).

Незважаючи на роль західного вектору, важливе місце в зовнішній політиці України посідали відносини з Росією та іншими країнами. У 1997 р. був укладений українсько-російський міждержавний договір, яким було підтверджено непорушність кордонів. Намагаючись диверсифікувати джерела постачання енергоресурсів, Україна розвивала відносини з Туркменистаном, Азербайджаном тощо. У 1997 р. було створено організацію ГУАМ (Грузія-Україна-Азербайджан-Молдова), до завдань якої відносили прокладання нових шляхів постачання енергоресурсів, у 1999 р. – Організацію чорноморського економічного співробітництва.

У 2000-х рр. дискусії щодо зовнішньополітичних пріоритетів загострились. Це було пов'язано з зовнішніми чинниками, зокрема консолідацією російської влади, посиленням експансії Росії, консолідацією на пострадянському просторі, підписанням угод про Єдиний економічний простір (2003), створенням Митного союзу, а також загостренням боротьби за владу в самій Україні, до якої задіявався зовнішньополітичний чинник.

Незважаючи на це, слід констатувати в цілому збереження Україною багатовекторної політики. Україна стала членом Світової організації торгівлі (2008). Пріоритетом зовнішньої політики України залишається європейська інтеграція. Послідовними кроками в цьому напрямі стали вступ до Енергетичної співтовариства, схвалення Плану дій щодо введення безвізового режиму з Євросоюзом, переговори відносно Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі. Водночас Україна не відмовляється від пошуку прийнятної формули щодо співробітництва з Митним союзом.

Згідно з Законом «Про Основні засади внутрішньої та зовнішньої політики України», який парламент прийняв у 2010 р., зовнішня політика України ґрунтується на принципах: суверенної рівності держав; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або незалежності будь-якої держави; поваги до непорушності державних кордонів; вирішення міжнародних спорів мирними засобами; поваги до прав людини та її основоположних свобод; невтручання у внутрішні

справи держав; взаємовигідного співробітництва між державами; пріоритету загально визнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України; боротьби з міжнародним тероризмом та піратством тощо.

Контрольні запитання

Що являє собою система міжнародних відносин?

Як розрізняються поняття міжнародної політики та зовнішньої політики?

Чим визначається зовнішня політика держави?

Охарактеризуйте основні теорії міжнародної політики?

Що таке глобалізація? Наведіть основні її параметри.

Як Ви розумієте твердження, що глобалізація є поєднанням інтернаціоналізації та локалізації?

Назвіть найвідоміші глобальні міжнародні організації та охарактеризуйте мету їх діяльності.

Які Ви знаєте найвпливовіші європейські регіональні організації? З якою метою вони були створені?

Які ключові проблеми розвитку зовнішньої політики України?

Приклади тестових завдань

Хто є автором терміну «геополітика»:

а) Р. Челлен; б) Ш.Л. де Монтеск'є; в) Л. Мечніков.

Ключовим положенням якого підходу до вивчення міжнародної політики є теза про те, що зовнішня політика держави базується на національних інтересах:

а) геополітики; б) політичного реалізму; в) модернізму.

Виокреміть двох постійних членів Ради Безпеки ООН:

а) США; б) Німеччина; в) Японія; г) Росія.

Яка міжнародна організація є військово-політичним союзом:

а) Митний союз; б) Європейський союз; в) Північноатлантичний альянс.

В якому році Україна та Росія підписали міждержавний договір:

а) 1991 р.; б) 1997 р.; в) 2005 р.

Членом яких двох міжнародних організацій є Україна:

а) Митний союз; б) Європейський союз; в) Організація Чорноморського економічного співробітництва; г) Міжнародний валютний фонд.

Література

Бебик В.М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник/ *Валерій Михайлович Бебик, Сергій Олександрович Шергін, Лариса Олександрівна Дегтерьова.* – К.: Університет «Україна», 2006. – 208 с.

Бек У. Трансформація політики и государства в эпоху глобализации/ *Ульріх Бек.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politizdat.ru/article/91/>.

Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / *Збігнев Бжезінський.* – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.

Вебер А.Б. Неолиберальная глобализация и ее оппоненты / *Олександр Борисович Вебер.* // *Полития.* – 2002. – №2 (25). – С. 22-36.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику / *Камалудін Серажудінович Гаджієв.* – М.: Логос, 2000. – 257 с.

Гіденс Е. Нестримний світ: Як глобалізація перетворює наше життя / *Ентоні Гіденс.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.ua/ua/lib/books/translations/?doc:int=50>.

Горбулін В. Національна безпека. Порядок денний для України / *Володимир Горбулін, Олег Бєлов, Олександр Литвиненко.* – К.: ВД Стилос, 2009. – 128 с.

Дергачов О.П. Геополітика / *Олександр Петрович Дергачов.* – К.: Либідь, 2000. – 448 с.

Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством / *Олександр Гелійович Дугін.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://log-in.ru/books/8767/>.

Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних змін / *Анатолій Максимович Зленко.* – Х.: Альфа, 2003. – 598 с.

Картунов О.В. Глобалізація / *Олексій Васильович Картунов, Ольга Олександрівна Маруховська.* // *Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С.107-108.

Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / *Федір Михайлович Кирилюк.* – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 531-562.

Лебедева М.М. Мировая политика: тенденции развития / *Марина Михайлівна Лебєдєва.* // *Полис.* – 2009. – №4. – С. 72-83.

Ліпкан В.А. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях / В.А. Ліпкан, О.С. Ліпкан. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: Текст, 2008. – 400 с.

Маккіндер Х.Дж. Демократические идеалы и реальность / Хелфорд Джон Макіндер. // Полис. – 2011. – №2. – С. 134-144.

Петров И.А. Глобализация как феномен эпохи постмодерна / Игор Олексійович Петров. // Международная жизнь. – 2003. – №9-10. – С. 209-219.

Головатий М.Ф. Національні інтереси / Микола Федорович Головатий. // Політологічний словник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 338.

Політологія. Підручник / Василь Григорович Кремень, Микола Іванович Горлач, Віктор Петрович Андрущенко та ін. За загальною редакцією проф. Кременя В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдінорог», 2002. – С. 547-633.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник / Фелікс Михайлович Рудич. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – С. 352-463.

Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою / Джордж Сорос. – К.: Основи, 1999. – 259 с.

Уткин А.И. Энергетические ресурсы и геополитика / Анатолий Іванович Уткін. // Полис. – 2010. – №3. – С. 9-25.

Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Френсіс Фукуяма. Пер. с англ. А. Георгиева. – М.: АСТ; АСТ «Москва»; «Хранитель», 2007. – 282 с.

Шляхтун П.П. Політологія (історія та теорія): підручник / Петро Панасович Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Абсентеїзм – ухилення від голосування на виборах.

Абсолютна монархія – вид монархії, якому властива необмежена влада монарха.

Автократія – політичний режим, за якого вища посадова особа держави володіє абсолютною владою.

Автономія – форма самоуправління соціальної спільноти. Поділяється на територіальну (автономія регіону в рамках унітарної чи федеративної держави), національно-територіальну (автономія регіону, в населенні якого переважає або становить істотну частку національна меншина), національно-культурну тощо.

Авторитаризм – тип політичного режиму, що базується на концентрації влади в єдиному центрі, максимальному розширенні компетенції виконавчої влади, обмеженні політичних прав та свобод, опозиційної діяльності, провідній ролі насильства для забезпечення влади.

Агент соціалізації – політична група, інститут, за допомогою яких відбувається політична соціалізація.

Агітація (пропаганда) – засоби інформування, суттю яких є встановлення інформаційного контролю за індивідами та надання їх політичним діям суворой спрямованості.

Адміністративне управління – діяльність органів державної влади, установ та організацій, державних службовців з управління ресурсами, спрямована на реалізацію проектів суспільного розвитку.

Анархізм – політичний рух, що ставить за мету знищення інституціональних, насильницьких форм управління.

Антрепренерська система – система рекрутування політичної еліти, джерелом якого виступають будь-які суспільні групи.

Асиміляція – «поглинання» одного етносу іншим, сприйняття першим етнокультурних особливостей другого.

Балотування – висунення політиком чи партією своєї кандидатури (списку) на виборах.

Бікампералізм – явище двопалатного парламенту.

Білінгвізм – явище соціалізації з використанням двох мов.

Біхевіоралізм – теоретичний напрям у політології, в його основі – уявлення про дію як реакцію на зовнішній стимул. Орієнтує на вивчення індивідуальної політичної поведінки шляхом застосування емпіричних методів.

Бонапартизм – політичний режим, який базується на авторитарних методах правління та лавіруванні між політичними силами широкого спектру, які опонують один одному.

Бюрократія – 1) система адміністративного управління, якій (за М. Вебером) властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців; 2) прошарок чиновників-службовців.

Вето – 1) інститут блокування одним органом державної влади (Президентом, парламентом) рішення другого органу (відповідно ухваленого парламентом закону чи указу Президента). Буває відкладальним та абсолютним; 2) інститут заборони на прийняття рішення Ради Безпеки ООН одним з його постійних членів.

Вибори – спосіб формування органів влади шляхом голосування громадян. Передбачає процедури законодавчої регламентації виборчих

правил, оголошення виборів, висунення кандидатів, передвиборчої кампанії, саме голосування, підрахунок голосів та оголошення результатів.

Вибори змішані – вибори, за яких частина депутатів обирається за пропорційною, частина – за мажоритарною системами.

Вибори мажоритарні – вибори, за результатами яких мандати депутатів отримують кандидат (кандидати), які набрали більшість голосів. Поділяються на мажоритарні вибори відносної та абсолютної більшості.

Вибори пропорційні – вибори, які передбачають розподіл мандатів між політичними силами згідно з набраними ними відсотками голосів.

Виборча інженерія – розробка суб'єктами виборів алгоритму дій під час виборчих кампаній.

Виборча система – сукупність правил і прийомів, що застосовуються на виборах. Виокремлюють пропорційну, мажоритарну та змішану виборчі системи.

Виборче право – право обирати та бути обраним до органів влади. Поділяється на активне та пасивне.

Виборчий метр (квота) – найменше число голосів виборців, необхідне для обрання одного депутата

Відкрита політична культура – політична культура, яка здатна вбирати інокультурний досвід; схильна до інновацій та модернізації.

Відчуження політичне – перетворення чинників політичного життя на чужі щодо людини сили, що панують над нею.

Війна – збройне зіткнення між державами або певними групами населення якоїсь країни.

Влада – вплив однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої у бажаному для першої напрямі.

Внутрішня політика – сукупність напрямів діяльності держави в економічній, соціальній, науковій, освітній, демографічній, правоохоронній, військовій та інших важливих сферах суспільного життя. Має на меті забезпечення ефективності функціонування суспільно-політичного ладу.

Вождь – політичний лідер, який має беззаперечний авторитет в угрупованні (нації, партії, етнічній групі) з точки зору формування цілей та виступає символом його єдності.

Воля політична – прагнення домагатися реалізації поставлених цілей незважаючи на перешкоди.

«Генералізована взаємність» – явище, коли зусилля одного члена співтовариства, спрямовані на участь у спільній справі, зустрічає відповідні зусилля інших. Введено в науковий обіг Р. Патнемом.

Геноцид – політика фізичного знищення етнічної групи.

Географічний детермінізм – теорія, яка пояснює особливості політичного процесу впливом географічної території.

Геополітика – теорія міжнародних відносин, згідно з якою зовнішня політика держави визначається геопросторовим положенням країни.

Герб – символ держави, регіону, аристократичного роду, складений за законами геральдики.

Гетерогенна політична культура – політична культура, в якій відсутня домінуюча політична культура.

Гільдійна система – система рекрутування політичної еліти, джерелом якого виступає сама еліта.

Гімн – музичний символ держави (партії, регіону).

Глобалізація – становлення єдиної системи фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі найсучасніших засобів інформатики і телекомунікацій та втягування більшої частини людства в цю систему (О. Вебер).

Голосування – волевиявлення громадян на виборах, референдумі, плебісциті.

Гомогенна політична культура – політична культура, в якій присутня домінуюча політична культура.

Громадські організації – організаційно оформлені об'єднання, створені для вираження й задоволення інтересів і потреб громадян.

Громадянська культура – термін, впроваджений Г. Алмондом та С. Вербою для позначення політичної культури суспільств, що складається з елементів патріархальної, підданської та партисипаторної культур.

Громадянське суспільство – в ліберальній політичній філософії сукупність інституалізованих суспільних відносин, які перебувають поза межами державного втручання.

Громадянськість – здатність і прагнення людини до активної участі у справах суспільства та держави на основі усвідомлення своїх прав і обов'язків. Антитеза поняттям аполітичність, абсентеїзм.

Громадянство – правовий зв'язок індивіда з державою, який зумовлює володіння правами та обов'язками, зафіксованими у законах.

Групи інтересів – об'єднання, створені для вираження і задоволення інтересів індивідів у відносинах з суб'єктами політики

Групи тиску – групи, що здійснюють вплив на органи влади.

Дейтократія – інформаційні еліти.

Дезінтеграція – шлях формування нової ідеології шляхом розщеплення існуючої; процес розпаду держави (країни).

Дезінформація – інформація, яка не відповідає дійсності.

Деідеологізація концепція – концепція, згідно з якою у сучасному світі ідеологія поступається місцем соціальній технології. З'явилась у 1950-1960-х рр.

Делегітимація – процес втрати легітимності.

Демократія – суспільний лад, за якого джерелом влади є народ; тип політичного режиму, якому властиві обрання органів влади, здійснення влади на засадах плюралізму, змагальний характер політичної участі, функціонування незалежного суду, дотримання прав та свобод громадян.

Демократія представницька – вид демократії, за якої розгляд та вирішення державних питань здійснюється представниками населення, наприклад, в парламенті.

Демократія пряма – вид демократії, за якої рішення ухвалюються на основі безпосереднього і конкретного виявлення волі та думки громадян – на виборах, референдумах, при всенародному обговоренні законопроектів тощо.

Депортація – примусове виселення групи (етнічної) або індивіда з батьківщини.

Депутат – обраний член органу законодавчої влади або місцевого самоврядування, який представляє населення чи певні його групи.

Держава – форма організації суспільного життя, управління суспільством, що базується на публічній владі, здійснюється від імені народу, включає владні установи.

Державна політика – діяльність органів державної влади, усіх суб'єктів, наділених повноваженнями державної влади, з визначення цілей та пріоритетів розвитку суспільства, керівництва та управління суб'єктами соціальних дій щодо досягнення цих цілей.

Державне управління – сукупність адміністративного управління та проектування розвитку суспільства, його сфер.

Децентралізація управління – передача функцій управління на нижні рівні управління.

Деконцентрація управління – розподіл управлінських повноважень по горизонталі органів управління.

Диктатура – режим влади, яка спирається на насильство, придушення політичних та інших опонентів.

Дипломатія – офіційна діяльність держави в особі спеціальних інститутів і за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, припустимих з позицій міжнародного права.

Дискримінація – позбавлення чи обмеження політичних та інших прав індивідів за певними ознаками (майновими, расовими, етнічними, статевими тощо).

Діаспора – частина етнічної групи, яка проживає за межами регіону, який є історичним ареалом для даної групи.

Довіра – готовність суб'єкта соціальної дії до встановлення відносин з іншими суб'єктами.

Доктрина політична – система поглядів і положень, що встановлює основні напрямки політичного розвитку. Доктрина утворює сукупність норм, що визначають реалізацію ідеологічних цінностей.

Домінуюча політична культура – комплекс політико-культурних елементів, властивих більшості соціальних груп суспільства.

Егоїзм (етноегоїзм) – прагнення забезпечити своїй нації (етносу) привілеї за рахунок інших.

Екологічна політика – діяльність у сфері регулювання відносин між суспільством та природою з метою створення життєздатного для людини навколишнього середовища.

Економічна політика – складова внутрішньої політики, спрямована на функціонування господарського механізму.

Екстремізм – політична стратегія і тактика, основний елемент яких – використання радикальних, часто незаконних та насильницьких заходів.

Електорат – сукупність громадян, які володіють виборчим правом..

Електронний уряд – система електронних інституцій політичної влади.

Еліти політичні – групи, які посідають найвищі статусні позиції в політичній ієрархії, мають вирішальний вплив на розробку, прийняття і впровадження політичних рішень.

Етатизм – методологічний підхід до вивчення політики, а також ідеологія, які абсолютизують роль держави та передбачають підкорення інтересів особистості та соціальних груп інтересам держави.

Етнографічні групи – елементи етносу, які мають культурні особливості (наприклад, гуцули, бойки, лемки).

Етнократія – влада етносу, його представників (етнічних лідерів, етнопартій). Проявляється у нав'язуванні культурних цінностей даного етносу, етнічної мови тощо.

Етно(національна)політика – цілі та заходи, які здійснюють політичні суб'єкти щодо регулювання міжнаціональних відносин

Етнонаціональні відносини – відносини між суб'єктами етнонаціонального розвитку (етносами, націями, етнічними групами, державними утвореннями).

Етнос (етнічна група) – усталена сукупність людей, яка характеризується спільним походженням, ареалом, етнічними властивостями (мова, культура, свідомість, самоназва).

Етноцид – політика знищення культури національної меншини та нав'язування їй культурних цінностей домінуючої етнічної групи.

Закон – загальнообов'язковий правовий акт, який регламентує певні сфери суспільного життя. Має вищу нормативну силу в державі.

Закрита політична культура – замкнений, орієнтований на локальні цінності, зразки і норми, тип, для якого властивим є традиціоналізм свідомості та поведінки. Закриті культури не здатні до продуктивного обміну цінностями з іншими політико-культурними системами.

Засоби масової інформації – індустріальні засоби поширення інформації серед масової аудиторії. Поділяються на друковані, аудіовізуальні та електронні.

Зовнішня політика – діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює її відносини з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Ідентифікація (політична, етнічна) – віднесення на підставі певних ознак індивіда до політичної групи (етносу, нації).

Ідентичність (етнічна, національна) – приналежність індивіда до етнічної групи чи нації

Ідеологія політична – логічно впорядкована, систематизована політична свідомість і самосвідомість соціальних груп, через яку вони усвідомлюють та формулюють свої політичні інтереси, потреби, очікування, уявлення про ідеали політичного устрою.

Імперія – форма державного устрою, згідно з якою держава має у своєму складі інші держави.

Імпічмент – дострокове припинення повноважень Президента з визначених законом підстав (державної зради, правопорушення тощо).

Індоктринація – стиль спілкування, якій повністю ігнорує свободу людини та його право на вироблення власних політичних переконань.

Інтеграція – співробітництво держав, що приводить до виникнення наддержавних утворень; об'єднання етнічних груп; спосіб виникнення нової політичної ідеології шляхом синтезу елементів існуючих ідеологій.

Інтерес політичний – ставлення до влади, інших суб'єктів, що є рушійною силою політичної дії.

Іредентизм – об'єднання людей однієї національності в межах єдиної держави.

Керівництво політичне – визначення цілей розвитку суспільства (держави/партії/організації), організація спільноти на досягнення цілей.

Колектократія – теорія В. Винниченка, згідно з якою майбутній суспільний лад ґрунтуватиметься на колективних формах власності, які він протиставляв державній власності.

Колонія – держава, політично залежна від іншої держави.

Компроміс – форма врегулювання політичного конфлікту або суперечності, коли сторони йдуть на взаємні поступки.

Комунізм – політичний лад, що базується на суспільній власності на засоби виробництва та відсутності класів; політичний рух, який визнає, що суспільство у своєму розвитку рухається до безкласового стану.

Комуніканти – особи/інститути, які оброблюють та інтерпретують інформацію.

Комуникатори – особи/інститути, які відправляють інформацію.

Комунікація політична – процес передачі політичної інформації, за допомогою якого вона циркулює між елементами політичної системи, а також між політичною та соціальною системами

Комунітаризм – ідеологічна течія кінця ХХ ст., яка ґрунтується на прагненні до потужного громадянського суспільства, самоврядування на різних рівнях суспільного життя, захисті навколишнього середовища тощо.

Конденсація – перетворення явищ масової свідомості, їх кристалізація в ідеологічні схеми та системи.

Консенсус – згода соціально-політичних сил щодо шляхів розв'язання політичних проблем.

Консерватизм – політична ідеологія, основними цінностями якої є традиції, природна нерівність індивідів, приватна власність, аристократизм, політична стабільність. Поділяється на традиційний консерватизм (відрізняється залежно від історичних та етнокультурних особливостей країни), неоконсерватизм та лібертаріанство. Два останні за економічними поглядами близькі до лібералізму в частині захисту приватної власності, підприємництва та обмеження ролі держави у економічному житті.

Конституційна (парламентська) монархія – вид монархії, за якого влада монарха обмежена конституцією.

Конституція – основний закон держави, регламентує функціонування усіх сфер суспільного життя.

Конструктивізм – теоретичний напрям в етнополітології, згідно з яким етноси конструюються (елітами), зокрема, у сфері свідомості

Контрреволюція – повернення влади або суспільного ладу, який існував до революції; сукупність політичних сил – противників революції.

Конфедерація – союз держав для співпраці у певній сфері.

Конфлікт політичний – зіткнення політичних суб'єктів в їх прагненні реалізувати інтереси та цілі, пов'язані з боротьбою за владу.

Конфлікт антагоністичний – конфлікт, розв'язання якого неможливе в рамках існуючої соціальної системи.

Конформізм – відмова від критичного осмислення дійсності, погодження на цінності та інтереси, які людині нав'язують.

Контент-аналіз – метод дослідження у політології, який передбачає переведення інформації в кількісні показники.

Концепція політична – це певний спосіб трактування політичних явищ та процесів, включає основні знання про об'єкт.

Корупція – використання особою службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей для одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, а також обіцянка чи надання неправомірної вигоди посадовій особі з метою схилити її до протиправного використання службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей.

Кратологія – наука про владу.

Криза політична – фаза політичного процесу, яка характеризується неможливістю ефективного функціонування політичної системи.

Культ особи – явище фактичного обожнення політичного лідера, пов'язування з ним усіх досягнень спільноти, віра у його безпомилкові дії.

Культура політична – сукупність позицій та орієнтацій учасників політичної системи; суб'єктивна сфера, яка лежить в основі політичних дій і надає їм значення.

Легітимність – переконання підвладних у правомірності влади, в тому, що вона має право приймати рішення, обов'язкові до виконання.

Легітимність дифузна – фундаментальна, тривала, переважно афективна підтримка влади, незалежно від результатів її діяльності.

Легітимність специфічна – ситуативна, нетривала, орієнтована на результат свідомо підтримка дій влади.

Лібералізм – політична теорія та ідеологія, головною цінністю яких є індивід, його права та свободи. Роль держави вбачає у захисті прав індивідів з одночасним обмеженням її втручання до суспільних відносин.

Лібертаріанство – сучасний напрям в консервативній політичній думці, відрізняється крайнім антиетатизмом в економічних питаннях.

Ліві сили – частина спектру політичних сил, що відрізняється відданістю ідеалам соціальної солідарності, справедливості, рівності. Поділяються на ліворадикалів, яким властивий ідеологічний фундаменталізм та революціонізм у тактиці, та лівоцентристів, які орієнтовані на співробітництво та компроміси з іншими політичними силами.

Лідер політичний – особа, яка здійснює вплив на учасників політичного процесу, організовує людей на досягнення цілей.

Лінгвоцид – політика знищення мовної основи етнічної групи.

Лобізм – організований вплив груп інтересів на суб'єктів політичних та адміністративних рішень.

Лобісти – особи, які займаються лобіюванням.

Мандат – доручення на виконання депутатом функцій представництва в органі влади (як правило, в парламенті та органі місцевого самоврядування). Буває імперативним (передбачає виконання наказів виборців та можливість відкликання депутата) та вільним.

Маніпулювання – приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою змусити їх діяти або не діяти задля досягнення цілей політичного суб'єкту.

Медіакратія – влада засобів масової інформації.

Мерітократія – влада гідних, заслужених людей.

Метрополія – держава, яка володіє колоніями.

Міжнародні відносини – сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, дипломатичних, військових, гуманітарних, ідеологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами, які діють на світовій арені.

Міністерство – центральний орган виконавчої влади з чітко визначеною сферою компетенції (наприклад, міністерства внутрішніх справ, оборони, закордонних справ, економічного розвитку та торгівлі тощо).

Місцеве самоврядування – політичний інститут, управління місцевими справами самими місцевими громадами.

Міфологія – історично перша форма політичної свідомості, згідно з якою не лише першоджерелом влади, а й самим правителем є Бог.

Мобілізація – діяльність щодо використання ресурсів для забезпечення виконання політичних рішень.

Модернізація – вдосконалення політичної системи, пристосування її до завдань розвитку суспільства, викликаних науково-технічною революцією, новими системами політичної комунікації.

Модернізм – теоретичний підхід до вивчення міжнародної політики, згідно з яким держави є системами, схильними до зовнішніх та внутрішніх впливів, а головним завданням зовнішньої політики є політичне

посилення можливостей національного суспільства з підтримки постійного контролю над його зовнішнім оточенням.

Монархія – форма державного правління, за якої верховна влада належить одній особі (королю, князю, султану, царю, імператору), вона є довічною та успадковується.

Мультикультуралізм – принцип етнонаціональної політики, згідно з яким суспільне життя базується на полікультурності, поліетнічності.

Настанови політичні – соціально-психологічне явище, яке характеризується схильністю суб'єкта до певних форм політичної активності.

Натовп – короткочасне, контактне, чисельне скупчення людей, які знаходяться у стані емоційного збудження.

Націоналізм – у широкому значенні політичний рух та ідеологія, спрямовані на вираження та захист інтересів національної спільноти; у вузькому значенні різні варіанти націоналізму та відповідні політичні програми, презентовані партіями, організаціями, групами.

Національний характер – комплекс фізичних і психічних ознак, що об'єднують членів нації і відрізняють її від інших націй (О. Бауер).

Національні інтереси – система відносин, яка поєднує потреби функціонування та розвитку нації як єдиного організму (М. Головатий).

Національно-культурна автономія – форма самоорганізації національної меншини, спрямована на розвиток її національної культури.

Національно-територіальна автономія – форма самоорганізації національної меншини, в якій національний характер мають територіальні органи влади (місцевого самоврядування).

Нація – соціальна спільнота, яку об'єднують єдина держава (або прагнення до неї), єдині громадянство, юридичні права та обов'язки, усвідомлення як єдиної спільноти, спільність історії, культурних традицій.

Неоінституціоналізм – теоретико-методологічний напрям, згідно з яким характер функціонування політичних інститутів визначається індивідами, які діють в його рамках, а самі ці інститути є обмеженнями, що ведуть до взаємодії політичних суб'єктів.

Неоконсерватизм – напрям в сучасному консерватизмі, якому властиві такі цінності, як суспільні традиції, природна нерівність індивідів, приватна власність. За економічними підходами близький до неолібералізму.

Неолібералізм – напрям в лібералізмі XX-XXI ст., який характеризується різким антиетатизмом, відмовою від активної соціальної політики.

Некласова політична культура – тип політичної культури в умовах потужного розвитку комунікаційних систем та зближення громадських та приватних форм існування людини. Їй властиві відокремлення соціальних

питань від фінансово-економічних, посилення індивідуалізму, застережливе ставлення до бюрократії, спрямування політики на розв'язання конкретних проблем, розширення участі громадян в управлінні тощо.

Носій влади – орган влади, наділений повноваженням згідно з законодавством або документами партії (громадської організації).

Опозиція – політичний інститут, основними функціями якого є акумуляція протестних настроїв, тиск на владу для вдосконалення державної політики; партія чи група, що виступає проти правлячої сили та її дій.

Ордолібералізм – напрям у лібералізмі ХХ ст., в рамках якого допускається активний вплив держави на соціально-економічні процеси.

Орієнтації політичні – особливий різновид політичних настанов, заснований на системному уявленні суб'єкта про мету, план і засоби здійснення політичних дій.

Охлократія – влада, що спирається на настрої юрби.

Палавер – форма демократії, втілена в народних зборах, які мали місце у африканських та деяких інших народах на етапі становлення класового суспільства. Передбачає консенсуальне прийняття рішень, право на участь усіх в обговоренні актуальних проблем.

Панування – механізм владарювання, який передбачає нерівноправні стосунки між суб'єктами політики, підкорення, експлуатацію.

Парламент – орган державної законодавчої влади.

Парламентська республіка – вид республіки, за якої важелі виконавчої влади зосереджуються в уряді, який формується за наслідками парламентських виборів.

Партисипаторна політична культура – тип політичної культури, якому властиві значний інтерес громадян до політики, активне ставлення до влади, готовність брати особисту участь у політичному житті.

Партія політична – добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, що виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

Партійна програма – документ, що містить оцінку партією поточного політичного моменту, перспектив розвитку суспільства, стратегічні цілі діяльності партії, її цілі в окремих сферах суспільного життя.

Партійна система – механізм відносин партій в контексті формування державної влади та державної політики.

Партійний статут – документ, який регламентує організаційне функціонування партії.

Партія кадрова – політична партія, що не має фіксованого членства, складається переважно з професійних політиків, зокрема представників партії у парламентах та інших органах влади, партійних активістів.

Пасіонарність – енергія, що визначає здатність етнічних колективів до історичної та політичної активності. Ця активність визначається кількістю енергії у системі (пасіонарна напруга), кількістю пасіонаріїв (носіїв пасіонарності) різних рівнів.

Патронаж (клієнтелізм) – спосіб реалізації політичної влади, коли підкорення здійснюється в обмін на надання матеріальних благ.

Переконання політичні – моральні принципи, усвідомлені потреби особистості, що спонукають її до певних дій у сфері політики.

Підданська політична культура – тип політичної культури, за якого індивіди усвідомлюють себе членами політичного співтовариства, але не беруть активної участі у політичних процесах.

Плебісцит – опитування думки громадян з важливої суспільної проблеми. Його результати часто не має зобов'язуючих наслідків.

Плюралізм – принцип організації суспільного життя, згідно з яким воно функціонує на засадах множинності політичних еліт, суб'єктів політичного життя або політичних ідеологій.

Подвійна етнонаціональна свідомість – одночасна самоідентифікація індивіда з двома чи більше етнонаціональними спільнотами.

Подвійне громадянство – інститут, за якого індивід може бути громадянином водночас двох держав.

Політика – сфера діяльності людей, яка пов'язана з взаємовідносинами між соціальними групами та ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади.

Політика в сфері будівництва та архітектури – діяльність органів влади, інших суб'єктів політики в сфері регулювання будівельного комплексу, просторового розвитку населених пунктів.

Політична контркультура – політико-культурне утворення, що існує у суспільстві, але не має спільного поля з домінуючою культурою.

Політична подія – обмежений у часі момент взаємодії політичних суб'єктів, який впливає на розвиток політичних відносин.

Політична система суспільства – інтегрована сукупність політичних інститутів, організацій та зв'язків між ними, за допомогою якої здійснюється функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до політичної культури.

Політична соціалізація – інтеграція індивіда до системи політичних відносин у суспільстві.

Політична субкультура – політична культура соціальної групи.

Політична участь – дії громадян з метою впливу на політичну владу, на процес прийняття політичних рішень.

Політичний процес – сукупність політичних подій, наслідком яких є зміна або стабілізація політичних відносин.

Політичний режим – сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, стосунків між державною владою та суспільством.

Політичні відносини – відносини між суб'єктами політики (індивідами, соціальними групами, політичними партіями, громадськими організаціями, органами влади та місцевого самоврядування).

Політологія – наука про політику, про закономірності та особливості розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність форм, методи діяльності суб'єктів політики та проблеми міжнародних відносин.

Постбіхевіоралізм – методологічний підхід, що орієнтується на дослідження внутрішніх цінностей індивідів, які визначають політичні дії. Виник через нездатність біхевіоралізму пояснити деякі політичні явища.

Праві сили – спектр політичних сил, який відрізняють антикомунізм, ринковий фундаменталізм, націоналізм тощо. Поділяються на праворадикалів, до яких відносять фашистів або близькі політичні течії, та правоцентристів, до яких відносять консерваторів та правих лібералів.

Право законодавчої ініціативи – право внесення проекту закону на розгляд парламенту.

Право націй на самовизначення – принцип міжнародного права, який означає право націй визначати форму свого державного існування в окремій самостійній державі чи у складі іншої держави.

Правова держава – форма організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, визначеному Конституцією, гарантуються права і свободи людини.

Президент – глава держави в республіках. Обирається населенням, парламентом або спеціальною асамблеєю. Залежно від форми державного правління є гарантом конституції, верховним головнокомандуючим, представляє державу у зовнішніх зносинах тощо.

Президентська республіка – форма державного правління, за якої Президент обирається народом, очолює уряд та призначає його членів.

Прем'єр-міністр – керівник уряду в парламентських та змішаних республіках.

Примордіалізм – теоретичний напрям в етнополітології, прихильники якого дотримуються положення, що етноси існують об'єктивно, поза людською свідомістю.

Приходська політична культура – тип політичної культури (за класифікацією Г. Алмонда та С. Верби), якому властиві індіферентне чи негативне ставлення членів суспільства до політичної влади, відсутність у індивідів інтересу до політики та небажання брати участь у ній.

Прогнозування політичне – отримання інформації про можливий стан політичної сфери в майбутньому на основі вже відомих знань.

Психологія політична – це сукупність почуттів, емоцій, настроїв, переживань, стереотипів, які визначають ставлення індивідів та соціальних груп до політики.

Ратифікація – надання парламентом згоди на дію в державі міжнародного договору.

Ревіталізація – відродження старих ідеологічних схем в оновленій, модифікованій формі.

Революція – найгостріший вид політичних конфліктів, ознакою якого є різка зміна влади в державі, політичного ладу, створення нових політичних інститутів.

Регіоналізм – принцип організації суспільного життя, згідно з яким регіонам країни надаються широкі повноваження з управління суспільним життям; політична ідеологія, що базується на даному принципі.

Регіональна політика – діяльність держави щодо управління просторовим розвитком країни.

Регіони-донори – регіони, які спрямовують до державного бюджету більше коштів, ніж отримують з нього.

Регіони дотаційні – регіони, які отримують з державного бюджету більше коштів, ніж спрямовують до нього.

Республіка – форма державного правління, за якої вищі органи влади обираються.

Ресурси влади – засоби здійснення влади. Поділяються на нормативні, адміністративні, силові, інформаційні, економічні тощо.

Референдум – політична подія, центральним елементом якої є голосування громадян з важливої політичної проблеми. Результати голосування, як правило, обов'язкові для виконання органами влади.

Реципієнти – індивіди та групи, які отримують політичну інформацію.

Рішення політичне – спосіб розв'язання управлінської чи іншої політичної проблеми, визначення мети та алгоритму політичних дій.

Розподілу влади теорія – політико-правова теорія, згідно з якою державна влада за функціями, які виконують її органи, розподіляється на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Самоідентифікація етнічна (національна) – віднесення індивідом або групою себе до певного етносу (нації).

Свідомість етнічна (національна) – уявлення етносу (нації) про себе та інші народи та соціальні явища

Свідомість політична – ідеальне віддзеркалення політичної реальності та водночас рушійна сила політичних дій індивідів та груп. Поділяється, зокрема, на індивідуальну та групову.

Світовий політичний процес – сукупність подій, які розгортаються в політичній сфері міжнародних відносин.

Самосвідомість етнічна (національна) – віддзеркалює суб'єктивний вимір етнічної (національної) свідомості, уявлення етносу (нації) про себе, уявлення індивіда про свою етнічну (національну) приналежність.

Сегрегація – відокремлення етнічної групи від інших

Сепаратизм – політичний рух за відокремлення етносу (нації, території) від держави.

Соціал-демократія – одна з гілок соціалістичного політичного руху, яка базується на ідеалах солідарності, справедливості, класового співробітництва, відстоює тактику суспільних реформ.

Соціалізм – політичний лад, що базується на колективних формах власності на засоби виробництва; політичний рух, що керується ідеалами солідарності, справедливості, відстоює колективні форми власності.

Соціальна політика – державна політика, спрямована на стабільний розвиток соціальної сфери суспільства, задоволення соціальних потреб основних суспільних груп.

Стабільність політична – динамічна рівновага політичних сил.

Сталого розвитку концепція – концепція суспільного розвитку, ухвалена міжнародною конференцією у Ріо-де-Жанейро 1992 р. Ґрунтується на таких принципах: людство може надати розвитку сталого і тривалого характеру; обмеження в експлуатації природних ресурсів пов'язані з сучасним рівнем техніки та соціальної організації; необхідно надати всім людям можливість реалізувати надії на добробут; одна з головних причин екологічних катастроф – злидні; темпи росту населення мають бути погоджені з виробничим потенціалом екосистеми тощо.

Стоїцизм – філософське вчення у Давній Греції.

Стратегія політична – тривалі цілі, основні напрями політичної діяльності, визначення черговості цілей.

Суб'єкт влади – суб'єкт соціальної дії, який здійснює владний вплив.

Субсидіарності концепція – концепція державного управління, за якої управлінські функції зосереджуються на найнижчому з управлінських рівнів, на якому може бути вирішена управлінська проблема.

Суверенітет державний – верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у зовнішній сфері.

Суспільні рухи – об'єднання, які не мають чіткого організаційного оформлення, створюються навколо однієї важливої проблеми.

Тактика політична – методи, форми діяльності з реалізації політичної стратегії.

Теократія – влада конфесійної організації суспільства;

Теорія політичного реалізму – теорія міжнародної політики, згідно з якою держави борються за владу на світовій арені, а зовнішня політика держави визначається національними інтересами.

Тероризм – форма ведення політичної діяльності шляхом насильства та залякування.

Толерантність – властивість суб'єкта, що полягає у вмінні співіснувати з носіями інших культур, політичних поглядів, мови.

Тоталітаризм – політичний режим, за якого політична система здійснює тотальний контроль над усіма сферами суспільного та особистого життя. Йому властиві однопартійність, обов'язкова для всіх ідеологія.

Традиції політичні – нормативні зразки політичної поведінки, що склались історично, передаються з покоління в покоління. Політичні традиції можуть бути динамічними і статичними, стійкими і нестійкими.

Транзитологія – сукупність концепцій переходу країн від недемократичних до демократичних політичних режимів.

Трансферт – передача коштів з місцевого до державного бюджету або навпаки.

Унітарна держава – форма державного устрою, якій властиві єдині правова система, громадянство, система вищих органів влади.

Управління конфліктом – здійснення впливу на хід конфлікту.

Уряд – орган (часто вищий) виконавчої влади у державі.

Уявлення політичні – образи політичних об'єктів, що формуються на ґрунті особистого досвіду та через соціальне спілкування. Вони можуть базуватися на об'єктивних політичних знаннях або існувати у вигляді політичних почуттів і настроїв, можуть бути істинними чи хибними.

Фашизм – політична ідеологія, яка базується на антидемократизмі, шовінізмі, расизмі, силових методах протидії опонентам.

Федерація – форма державного устрою, за якої держава складається з утворень, які володіють деякими атрибутами власної державності (конституціями, законодавчими органами, вертикаллю виконавчої влади тощо), але не є державами у міжнародно-правовому відношенні.

Фемінізм – рух за урівнення жінок у правах з чоловіками; ідеологія партій, які борються за рівність прав жінок та чоловіків.

Фобія (націо-, етно-) – вороже ставлення до інших націй (етносів).

Форма державного правління – принцип організації державної влади. Основні форми державного правління – монархія та республіка.

Форма державного устрою – одна з форм держави, яка віддзеркалює спосіб територіальної організації державної влади.

Функціонування політичне – здійснення й управління діяльністю політичних інститутів, спільними справами, процесами, задоволення потреб суспільства та соціальних груп.

Харизма – властивість політичного лідера, яка передбачає ідентифікацію в якості лідера у мас без раціонального підтвердження.

Цenz – обмеження у використанні політичних прав, зокрема виборчого.

Цивілізація – форма спільного життя людей, якій властиве відтворення соціальної структури відносин на основі пріоритету цінностей, ідеалів і життєвих смислів.

Цінності політичні – речі, предмети, явища політичної сфери, які оцінюються як засоби задоволення потреб, реалізації політичних інтересів індивідів та соціальних груп.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Августин Аврелій 14	Дойч К. 32, 46, 125	Монтеск'є Ш.Л. де 17,
Алмонд Г. 23, 46, 47,	Драгоманов М. 26, 27	38
50, 145, 146, 147	Донцов Д. 27, 92, 97,	Мор Т. 15
Андерсон Б. 23, 28,	129	Моска Г. 21, 92
122, 125	Драч І. 95	Най Д. 25
Андреєва Н. 175	Дрогобич Ю. 16	Насер Г.А. 26
Антіфонт 12	Дугін О. 25	Неру Дж. 95
Антонович В. 26	Дьюрчань Ф. 94	Ніцше Ф. 21, 33
Антонюк О. 122	Дюверже М. 22, 110,	Ніязов С. 100
Арато Е. 24, 109	113, 114, 192	Орлик П. 18
Арендт Х. 22	Енкарнасьйон О. 24,	Орихівський С. 16
Арон Р. 22	187	Павличко Д. 95
Арістотель 12, 13, 32,	Епікур 13	Парето В. 21, 92

107	Етціоні А. 46, 145	Парсонс Т. 32
Ататюрк К. 100	Зіммель Г. 181	Патнем Р. 41, 43, 109, 154, 218
Бабкін В. 7	Іларіон 14	Пауел Г. 145
Бабкіна О. 44	Ірігарай Л. 144	Пахарєв А. 96
Бакунін М. 20	Істон Д. 23, 37, 46	Пестель П. 20
Барбер Б. 41	Каддафі М. 26	Перон Х. 99
Батанов О. 53	Кальвін Ж. 15, 16	Петров І. 204
Бауер О. 125, 126, 226	Кальтенбруннер Г.-К. 23	Піттак 12
Бахрах П. 40	Кампанелла Т. 15	Платон 12, 13, 27, 35, 47, 181
Бачинський Ю. 27	Кант І. 17, 18, 125	Подолінський С. 26
Бебик В. 73, 193, 201	Каутський К. 126	Полібій 13, 17
Бек У. 54	Кваснєвський О. 95	Потульницький В. 179
Белл Д. 25, 35, 144, 203	Кемерон Д. 132	Прокопович Ф. 18
Бентлі А. 23, 104	Кеннеді 95	Прудон П.Ж. 20
Берк Е. 20	Кирилюк Ф. 22, 23	Путін В. 68
Берлусконі С. 95	Кім Ір Сен 100	Пшеворський А. 43
Бернерс-Лі Т. 154	Кім Чен Ір 100	Рейган Р. 36, 95
Бернштейн Е. 19	Кін Д. 24, 109	Ренан Е. 125
Бжезінський З. 24, 25, 202	Кіссінджер Г. 201	Розенау Дж. 201
Білозерський В. 26	Кістяківський Б. 27	Роулз Дж. 23
Боббітт Ф. 53	Кларк Р. 150	Руссо Ж.-Ж. 17
Богардус Е. 97	Клемендаль Г. 22	Рушд ібн 16
Богданов О. 7	Климанська Л. 99	Савицький П. 25
Боден Ж. 15	Козер Л. 25, 181	Сандел М. 144
Бодріяр Ж. 21	Кок Х. 40	Саркозі Н. 132
Боулдінг К. 25, 181	Констан Б. 18	Сарторі Дж. 24, 40
Бочковський О. 28	Конфуцій 11, 12	Сенека 13
Бромлей Ю. 122, 123	Костомаров М. 26	Сетон-Уотсон Г. 126, 128
Буго Б. 39	Коул Дж. 40	Сіксу Е. 144
Буш Дж. 115	Кофман С. 144	Скарга П. 16
Бхутто Б. 95	Кравчук Л. 96	Скотчпол Е. 185
Бхутто З.-А. 95	Крейсі Я. 127	Сміт Е. 23, 122, 125, 126
Бюрдо Ж. 22	Кремень В. 132	Сократ 12
Валенса Л. 95	Кресіна І. 125	Соловійов О. 163, 166
Вебер М. 5, 20, 32, 36, 39, 40, 50, 51, 71, 99, 125, 157	Крістева Ю. 144	Солон 12
	Крістіан Б. 144	
	Кропоткін П. 20	
	Куліш П. 26, 27	

Вебер О. 202	Кучабський В. 27	Сорос Дж. 202
Велімські В. 127	Лао Цзи 12	Спайкмен Н. 198
Верба С. 23, 146	Ласуел Г. 23, 32, 164, 167	Спіноза Б. 16
Веркер К. 18	Лебон Г. 125	Сталін Й. 28, 100, 126
Винниченко В. 26	Левенець Ю. 150, 151	Старосольський В. 28
Вишенський І. 16	Лейпхарт А. 24	Стенфорд Ф. 97
Володимир Мономах 14	Лембрух Ж. 22	Суть Ят-сен 25
Володимир Святий 14	Ленін В. 21, 184	Сціборський М. 27
Вольтер 17	Лікофрон 12	Такер Р. 96
Вятр Є. 147	Лімонї Ф. 43	Тамаш П. 185
Гавел В. 95	Ліотар Ж.-Ф. 21	Телешун С. 187
Гамільтон О. 19	Лінц Х. 42	Токвіль Ш.А. де 19
Ганді І. 95	Ліпсет С. 92	Томашівський С. 27
Ганді М. 25, 184	Ліст Ф. 20	Томсон Дж. 164
Ганді Р. 95	Липинський В. 27	Тоффлер О. 25, 33
Гегель Г.Ф.В. 18, 108, 127	Лисяк-Рудницький І. 28, 127	Уолцер М. 145
Гелд Д. 203	Локк Д. 17, 38	Філалет Х. 16
Гелнер Е. 23, 122	Лоуренс Аравійський 25	Фіхте І.-Г. 125
Геракліт 12	Лук'яненко Л. 95	Фома Аквінський 14, 22, 51
Гердер І. 20, 145	Луман Н. 34	Франко І. 26
Геродот 39	Лютер М. 15	Фрейд З. 97, 158
Герцен О. 20	Маблі Г.Б. де 17	Фуко М. 21, 33
Гесіод 12	Мазлах С. 27	Фукуяма Ф. 153, 201
Гідденс Е. 203	Майборода О. 124	Хабермас Ю. 24, 187
Гізель І. 18	Майнеке Ф. 127	Хайєк Ф. 21, 142
Гілберт С. 144	Макіавеллі Н. 15, 181	Хайєс К. 126
Гіппій 12	Макінтайр А. 145	Халдун ібн 16
Гітлер А. 100	Макквейл Д. 165	Хаммурапі 11
Гоббс Т. 16	Маккіндер Д. 198	Хантінгтон С. 24, 25, 43, 201, 211
Гольє Ш. де 95, 148	Макферсон К. 40	Хаусхофер К. 198
Гомер 12	Манхейм К. 43	Хвильовий М. 27
Гор А. 115	Мао Цзедун 25	Херманн М. 99
Горбатенко В. 5, 94, 180, 182	Марк Аврелій 13	Хобсбаум Е. 23, 28, 122
Гоулд К. 41	Маркс К. 5, 19, 51, 52, 143, 181, 185	Хорнунг К. 23
Грамші А. 22, 25	Марсилій Падуанський	Цицерон 13
Гроцій Г. 16		Чавес У. 99

Грушевський М. 26	14	Челлен Р. 198
Губар С. 144	Маслоу А. 154	Чорновіл В. 95
Гумбольдт В. фон 18	Медісон Дж. 19	Шан Ян 12
Гумільов Л. 122	Менсбридж Дж. 41	Шапіро І. 42
Гьофе Г. 39	Меріам Ч. 23	Шахрай В. 27
Даль Р. 24, 3, 113	Меркель А. 95	Шевченко Т. 26
Дарендорф Р. 25, 35, 181	Местр Ж. де 20	Шілз Е. 32
Девіс Дж. 185	Мехен А. 198	Шляхтун П. 43
Ден Сяопін 25, 66	Міллер Дж.С. 18	Шмітт К. 7, 22, 108
Дерріда Ж. 21	Мітчелл У. 46	Шпенглер О. 21
Дідро Д. 17	Міхельс Р. 21, 92, 110	Шумпетер Й. 40, 92
Дивайн Д. 45	Міхновський М. 27	Ющенко В. 36, 56
Дністрянський С. 28	Мо Цзи 12	Яворівський В. 95